

[Ημερομηνία]

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Τίτλος: *‘Αγροτική Οικονομία στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού : Η ανάγνωσή της μέσω των πινακίδων Γραμμική Β γραφής’.*

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια: Φωτεινή Χεινοπόρου

ΑΜ:52

ΠΜΣ: Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία

Κατεύθυνση: Προϊστορική Αρχαιολογία

Επιβλέπων καθηγητής: Βλαχόπουλος Ανδρέας

Τριμελής επιτροπή: Βλαχόπουλος Ανδρέας

Μαργαρίτη Εύη

Καρναβά Άρτεμις

Ιωάννινα, 2023

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
i. Η Ύστερη χαλκοκρατία	10
Κεφάλαιο 1	11
I. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	11
II. Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΡΥΠΤΟΓΡΑΦΗΣΗΣ	12
III. Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΙΔΩΝ ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ Ε ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΡΥΠΤΟΓΡΑΦΗΣΗΣ	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2:	16
I. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΙΔΩΝ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Β ΚΑΙ ΟΙ ΠΙΘΑΝΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ	16
ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΙΔΩΝ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Β ΓΡΑΦΗΣ	16
I. Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ (ΕΙΚ. 2)	16
II. ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΙΔΩΝ	17
III. Η ΧΡΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΙΔΩΝ	18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	20
ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ (ΕΙΚ. 3)	20
ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Β ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ (ΠΥΛΟΣ, ΤΚΛΑΙΝΑ)	20
1. ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ	20
I. Η ΣΕΙΡΑ Α ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ	21
II. Η ΣΕΙΡΑ Ε ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ	23
III. Η ΣΕΙΡΑ F ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ (FA, FG, FN, FR)	27
IV. ΟΙ ΣΕΙΡΕΣ GN ΚΑΙ UN ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ	31
V. Η ΣΕΙΡΑ N ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ	32
ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ ΖΩΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	35
2. ΤΚΛΑΙΝΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ (ΕΙΚ. 5)	37
3. ΆΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ- ΛΑΚΩΝΙΑΣ (ΕΙΚ.6)	37
I. ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ	38
4. ΑΡΓΟΛΙΔΑ	39
I. ΜΥΚΗΝΕΣ	40
ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ	41
I. Η ΣΕΙΡΑ ΑΥ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ	41
II. Η ΣΕΙΡΑ ΕΥ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ	42
III. Η ΣΕΙΡΑ ΦΟ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ	42

IV. Η ΣΕΙΡΑ GE ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ	43
V. Η ΣΕΙΡΑ OI ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ	45
VI. Η ΣΕΙΡΑ UE ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ	46
ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ ΖΩΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΥΚΗΝΕΣ	47
II. ΤΙΡΥΝΘΑ	47
ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ	48
I. Η ΣΕΙΡΑ E ΤΗΣ ΤΙΡΥΝΘΑΣ	48
II. Η ΣΕΙΡΑ UH ΤΗΣ ΤΙΡΥΝΘΑΣ	49
5. ΚΡΗΤΗ (ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ)	50
I. ΚΝΩΣΟΣ	52
I. ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ	52
II. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ	53
III. Η ΣΕΙΡΑ A ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ	54
IV. Η ΣΕΙΡΑ E ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ	55
V. Η ΣΕΙΡΑ F (F, FH, FP, FS) ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ	56
VI. Η ΣΕΙΡΑ G (GA, GG, GM, GV) ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ	59
VII. Η ΣΕΙΡΑ NC ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ	60
ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ ΖΩΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	60
6. ΧΑΝΙΑ (KU-DO-NI-JA /ΚΥΔΩΝΙΑ)	62
ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΔΩΝΙΑ	63

I. ΠΙΝΑΚΙΔΑ ΚΗ GG 5	63
ΠΙΝΑΚΙΔΑ ΖΩΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΔΩΝΙΑ	64
II. ΠΙΝΑΚΙΔΑ ΚΗ AR 4	64
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	64
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	64
A. ΑΡΓΟΛΙΔΑ (ΜΙΔΕΑ, ΤΙΡΥΝΘΑ, ΜΥΚΗΝΕΣ)	66
I. ΜΙΔΕΑ (ΕΙΚ. 8)	66
II. ΤΙΡΥΝΘΑ	68
III. ΜΥΚΗΝΕΣ	71
B. ΚΡΗΤΗ	74
ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	75
ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ	76
Γ. ΛΑΚΩΝΙΑ	78
ΆΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ	78
Δ. ΜΕΣΣΗΝΙΑ (ΝΙΧΩΡΙΑ, ΎΚΛΑΙΝΑ)	79
I. ΝΙΧΩΡΙΑ (ΕΙΚ. 13)	79
II. ΎΚΛΑΙΝΑ	80
2. ΠΙΝΑΚΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΩΝ, ΟΣΠΡΙΩΝ, ΦΡΟΥΤΩΝ ΚΑΙ ΖΙΖΑΝΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΔΕΑ, ΤΙΡΥΝΘΑ, ΜΥΚΗΝΕΣ, ΚΡΗΤΗ (ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ), ΆΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, ΝΙΧΩΡΙΑ ΚΑΙ ΎΚΛΑΙΝΑ.	83

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: ΠΡΟΣ ΕΝΑ ΜΟΝΤΕΛΟ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ	84
I. ΑΝΑΔΙΑΝΟΜΗ	84
II. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΝΤΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ (SPECIALIZATION AND INTENSIFICATION) ΕΝΑΝΤΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΠΕΚΤΑΤΙΣΜΟΣ (DIVERSIFICATION AND EXTENSIFICATION)	89
III. ΑΠΟΥΣΙΑ ΑΝΑΦΟΡΩΝ ΕΠΙ ΕΙΔΙΚΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΚΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ	92
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	93
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	97
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	108

Στους γονείς μου (Κωνσταντίνο και Παρασκευή) και στην αδερφή μου Παναγιώτα

Ευχαριστίες

Η συγγραφή της παρούσας εργασίας δε θα ήταν εφικτή χωρίς την υποστήριξη ορισμένων ανθρώπων. Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την οικογένειά μου, τους γονείς μου (Κωνσταντίνο και Παρασκευή), καθώς και την αδερφή μου Παναγιώτα. Χάρη στην πολύτιμη ηθική υποστήριξή τους κατάφερα να ολοκληρώσω τη συγγραφή της παρούσας μελέτης.

Στη συνέχεια Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου Αν. Καθηγητή Ανδρέα Βλαχόπουλο, ο οποίος ήδη από τα πρώτα έτη των προπτυχιακών μου σπουδών υπήρξε αρωγός

σε όλη την πορεία μου και στην εξέλιξή μου. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω πολύ την Α. Καθηγήτρια Εύη Μαργαρίτη για την ολόθερμη βοήθειά της και τις πολύτιμες συμβουλές της επι των αρχαιοβοτανικών δεδομένων, καθώς και το τρίτο μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής Επ. Καθ. Άρτεμη Καρναβά που διάβασε με προσοχή την εργασία μου και μου επέστησε σημαντικά στοιχεία για τα δεδομένα της Γραμμικής Β γραφής. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται και στην πρώην Αν. Καθηγήτρια του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κυρία Σωτηρούλα Κωνσταντινίδη για τις χρήσιμες βιβλιογραφικές συμβουλές που με βοήθησαν στην κατανόηση των κειμένων της Γραμμική Β γραφής.

Η αλληλεγγύη και η ηθική στήριξη των αγαπητών μου φίλων ήταν παραπάνω από πολύτιμη για αυτό και αξίζει να τους αναφέρω: Άννα-Μαρία Θ., Αθανασία Ζ., Γιώργος Μ., Γιώργος Φ., Γιώργος Β., Ειρήνη Κ., Ήβη Σ. Θεώνη Π., Κατερίνα Τ., Μάριος Χ., Χρήστος Κ. Οι συμβουλές τους, καθώς και οι πολύωρες συζητήσεις μας με ενθάρρυναν και με βοήθησαν στη συγγραφή αυτής της εργασίας, κυρίως όμως τους ευχαριστώ για την ηθική υποστήριξη. Θερμές ευχαριστίες και στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων που σε όλες τις δύσκολες περιπτώσεις, κυρίως εν μέσω της πανδημίας, πάντα έβρισκε τρόπους να βοηθήσει όλους τους φοιτητές και εμένα ξεχωριστά. Τέλος θα ήθελα να αφιερώσω αυτή την εργασία στο θείο μου Κωνσταντίνο που πρόσφατα μας άφησε...

Πρόλογος

Η παρούσα μελέτη εξετάζει το ζήτημα της αγροτικής οικονομίας στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Οι πηγές που χρησιμοποιούνται για την ανάλυση του συγκεκριμένου ζητήματος είναι οι πινακίδες Γραμμικής Β γραφής από τα ανακτορικά κέντρα της Μεσσηνίας (Πύλος,

Ίκλαινα), της Αργολίδας (Μυκήνες, Τίρυνθα), Λακωνίας (Άγιος Βασίλειος) και της Κρήτης (Κνωσός, Χανιά), καθώς και αρχαιοβοτανικά δεδομένα που προέρχονται από ανακτορικές και μη ανακτορικές θέσεις.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται η ιστορία της έρευνας, η οποία αφορά την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β το 1952 από τους Μ. Ventris και J. Chadwick, καθώς και η πολύτιμη συμβολή των πινακίδων της σειράς Ε από την Πύλο στη διαδικασία της αποκρυπτογράφησης. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέρονται οι πιθανοί τόποι κατασκευής και η χρονολόγηση των «σιωπηλών αυτών μαρτύρων», καθώς και η χρήση και το περιεχόμενό τους (λογιστικό -διοικητικό).

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται η ανάλυση ορισμένων πινακίδων Γραμμικής Β, αρχικά από την Πύλο. Πιο συγκεκριμένα αναλύονται οι πινακίδες, οι οποίες αναφέρονται στην αγροτική και ζωική παραγωγή. Στην πρώτη κατηγορία πινακίδων εξετάζονται πινακίδες από τις σειρές Α, Ε, F, G, Un, και Ν. Στη δεύτερη κατηγορία γίνεται αναφορά με λιγότερες λεπτομέρειες¹ στις πινακίδες, οι οποίες καταγράφουν το ζωικό κεφάλαιο καθώς και πληροφορίες τις οποίες αντλούμε από αυτά τα κείμενα. Στη συνέχεια εξετάζεται το μοναδικό κείμενο το οποίο έχει βρεθεί στην Ίκλαινα της Μεσσηνίας, καθώς και οι λιγιστές δημοσιευμένες πινακίδες από τον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας. Στο ίδιο κεφάλαιο ακολουθεί η εξέταση των επιγραφικών μαρτυριών από τα ανακτορικά κέντρα της Αργολίδας, τις Μυκήνες και την Τίρυνθα. Οι πινακίδες που αναλύονται από τις Μυκήνες και αφορούν την αγροτική παραγωγή είναι από τις σειρές Au, Eu, Fo, Ge, Oi, Ue. Πάλι γίνεται αναφορά σε πινακίδες που αφορούν το ζωικό κεφάλαιο και την ζωική παραγωγή. Από το ανακτορικό κέντρο της Τίρυνθας αναλύονται οι πινακίδες της σειράς Ε και Uh, και οι οποίες σχετίζονται με την αγροτική παραγωγή, καθώς και ορισμένα έγγραφα που αφορούν την ζωική παραγωγή. Ακολουθεί η εξέταση των μαρτυριών από τα ανακτορικά κέντρα της Κρήτης και συγκεκριμένα της Κνωσού και των Χανίων. Όσον αφορά την Κνωσό γίνεται και μια αναφορά στην χρονολόγηση των αρχείων από αυτό το ανακτορικό κέντρο. Οι πινακίδες που αναλύονται και αφορούν στην αγροτική παραγωγή προέρχονται από τις σειρές Α, Ε, F (F, Fh, Fp, Fs), G(Ga, Gg, Gm, Gv), Nc, καθώς και πινακίδες που αφορούν το ζωικό κεφάλαιο. Το συγκεκριμένο ανάκτορο φαίνεται ότι είχε ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη καταγραφή των ζώων, και ο αριθμός των πινακίδων είναι μεγαλύτερος από όλα τα ανακτορικά κέντρα της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Τέλος στο κεφάλαιο

¹ Η εξονυχιστική ανάλυση του ζωικού κεφαλαίου δεν αποτελεί το κύριο θέμα της παρούσας εργασίας, αλλά αυτό αναφέρεται όταν και στο βαθμό που συνέχεται με τα ζητήματα της αγροτικής οικονομίας.

αυτό αναλύονται οι πινακίδες, που αφορούν την αγροτική παραγωγή, από τα Χανιά (Ku-d-ni-ja).

Στο τέταρτο κεφάλαιο αφού έχουν αναλυθεί λεπτομερώς οι επιγραφικές μαρτυρίες καθώς και τα περιβάλλοντα στα οποία έχουν βρεθεί, γίνεται αναφορά στα αρχαιολογικά δεδομένα και συγκεκριμένα στα αρχαιοβοτανικά από ανακτορικές και μη ανακτορικές θέσεις. Στόχος της ανάλυσης των δεδομένων αυτών είναι η εύρεση ομοιοτήτων-διαφορών ή έλλειψη αναφοράς σε ορισμένα γεωργικά προϊόντα.

Στη συζήτηση γίνεται η ανάλυση των διάφορων οικονομικών-ανακτορικών μοντέλων τα οποία έχουν προταθεί μέχρι και σήμερα. Το επικρατέστερο προτείνει ότι τα ανάκτορα δεν ήλεγχαν το σύνολο της αγροτικής οικονομίας και η ενασχόλησή τους στις αγροτικές και λοιπές δραστηριότητες ήταν επιλεκτική.

«Η ίδια η γραφή το πιο ευφρές τέχνηργο του ανθρώπου, δεν επιτρέπει μόνο νέους τύπους επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων (επομένως και νέες σχέσεις)· στην οικονομία του ναού ή του ανακτόρου επιτρέπει νέες σχέσεις ανθρώπου-τέχνηργου: η αποθήκευση προϊόντων (τέχνηργων) και τροφίμων (πολλά από αυτά επίσης τέχνηργα, κατά μια έννοια) μπορεί να γίνει με συστηματικότερο τρόπο. Όταν χρησιμοποιείται για ημερολογιακούς λόγους, η γραφή επιτρέπει την αστρονομική πρόβλεψη, μεσολαβώντας έτσι και πάλι ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση», Renfrew, 2006,77.

I. Εισαγωγή

Όλες οι προβιομηχανικές κοινωνίες ήταν στενά συνδεδεμένες με την εκμετάλλευση της γης. Ο τρόπος διαβίωσης των νεολιθικών πληθυσμών, ο οποίος εμφανίζει την καινοτομία της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, παρουσιάζει πολύ νωρίς χαρακτηριστικά, τα οποία θα διατηρηθούν με μεγάλη σταθερότητα στο χρόνο. Καίρια θεωρείται η εισαγωγή της ελιάς (*Olea europaea*), του αμπελιού (*Vitis* sp.), καθώς και τα ευρέως διαδεδομένα δημητριακά². Για να κατανοηθεί η μετάβαση από την παλαιολιθική κοινωνία των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών στον πολιτισμό της Ύστερης χαλκοκρατίας, πρώτα πρέπει να δοθεί έμφαση στις δραστηριότητες

² Renfrew, 2006, 444.

που συγκροτούν τις τεχνικές επιβίωσης μια κοινωνίας. Τα νέα συστήματα επιβίωσης φέρνουν μαζί τους και καινοτομίες, οι οποίες συνδέονται με την ανάπτυξη της γεωργίας³.

i. Η Ύστερη χαλκοκρατία

Όπως και στη Νεολιθική εποχή έτσι και στην Εποχή του Χαλκού καλλιεργούσαν διαφορετικά είδη δημητριακών και οσπρίων, πιθανώς όπως και κατά το παρελθόν για να ελαχιστοποιήσουν τους κινδύνους φτώχης σοδειάς. Ευρέως διαδομένο ήταν το σιτάρι, το οποίο στις πινακίδες Γραμμικής Β αποτελεί το βασικό είδος διατροφής στη διανομή μερίδων. Η εφαρμογή της καλλιέργειας δέντρων, όπως η ελιά και το αμπέλι, αποτέλεσε τη σημαντικότερη εξέλιξη στη γεωργία της Εποχής του Χαλκού. Η πρακτική αυτή ενδιέφερε περισσότερο τα ανάκτορα. Στα κείμενα Γραμμικής Β από την Κνωσό και την Πύλο καταγράφονται μεγάλοι δενδρώνες και αμπελώνες, καθώς και διανομή σε σύκα, ελιές, ελαιόλαδο και κρασί.

Κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο σημειώθηκαν καίριες κοινωνικές μεταβολές που οδήγησαν στο πολύπλοκο ανακτορικό σύστημα, βασικό ρόλο στην οποία φαίνεται ότι διαδραματίζουν τα ανακτορικά κέντρα. Πρώιμες μελέτες⁴ που έχουν διεξαχθεί από ερευνητές για τα Μινωικά και Μυκηναϊκά κέντρα, επηρεασμένους από το ανακτορικό σύστημα της Εγγύς Ανατολής, θεωρούσαν τα ανάκτορα ως αναδιανεμητικά κέντρα που κυριαρχούσαν στην παραγωγή, την αποθήκευση και την διανομή γεωργικών προϊόντων στις περιφέρειες. Σύμφωνα με αυτές το ανάκτορο είναι και κέντρο αναδιανομής για τις οικονομικές δραστηριότητες μια περιοχής και η κατοικία ενός άρχοντα, της ηγετικής φυσιογνωμίας σε μια κοινωνία που τώρα παρουσιάζει υψηλό βαθμό διαστρωμάτωσης. Οι μελέτες αυτές στηρίχθηκαν στις πληροφορίες που παρέχουν οι πινακίδες Γραμμικής Β γραφής. Ωστόσο πρόσφατες μελέτες⁵, επικεντρωμένες στα Μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα, υποδεικνύουν ότι ο ανακτορικός έλεγχος ήταν περισσότερο επιλεκτικός, από ό,τι έχει εκτιμηθεί μέχρι σήμερα. Για το λόγο αυτό κρίνεται απαραίτητη και η επισκόπηση των περιοχών που βρίσκονται εκτός του ανακτορικού ελέγχου.

³ Η καλλιέργεια των δημητριακών φέρνει μαζί της και την ανάγκη για το ψήσιμο των αποφλοιωμένων σπόρων, ώστε να είναι πιο εύκολο το κοπάνισμα. Επομένως γίνεται αντιληπτό, ακόμα πριν την εφεύρεση της κεραμικής, η σημασία του κλιβάνου στα γεωργικά αυτά συστήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εύρεση κλιβάνου (ή φούρνου/ιπνού) από τη Νέα Νικομήδεια, Renfrew ,2006, 457.

⁴ Renfrew, 2006

⁵ Halstead, 1992, Nakassis, 2010

Κεφάλαιο 1

I. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σχεδόν 70 χρόνια έχουν παρέλθει από την περίοδο αποκρυπτογράφησης της Γραμμικής Β από τον Michael Ventris το 1952. Η ορθότητα του προσδιορισμού της γραφής ως ελληνικής φαίνεται τώρα να γίνεται αποδεκτή- αν και όχι ομόφωνα. Σε πρώτη ματιά, οι πινακίδες της Γραμμικής Β ελάχιστα υπόσχονταν κάποια πιθανότητα επιτυχούς αποκρυπτογράφησης, εξαιτίας της παντελούς ελλείψεως δίγλωσσου κειμένου⁶.

Η ιστορία της αποκρυπτογράφησης της Γραμμικής Β γραφής ξεκινά με την πρώτη ανακάλυψη πινακίδων στην Κρήτη και συγκεκριμένα στην Κνωσό όπου ένας Έλληνας επιχειρηματίας Μίνως Καλοκαιρινός, πραγματοποίησε ανασκαφές το 1878. Ήταν μάλλον ο πρώτος εκείνος ανασκαφέας που, ανακάλυψε πινακίδα Γραμμικής. Το 1900 όταν ο Arthur Evans πραγματοποίησε συστηματικές ανασκαφές στην Κνωσό που διήρκεσαν έως το 1925 «ήλθαν στο φως» χιλιάδες ακόμα ενεπίγραφα έγγραφα⁷. Το όνομά της, δηλαδή Γραμμική (Linear), οφείλεται στον ίδιο τον Evans, διότι η γραφή αυτή χρησιμοποιούσε γραμμικούς χαρακτήρες και όχι εικονιστικούς (όπως η ιερογλυφική γραφή). Οι πινακίδες αυτές παρέμειναν αδημοσίευτες για μεγάλο χρονικό διάστημα, και μόνο το 1935 ορισμένες εξ' αυτών δόθηκαν στη δημοσιότητα. Την περίοδο εκείνη επικρατούσε και η άποψη ότι η γραφή ήταν προνόμιο μόνο των μινωικών ανακτόρων⁸. Ο Evans ήταν ο πρώτος που επινόησε την πρώτη τυπολογία για τις γραφές του Αιγαίου της Εποχής του Χαλκού στο *Scripta Minoa I*. Το ότι οι πρώτες πήλινες πινακίδες βρέθηκαν στην Κνωσό ήταν καθαρά συμπτωματικό, διότι κάποια χρόνια αργότερα βρέθηκε πλήθος πινακίδων στην ηπειρωτική Ελλάδα. Το 'πρόβλημα'

⁶ Pope, 2008, 1

⁷ Μέχρι το 1903 ο A. Evans, είχε αναγνωρίσει τη γραφή ως αυτόχθονη, πιθανότατα συλλαβική, και υπήρχε σε τρεις μορφές, μια ημεικονική και άλλα δυο πολύ αναπτυγμένα γραμμικά συστήματα. Δυστυχώς ο ίδιος ποτέ δε κατάφερε να δημοσιεύσει πλήρως τα ευρήματα της Γραμμικής Β και τα συμπεράσματά του, ούτε και υπήρξε κάποιος πρόθυμος να κάνει αυτή τη μελέτη. Ο ίδιος κατάφερε να κατατάξει εκατοντάδες πινακίδες της Κνωσού σε σαφώς προσδιορισμένες ομάδες, στηριζόμενος αποκλειστικά και μόνο στη μαρτυρία των ιδεογραμμάτων, Evans, 1935, 694-732, Pope, 2008, 2-3.

⁸ Chadwick, 1999.

με τη μη δημοσίευση του υλικού των πινακίδων αποκαταστάθηκε όταν ο A. Evans παρουσιάζει ένα πλήρη σχολιασμό των πινακίδων στον τόμο *Palace of Minos IV*⁹.

II. Η Προϊστορία της αποκρυπτογράφησης¹⁰

Πριν ακόμη από την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β γραφής, ήταν φανερό ότι η γραφή περιλάμβανε διαφορετικούς τύπους σημείων: συλλαβικά σημεία¹¹, λογογραφικά σημεία¹² (Εικ.1).

Οι πρώτες απόπειρες για την αποκρυπτογράφηση αυτών των «απρόθυμων μαρτύρων»¹³, αποδείχθηκαν ανεπιτυχείς. Έπρεπε να βρεθεί εκείνη η επιστημονική μέθοδος, η οποία θα επέφερε το επιθυμητό αποτέλεσμα. Ύστερα από πολλές δοκιμές και λάθη (όπως άλλωστε γίνεται και σε κάθε επιστημονικό τομέα), αποδείχθηκε ότι ο ασφαλέστερος τρόπος ήταν να εγκαταλειφθεί το ελληνικό λεξικό και να δοκιμαστεί ο τρόπος της καθαρής ανάλυσης. Το 1952 ο Ventris πραγματοποίησε τη δημόσια ανακοίνωσή των αποτελεσμάτων της έρευνάς του στο ραδιόφωνο του British Broadcasting Corporation (BBC)¹⁴, σύμφωνα με την οποία η Γραμμική Β γραφή αποτελούσε μια πρώιμη μορφή της ελληνικής γλώσσας. Αφού ο ίδιος κατάφερε να δώσει την αρχική λύση, συνειδητοποίησε ότι χρειάζεται επιπρόσθετη ειδική φιλολογική μελέτη, αφού η γλώσσα ήταν πρώιμη ελληνική. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1952 ο Chadwick σε μια επιστολή του συγχαίρει τον Ventris για το «εντυπωσιακό κατόρθωμά του». Οι εμπειρίες του Chadwick από την αποκρυπτογράφηση κωδικών κατά τη διάρκεια του Β

⁹ Evans, 1935.

¹⁰ Ο όρος αποκρυπτογράφηση μπορεί να θεωρηθεί προβληματικός. Η πλειονότητα των σημείων είναι γνωστές όπως επίσης και η γλώσσα, ωστόσο πληθώρα λέξεων παραμένει άγνωστη, Steele, 2017, 3.

¹¹ Τα συλλαβικά σημεία ή συλλαβογράμματα απαντώνται σε ομάδες, συχνά ακολουθούμενα από διαχωριστικά λέξεων, ενώ τα λογογραφικά σημεία ή ιδεογράμματα τείνουν να είναι σε «απομόνωση» και κυρίως ακολουθούνται από αριθμούς ή από σημεία μέτρησης, Melena, 2014, 11.

¹² Στα λογογραφικά σημεία συμπεριλαμβάνονταν και τα σημεία για μετρήσεις π.χ βάρος, χωρητικότητα, αριθμούς και σημεία στίξης.

¹³ Όπως χαριτολογώντας αναφέρει και ο Palmer ,(1963, 17).

¹⁴ Tracy, 2018, 1.

Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και οι γνώσεις του για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας, του επέτρεψαν να διαπιστώσει ότι ο Ventris είχε πράγματι «σπάσει τον κώδικα» της Γραμμική Β γραφής. Αυτή ήταν και η πρώτη υποστηρικτική επιστολή, την οποία έλαβε ο Ventris από την ακαδημαϊκή κοινότητα της εποχής. Η απάντηση του Ventris, στην επιστολή του Chadwick, ήταν η πρόσκληση συνεργασίας για την επικείμενη δημοσίευση των αρχείων. Το 1953, στο περιοδικό *Journal of Hellenic Studies*, δημοσιεύεται σε κοινό άρθρο το μανιφέστο της αποκρυπτογράφησης, από τους Ventris και Chadwick¹⁵.

Εξίσου σημαντική ήταν και η πρωιμότερη μελέτη και η συμβολή της Kober, η οποία «διείσδυσε» περισσότερο στον εσωτερικό μηχανισμό αυτής της γραφής¹⁶. Η εργασία της Kober αποτέλεσε το πρώτο ουσιαστικό βήμα για την αποκρυπτογράφηση. Η ίδια σε μια απροσδόκητη μελέτη ξεκίνησε να αποδεικνύει την ύπαρξη κλίσεων στη γραφή αυτή, πιο συγκεκριμένα ότι οι λέξεις της γλώσσας αυτής άλλαζαν ανάλογα με τη γραμματική τους λειτουργία¹⁷. Βάσει των κανόνων που είχε εντοπίσει κατέληξε σε κάποια προσωρινά συμπεράσματα σχετικά με τις φωνητικές συγγένειες των ίδιων των συμβόλων.

Ήδη από την πρώτη ματιά ήταν φανερή η δυσκολία που αντιμετώπιζε ο αποκρυπτογράφος της Γραμμικής Β λόγω της φύσης και της υλικής κατάστασης των φορέων της γραφής. Οι περισσότερες από τις πήλινες πινακίδες που έχουν αποκαλυφθεί, είναι σπασμένες, φθαρμένες, ή καμένες άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο. Οι επιγραφές επίσης είναι πολύ μικρές, σύντομες και λακωνικές και δίνονται ελάχιστες πληροφορίες σχετικά με τη συντακτική δομή τους¹⁸. Οι πρόσφατες φιλολογικές αναλύσεις είναι καίριες για την ανάλυση του περιεχομένου των πινακίδων. Καθώς το περιεχόμενο των πινακίδων αφορά καταλόγους ανθρώπων, ζώων, αγαθών, καταγραφές δοσοληψιών, περιγραφές γαιοκατοχών, αναπόφευκτα ένας μεγάλος αριθμός των λέξεων που περιέχουν θα είναι κύρια ονόματα. Και ενώ τα κύρια ονόματα αποτέλεσαν την αφετηρία για την αποκρυπτογράφηση της περσικής

¹⁵ Αποκρυπτογράφηση σημαίνει ότι αυτή η γραφή πρώτα διαβάστηκε και στη συνέχεια κατανοήθηκε, Ventris & Chadwick, 1953

¹⁶ Kober, 1948

¹⁷ Kober, 1945, 143-144.

¹⁸ Επίσης πολλές πινακίδες δε σώζονται ακέραιες και θα ήταν παραπλανητικό να θεωρηθεί κάθε μικρό θραύσμα σαν μια πινακίδα.

σφηνοειδούς γραφής¹⁹ το 19^ο αι., δε συνέβη το ίδιο στην περίπτωση της Γραμμικής Β. Εξίσου σημαντική ήταν και η μελέτη του Κεραμόπουλου στη Θήβα το 1921, όταν ανακαλύφθηκε μια μεγάλη απόθεση εισηγμένων ψευδόστομων αμφορέων, 28 από τους οποίους φέρουν επιγραφή σε Γραμμική Β γραφή²⁰.

III. Η ανακάλυψη των πινακίδων της σειράς E της Πύλου και η συμβολή τους στην έρευνα της αποκρυπτογράφησης

Ο Ventris στηριζόμενος στην εκτεταμένη ανάλυσή των πινακίδων της σειράς E²¹ της Πύλου, καθώς και στην ταύτιση των παραδειγμάτων γραμματικής κλίσης της Kober, κατάφερε μια αξιόλογη προσέγγιση σε μια συστηματική αποκρυπτογράφηση. Η αμερικανίδα κλασικίστρια ήταν η πρώτη που παρατήρησε ότι τα συλλαβογράμματα ακολουθούν κάποια μοτίβα, τα οποία στη συνέχεια αναγνώρισε ως κλίσεις λέξεων²². Επιπλέον έθεσε τα θεμέλια για την κατασκευή καννάβου διάταξης (grid) των συλλαβογραμμάτων, στην προσπάθειά της να αποδώσει φωνητικές αξίες, το οποίο επέτρεπε την προσθαφαίρεση στοιχείων ανάλογα με τα νέα δεδομένα που ανέκυπταν. Ο ξαφνικός θάνατος δεν της επέτρεψε να ολοκληρώσει το έργο της, όμως προσέφερε τη βάση για την έρευνα του ερασιτέχνη γλωσσολόγου και αρχιτέκτονα Michael Ventris καθώς και του φιλόλογου John Chadwick, που προοδευτικά συνεργάστηκαν στη γλωσσολογική μελέτη της γραφής και κατάφεραν να την αποκρυπτογραφήσουν.

Ο ίδιος με τη βοήθεια των ιδεογραμμάτων²³ έκανε τη διάκριση μεταξύ των αρσενικών και των θηλυκών λέξεων και με το αριθμητικό σύστημα κατάφερε να κάνει τη διάκριση μεταξύ

¹⁹ Όσον αφορά την περσική σφηνοειδή γραφή, οι επιγραφές αναγνωρίστηκαν ως βασιλικές και ενώ ήταν ήδη γνωστά τα ονόματα πολλών βασιλέων της Περσίας. Στην περίπτωση της Γραμμικής Β τα ονόματα που αναγράφονται σε αυτή ήταν πιθανότερο να «ανήκουν» σε ταπεινούς ανθρώπους παρά σε βασιλείς Hooker, 1996, 57.

²⁰ Κεραμόπουλλος, 1922-24, 30.

²¹ Πρόκειται για πινακίδες καταγραφών διανομής σίτου και οι οποίες σχετίζονται με γαιοκατοχές. Χάρη στις πινακίδες αυτές έγινε πιο κατανοητή η μυκηναϊκή κοινωνική οργάνωση με ένα πιο συγκεκριμένο τρόπο από ό,τι βασιζόμενοι μόνο στα υλικά ευρήματα Bennett, 1956, 103, Bennett, 2017, 40.

²² Kober, 1943, 72-74.

²³ Τα σημεία που ονομάζονται ιδεογράμματα είναι αυτά που βρίσκονται πριν τους αριθμούς και δείχνουν για ποιο εμπόρευμα έγινε η χρήση. Συνήθως τα ιδεογράμματα είναι εικονιστικά και σε αυτά αναγνωρίζονται άνδρες, γυναίκες, άλογα, άρματα, τροχοί κλπ. Υπάρχουν ωστόσο και ιδεογράμματα που είναι δύσκολο να αναγνωριστούν. Παραδείγματα τέτοιων ιδεογραμμάτων είναι αυτά που

του ενικού και του πληθυντικού²⁴. Τέλος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τρεις ομάδες καταλήξεων θα μπορούσαν να είναι ρηματικές καταλήξεις, οι οποίες αποκαλύπτουν διαφορές χρόνου, εγκλίσεων ή ενέργειας. Ωστόσο επειδή τα ρήματα δεν απαντώνται συχνά στις πινακίδες Γραμμική Β γραφής δεν αποτέλεσαν χρήσιμο αρωγό στην πορεία της αποκρυπτογράφησης.

Το επόμενο «θαρραλέο» βήμα που πραγματοποίησε ο Ventris ήταν να περιγράψει τα χαρακτηριστικά της γλώσσας των πινακίδων της Πύλου. Μελετώντας σχολαστικά τις πινακίδες παρατήρησε ότι ορισμένες από τις καταλήξεις των πινακίδων ομοιάζαν με τις αντίστοιχες κλίσεις των ελληνικών ουσιαστικών σε -ος. Παρόλο που στα αρχικά στάδια της έρευνάς του είχε υποθέσει ότι η Γραμμική Β γραφή ομοίαζε περισσότερο με την Ετρουσκική, ωστόσο οι ομοιότητες που παρουσίαζε με την ελληνική γλώσσα δε μπορούσε να περάσει απαρατήρητη. Ξεκίνησε λοιπόν να ταυτίζει ελληνικά ονόματα και να θεμελιώνει την παρουσία ελληνικών τύπων κλίσης²⁵. Ίχνη ελληνικής κλίσης εμφανίζονται και στις πινακίδες από την Κνωσό. Η εγκυρότητα της αποκρυπτογράφησης του Ventris αποδείχθηκε και στα επόμενα χρόνια, με την ανακάλυψη περισσότερων πινακίδων από την Πύλο.

Στα μέσα της δεκαετίας τους 1960 ο Jean-Pierre Olivier²⁶, ανέλαβε τη μελέτη των πινακίδων από την Κνωσό. Αρωγός του σε αυτό το δύσκολο εγχείρημα, ήταν η χρήση της παλαιογραφίας. Ο τίτλος του έργου που ολοκλήρωσε (*Les Scribes de Cnossos. Essai de classement des archives d'un palais mycénien (Scribes Cnossos)*) τόνιζε σαφώς τον απώτερο στόχο του, δηλαδή τη διερεύνηση του τρόπου λειτουργίας (διοίκηση και γραφειοκρατία) του ανακτορικού μηχανισμού στην Κρήτη. Μπορεί έτσι να ειπωθεί ότι ο ίδιος έθεσε τη βάση για τη μελέτη αυτού που σήμερα ονομάζεται, συμβατικά, γραφειοκρατική σε μεγάλα ανακτορικά κέντρα.

δηλώνουν τα πρόβατα, κατσίκια, βόδια, ελιές, σιτάρι, προϊόντα που θα απασχολήσουν τη συγκεκριμένη εργασία Chadwick. 1999, 56.

²⁴ Hooker, 1996, 66.

²⁵ Τα ουσιαστικά με κατάληξη -εως και η ενεργητική μετοχή του παρακειμένου, αποτέλεσαν τους δυο σημαντικότερους τύπους που τεκμηριώθηκαν στις σημειώσεις εργασίας του, Hooker. 1996, 72.

²⁶ Olivier, 1967

Κεφάλαιο 2:

i. Η Ιστορία των πινακίδων Γραμμικής Β και οι πιθανοί τόποι κατασκευής

Κατασκευή των πινακίδων Γραμμικής Β γραφής

Οι πινακίδες ήταν κατασκευασμένες από πηλό, που για να ενισχύεται η ανθεκτικότητά του, πολύ συχνά επικαλύπτονταν εσωτερικά με αχυρένιο πλέγμα²⁷. Το πλέγμα σήμερα φυσικά έχει χαθεί. Ο εκάστοτε γραφέας χάρασσε στον νωπό πηλό, με μια αιχμηρή γραφίδα και ύστερα άφηνε τον πηλό να στεγνώσει. Τα κομμάτια πηλού που προορίζονταν για την κατασκευή των πινακίδων πλάθονταν μερικές φορές με τη βοήθεια ενός λεπτού καλαμιού ή μιας βέργας. Η οποιαδήποτε προσπάθεια διόρθωσης δεν ήταν εφικτή εξαιτίας της ξηρότητας του πηλού. Οι πινακίδες φυλάσσονταν σε μέσα σε ψάθινα καλάθια ή ξύλινα κουτιά τακτοποιημένα σε ράφια, καθώς βρέθηκαν μερικοί κρίκοι που ίσως συγκρατούσαν τα τοιχώματα των κιβωτίων που περιείχαν πινακίδες. Συχνά αναρτούσαν μια ενεπίγραφη ετικέτα πάνω στα καλάθια ή στα κουτιά για να διευκολύνεται η αναγνώρισή τους. Η ενεπίγραφη ετικέτα ήταν κατασκευασμένη από πηλό και την επικολλούσαν με πίεση, νωπή ακόμη, στην εξωτερική επιφάνεια του καλάθιού. Η διάσωση των πινακίδων αποτελεί τυχαίο γεγονός²⁸. Οι πυρκαγιές, που έπληξαν τα ανάκτορα και τα κτηριακά συγκροτήματα όπου φυλάσσονταν πινακίδες, συνετέλεσαν στη διάσωσή τους. Η όπτησή τους ωστόσο έγινε, ακριβώς λόγω του βίαιου τρόπου καταστροφής τους, με ακανόνιστο τρόπο, για αυτό και σε ορισμένες πινακίδες ο πηλός έχει πάρει ανόμοια χρώματα σε διαφορετικά σημεία²⁹. Η κάθε πινακίδα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ξανά και ξανά, ύστερα από επάλειψη με νερό.

i. Η τυπολογία των επιγραφικών μαρτυριών (Εικ. 2)

Το σχήμα και οι διαστάσεις των πινακίδων, μπορεί να διαφέρουν σημαντικά. Διακρίνονται δυο βασικά σχήματα, οι σελιδόσχημες και μακρόστενες πινακίδες φυλλοειδούς τύπου. Η διαφορά τους έγκειται στο σχήμα. Οι σελιδόσχημες πινακίδες, έχουν μεγαλύτερο ύψος από πλάτος και σε ορισμένες περιπτώσεις το κείμενο έχει γραφτεί κατά μήκος της μακράς πλευράς.

²⁷ Όπως είναι φυσικό το πλέγμα δεν έχει διασωθεί. Στις σπασμένες πινακίδες, ωστόσο, είναι εμφανές το κενό που έχει αφήσει το πλέγμα στο εσωτερικό του πηλού, Chadwick, 1999, 33.

²⁸ Treuil κ.α, 2012, 256-258.

²⁹ Ορισμένες πινακίδες είχαν φθαρεί σε τέτοιο βαθμό που ήταν αδύνατο να διαβαστούν. Στον ελλαδικό χώρο ποτέ δεν προβλέφθηκε ως μέθοδος η όπτηση, σε αντίθεση με τους Ασσύριους οι οποίοι έψηναν τον πηλό μετά το γράψιμο, Hooker, 1996, 76

Κάθε τέτοια μεγάλη πινακίδα μπορεί να αποτελεί ένα πλήρες έγγραφο και χρησιμοποιήθηκε για μακρούς καταλόγους προσωπικού κλπ. Οι μακρόστενες πινακίδες φυλλοειδούς τύπου, το σχήμα των οποίων παρομοιάστηκε με τα φύλλα του φοινικόδεντρου³⁰, φέρουν τις περισσότερες φορές έναν ή δυο παράλληλους στίχους κατά μήκος των μακρών πλευρών. Πινακίδες τέτοιου τύπου χρησιμοποιήθηκαν για μεμονωμένες δοσοληψίες και υπολογισμούς³¹.

ii. Τόπος κατασκευής και χρονολόγηση των πινακίδων

Υπάρχουν διαφορετικές απόψεις σχετικά με τον τόπο επινοήσης της Γραμμικής Β γραφής. Κάποιοι μελετητές³² θεωρούν ότι αυτή επινοήθηκε στην Κρήτη, ύστερα και από τη Μυκηναϊκή άφιξη στο νησί, που σύμφωνα με την κυρίαρχη τάση της έρευνας συντελέστηκε γύρω στο 1500-1450 π.Χ.³³ Κάποιοι άλλοι υποστηρίζουν την Ηπειρωτική Ελλάδα και θεωρούν ότι η γραφή δημιουργήθηκε πριν την άφιξη των Μυκηναίων στην Κρήτη³⁴. Τέλος υπάρχει και η άποψη ότι οι Κυκλάδες είχαν το ρόλο του διαμεσολαβητή στη μεταφορά των γραπτών κειμένων από την Κρήτη στην Ηπειρωτική Ελλάδα ή ακόμα και από τη Μίλητο στη Δυτική ακτή της Ασίας, η οποία κατοικήθηκε από Μινωίτες και ύστερα από Μυκηναίους³⁵.

Η χρονολόγηση των πινακίδων Γραμμικής Β γραφής αποτελεί διαφορετικό θέμα από τη χρονολόγηση της γλώσσας και της εξέλιξης της γραφής, δύο δραστηριότητες που ανήκουν στον τομέα της γλωσσολογίας και της παλαιογραφίας αντίστοιχα. Δεδομένου ότι οι πινακίδες παρέχουν περιστασιακά χρονολογικές αναφορές όπως « τον μήνα ή πέρυσι», το περιεχόμενό τους δε συνεισφέρει σε ό,τι αφορά την τοποθέτησή τους σε ένα γενικό χρονικό πλαίσιο. Η συνεισφορά της αρχαιολογίας παρέχει μια ένδειξη χρονολογική, όχι μόνο επειδή είναι δυνατό να ερευνηθεί η ακριβής χρονολόγηση των κτηρίων στα οποία βρέθηκαν οι

³⁰ Πολλοί το συσχέτισαν με τη μαρτυρία του Πλίνιου ότι στην αρχαιότητα συνήθιζαν να γράφουν πάνω σε φύλλα φοινικιάς. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Chadwick, το χαρακτηριστικό σχήμα του «φύλλου» που έχουν αυτές οι πινακίδες έγκειται στον τρόπο με τον οποίο επεξεργάζονταν τον πηλό, Chadwick, 1999, 53.

³¹ Hooker, 1996, 77.

³² Driessen, 1990, 130, Palaima, 1990,99

³³ Malcolm Wiener, 2015.

³⁴ Hallager, 2011, 326- 327

³⁵ Melena, 2014, 7.

πινακίδες, αλλά και επειδή πολλά από τα λογογράμματα και τις περιγραφές που περιέχονται στις πινακίδες μπορούν να συγκριθούν με αντικείμενα που βρέθηκαν σε ανασκαφές και χρονολογήθηκαν είτε στρωματογραφικά είτε τεχνοτροπικά³⁶.

Το ερώτημα που αφορά το πότε δημιουργήθηκε η Γραμμική Β γραφή εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες. Ένας από αυτούς είναι για παράδειγμα η χρονολόγηση των πινακίδων της Γραμμικής Β της Κνωσού με βάση τις ανασκαφικές συνάφειες, ή η χρονολόγηση της Μυκηναϊκής άφιξης στο νησί της Κρήτης (εάν υποθεθεί ότι η γραφή δημιουργήθηκε εκεί). Η χρονολόγηση που προτείνεται για τη δημιουργία της Γραμμικής Β καλύπτει αρκετούς αιώνες, ξεκινώντας από τη Μεσοελλαδική ΙΙΙ περίοδο, γεγονός που υποθέτει ότι η γραφή δημιουργήθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα πριν από την άφιξη των Μυκηναίων στην Κρήτη. Άλλοι μελετητές, υποστηρίζουν είτε την Υστερομινωική Ι είτε την Υστερομινωική ΙΙ περίοδο ως τον τόπο γέννησης της γραφής³⁷.

iii. Η χρήση και το περιεχόμενο των πινακίδων

Τα κείμενα των ενεπίγραφων πήλινων πινακίδων εντάσσονται στο πλαίσιο της ανακτορικής διοίκησης. Πρόκειται για καταγραφές προσωπικού, ζώων, κινητών και ακίνητων αγαθών, που συνήθως εμφανίζονται με τη μορφή: ιδεόγραμμα + αριθμός.

Η εργασία των γραφέων δεν ήταν να καταγράψουν θεσμικά κείμενα, αλλά κατάστιχα αποθηκών, αγροτικά προϊόντα, φόρους, τη διαθεσιμότητα των πρώτων υλών, καταμερισμούς γαιών ή τις κατανομές των αγαθών. Καταγράφονται ακόμη, γυναίκες και το επάγγελμά τους, καθώς και η καταγωγή τους. Πρόκειται δηλαδή για επιγραφές που προέρχονται από το γραφειοκρατικό μηχανισμό των ανακτόρων. Τα κείμενα από την Κνωσό και την Πύλο αποτελούν μια από τις σημαντικότερες πηγές για την οικονομική και κοινωνική ζωή του μυκηναϊκού κόσμου. Άξιο συγκριτικής αναφοράς είναι ότι παρόμοιο περιεχόμενο με τα μυκηναϊκά κείμενα έχει το πλήθος εγγράφων από την περίοδο της Φραγκοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. Και σε αυτού του είδους τα έγγραφα, μεταξύ άλλων, καταγράφονται οι φόροι, συχνά σε είδος, τους οποίους οι κάτοικοι υποχρεούνταν να δώσουν στους άρχοντες του τόπου, Έλληνες ή ξένους. Με παρόμοιο τρόπο καταγράφονται και στα μυκηναϊκά αρχεία ο αριθμός

³⁶ Driessen, 2008, 69-70.

³⁷ Olivier, 1979, 45.

των ζώων που ο τάδε βοσκός, της τάδε περιοχής οφείλει ή ήδη έδωσε στον εκάστοτε άρχοντα³⁸. Στοιχεία για τον γραφειοκρατικό έλεγχο των εμπορευμάτων και της παραγωγής προέρχονται από πινακίδες, οι οποίες έχουν βρεθεί στα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα της Πύλου, των Μυκηνών, της Θήβας, της Τίρυνθας και της Κνωσού.

Άσχετα με το σύστημα που χρησιμοποιούσαν οι γραφείς της Γραμμικής Β προκειμένου να οργανώσουν τα αρχεία τους, η σύγχρονη έρευνα έχει διαιρέσει τα κείμενα σε κατηγορίες ανάλογα με το αντικείμενο στο οποίο αναφέρονται (με κεφαλαία γράμματα). Πολλές κατηγορίες υποδιαιρούνται με σκοπό να δηλώσουν διαφορετικές ταξινομήσεις των περιεχομένων (μικρό γράμμα). Ο προσδιορισμός της κατηγορίας βρίσκεται μετά από τα γράμματα που δηλώνουν τον τόπο προέλευσης της επιγραφής, και ακολουθεί ο αύξων αριθμός που δόθηκε από τους ανασκαφείς³⁹. Έτσι για παράδειγμα στην πινακίδα PY Eg 880, το PY υποδηλώνει τον τόπο προέλευσης της πινακίδας (στη συγκεκριμένη περίπτωση την Πύλο), το E δηλώνει την κατηγορία της πινακίδας, ανήκει δηλαδή στις γαιοκατοχές και ο αριθμός έχει δοθεί από τον ανασκαφέα.

Από τα αρχεία της Κνωσού και της Πύλου αποκαλύπτεται ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της ανακτορικής οικονομίας, η οποία φαίνεται να είναι στενά συνδεδεμένη με τις υπηρεσίες της θρησκείας. Τα ανάκτορα ήλεγχαν την αγροτική παραγωγή, από την οποία προμηθεύονταν δημητριακά, σύκα, κρασί και ελιές για την αμοιβή των εξαρτημένων εργατών του. Από τις κοινότητες των πέριξ χωριών το ανάκτορο αντλούσε άλλα προϊόντα διαφόρων ειδών με τη μορφή φόρου, όπως δέρματα, λινά υφάσματα κλπ⁴⁰. Οι αναφορές σε έθιμα, θεσμούς και δοξασίες, ακόμα και κείμενα που καταγράφουν προσφορές θρησκευτικού χαρακτήρα, είναι αρκετά σπάνιες, λακωνικές, και κυρίως αιγιματικές, με συνέπεια η ερμηνεία τους να είναι πολλές φορές αμφιλεγόμενη. Πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι οι πινακίδες παρουσιάζουν μια εικόνα, και αυτή αποσπασματική, για την οικονομική δραστηριότητα του τελευταίου μόνο έτους μέσα σε κάθε ανάκτορο. Αυτό σημαίνει ότι εάν διαθέταμε όλες τις πινακίδες, όχι μόνο της ίδιας χρονιάς αλλά και των προηγούμενων ετών, η εικόνα θα ήταν ίσως διαφορετική.

³⁸ Προμπονάς, 1989, 70.

³⁹ Hooker, 1999, 78.

⁴⁰ De Fidio, 2001, 17.

Κεφάλαιο 3

Επιγραφικές Μαρτυρίες (Εικ. 3)

Πινακίδες Γραμμικής Β από τη Μεσσηνία (Πύλος, Ίκλαινα)

1. Τα Αρχεία της Πύλου⁴¹

Η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί στα αρχεία, που σχετίζονται είτε άμεσα είτε έμμεσα με καταγραφές αγροτικών προϊόντων και αγροτικών ζώων. Στη Μεσσηνιακή Πύλο οι ανακτορικές κατασκευές, καλύπτουν μια έκταση δυο εκταρίων, δηλαδή είκοσι στρεμμάτων. Η επιφανειακή έρευνα έδειξε ότι η περιβάλλουσα πόλη στο απόγειο της ακμής της (Υστεροελλαδική ΙΙΒ περίοδο εκτεινόταν σε 12-13 εκτάρια. Έτσι οι διάφορες πόλεις διέφεραν σε μέγεθος.

Οι πινακίδες Γραμμική Β γραφής από το ανάκτορο⁴² της Πύλου, αποτελούν σημαντικούς αρωγούς για την κατανόηση της Εποχής του Χαλκού στον Ελλαδικό χώρο. Οι ανακτορικές δομές του Άνω Εγκλιανού μπορούν να γίνουν κατανοητές μέσω των πινακίδων Γραμμικής Β γραφής (πάνω από 1.000), αλλά και χάριν στα υλικά κατάλοιπα ενός καλά ανεσκαμμένου κεντρικού χώρου, η περιοχή του οποίου έχει ερευνηθεί εκτενώς και συστηματικά. Οι πινακίδες σε γραμμική γραφή από την Πύλο προσφέρουν πληροφορίες σχετικά με τη δομή του κραταιού ανακτορικού κέντρου και την οικονομική διοίκηση κατά τις τελευταίες ημέρες της ύπαρξής του. Η πλειονότητα των πινακίδων της Πύλου προέρχεται από

⁴¹ Για τον πλήρη κατάλογο με τις πινακίδες από το ανάκτορο της Πύλου, Βλ. Melena & Firth, 2021, 284-373

⁴² Η λέξη ανάκτορο είναι κανονικά ένας αρχιτεκτονικός όρος που αναφέρεται στο μνημειακό οικοδόμημα που ορίζει και δεσπόζει στο σύνολο του κεντρικού διοικητικού χώρου. Αυτές οι πολλαπλές χρήσεις οφείλονται σε μια ασάφεια της λέξης. Το ανάκτορο είναι τόσο αρχιτεκτονικός όσο και κοινωνικός όρος. Στη δεύτερη περίπτωση, αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη κοινωνική οντότητα. Ένας σχηματισμός πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, εστιασμένη σε ένα μόνο κέντρο με κάποιο βαθμό ελέγχου των υποτελών οικισμών σε μια περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένη περιοχή, Shelmerdine & Bennett, 2008, 290

τις αποθέσεις στο λεγόμενο «Κεντρικό Αρχείο» (Archives Room), από το παράρτημά της στα νότια, καθώς και από το Εσωτερικό Πρόπυλο. Ο αριθμός των πινακίδων που βρέθηκαν στο Κεντρικό Αρχείο (Archive Complex), πιθανώς υποδηλώνει ότι οι χώροι αυτοί ήταν τα γραφεία ενός σημαντικού τμήματος της εγχώριας οικονομίας. Εκεί θα αρχειοθετούνταν τα αρχεία των γραφέων και των αξιοματούχων⁴³. Ο όρος γραφειοκρατία (bureaucracy), αναφέρεται σε ένα πολύπλοκο σύστημα οργάνωσης με ιεραρχική αλυσίδα διοίκησης, το οποίο είναι συστηματικά οργανωμένο και λειτουργεί τακτικά από εξειδικευμένο προσωπικό με διάφορες αρμοδιότητες. Το προσωπικό αυτό στη συνέχεια παρακολουθεί, ρυθμίζει το σύστημα και διασφαλίζει ότι οι πολιτικές, οι στόχοι και οι εκτελεστικές εντολές, πραγματοποιούνται-εκτελούνται⁴⁴.

i. Η σειρά A της Πύλου⁴⁵

Οι πινακίδες της σειράς A της Πύλου περιλαμβάνουν σημαντικές συλλογές, με μοναδικό κοινό στοιχείο ότι καταγράφουν αριθμούς προσώπων που απασχολούνται σε διάφορες δραστηριότητες, καθώς και διανομές σιτηρεσίων. Οι πινακίδες της σειράς αυτής υποδιαιρούνται σε επτά σύνολα PY Aa, Ab, Ac, Ad, Ae, An, Aq. Οι πινακίδες Aa και Ab καταγράφουν γυναίκες και παιδιά και των δυο φύλων DA και TA. Αν και δεν είναι άμεσα αποδείξιμο, φαίνεται ότι τα παιδιά που καταγράφονται είναι υιοί και κόρες των γυναικών της κάθε ομάδας⁴⁶. Οι γυναίκες που αναφέρονται στη συλλογή PY Aa δεν αναφέρονται ονομαστικά, αλλά συνήθως προσδιορίζονται σύμφωνα με την απασχόλησή τους. Μια ερμηνεία σε αυτό το δεδομένο είναι ότι οι γυναίκες αυτές πρόκειται για σκλάβες οργανωμένες κατά ομάδες εργασίας. Ωστόσο χρειάζεται προσοχή με τον όρο σκλαβιά, διότι δε γνωρίζουμε κατά πόσο είχε την ίδια σημασία που έχει στις σύγχρονες κοινωνίες. Η συλλογή Ab διαφέρει ως προς την Aa στο γεγονός ότι ανάμεσα από το τοπωνύμιο και το ιδεόγραμμα ΓΥΝΑΙΚΑ, αναφέρεται και μια ακόμη λέξη. Η λέξη αυτή δεν υποδηλώνει το επάγγελμα αλλά εμφανίζεται ως εθνικό όνομα. Χαρακτηριστικές είναι οι πινακίδες Ab 189 και Ab 573. Σε αυτές τις πινακίδες αναφέρονται οι λέξεις **ki-ni-di-ja** (Κνίδιες) και **mi-ra-ti-ja** (Μιλήσιες) αντίστοιχα. Πιθανότατα οι γυναίκες αυτές ήταν σκλάβες που μεταφέρθηκαν από την Κνίδα και τη Μίλητο, περιοχές της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας. Η τελευταία είναι γνωστό ότι είχε στενές επαφές με

⁴³ Bennett L. JR., Melena J. L., Olivier J-P., 2003, xxiii.

⁴⁴ Driessen, 2000, 225

⁴⁵ Για τον πλήρη κατάλογο με τις πινακίδες από τη σειρά A της Πύλου Βλ. Melena & Firth, 2021, 1-47

⁴⁶ Chadwick, 1988, 62

τους Μυκηναίους, οπότε η αναφορά ίσως δεν αποτελεί σύμπτωση⁴⁷. Η διαφορά των δυο συλλογών Aa και Ab, έγκειται και σε ένα ακόμη ζητούμενο. Η συλλογή Ab αναφέρεται σε ποσότητες σίτου GRANUM και σύκων NI. Το νόημα του ιδεογράμματος NI προσδιορίζεται από την παρουσία του πριν από τη λέξη **su-za**⁴⁸. Συνεπώς ο σίτος και τα σύκα ήταν τα σιτηρέσια της συγκεκριμένης ομάδας γυναικών⁴⁹. Οι πινακίδες αυτές καταρτίστηκαν σε δυο διαφορετικά και διαδοχικά στάδια. Αυτό συνάγεται από το ότι περιέχουν ταυτόσημες ή πολύ όμοιες πληροφορίες σχετικά με τις εκάστοτε εργασιακές ομάδες και την αριθμητική σύστασή τους, ενώ οι Ab περιέχουν τις επιπλέον πληροφορίες των σιτηρεσίων που απεστάλησαν ή πρόκειται να αποσταλούν για τη σίτισή τους⁵⁰. Η σειρά Ac (που βρέθηκε στο Βορειοανατολικό κτήριο) καταγράφει εισφορές ανδρών, πιθανότατα για εργασία στην ίδια της Πύλο, ίσως σε συνδυασμό με μια ή περισσότερες από τις ‘βιομηχανικές’ δραστηριότητες που καταγράφονται από πινακίδες της ίδιας περιοχής. Όλες οι πινακίδες της σειράς Ac, με εξαίρεση μια την Ac 1278, σχετίζονται με την Εγγύτατη Επαρχία της Πύλου⁵¹. Πιο συγκεκριμένα η περιοχή συγκέντρωσής των εν λόγω δραστηριοτήτων δεν είναι η Πύλος, αλλά το **re-u-ko-to-ro**⁵². Εξαιρετικού ενδιαφέροντος και οι πινακίδες της σειράς Ae. Αποτελούνται από 19

⁴⁷ Hooker, 1996, 177.

⁴⁸ Hooker, 1996, 178.

⁴⁹ Αξίζει να αναφερθεί ότι τα προϊόντα αυτά καταγράφονται σε ίσες ποσότητες, Killen, 2022, 136.

⁵⁰ Μολονότι δεν αναφέρεται σε καμία πινακίδα, ωστόσο αποτελεί κοινή άποψη μεταξύ των μελετητών, ότι τα εν λόγω σιτηρέσια αφορούσαν στο διάστημα του ενός μήνα. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στο δωμάτιο 8 που βρέθηκαν οι πινακίδες της σειρά **Aa**, βρέθηκε επίσης η ετικέτα **PY WA** 114, στην οποία καταγράφεται ο μηνιαίος χαρακτήρας των σιτηρεσίων (**me-ni-jo** μηνιαίως) προς τις εργασιακές ομάδες της Ανώτατης Επαρχίας, Chadwick, 1988, 75

⁵¹ Η άποψη ότι το Μυκηναϊκό ανάκτορο της Πύλου αποτελείτο από δυο επαρχίες, Εγγύτατη και Ανώτατη, προέκυψε αμέσως μετά από την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β. Η Εγγύτατη Επαρχία φαίνεται να ήταν ο τόπος ή η πηγή μεγάλου μέρους του εργατικού και ανθρώπινου δυναμικού που χρησιμοποιούσε το ανάκτορο. Η Ανώτατη Επαρχία αποτελούσε μια πρόσθετη «πηγή φόρου» που εισπράττονταν επίσης από την Εγγύτερη Επαρχία σε πρώτες ύλες, αλλά και σε απλά μεταποιημένα προϊόντα. Πρόκειται επίσης για πολύ εύφορες γαίες, οι οποίες ενδείκνυνται για βοσκοτόπια. Οι περιοχές της Ανώτατης Επαρχίας αποτελούσαν επίσης τόπους εγκατάστασης των εργατών (βοσκοί, γυναίκες εργάτριες λινών, οικοδόμων κλπ) Palmer, 1963, 75, Killen, 2012, 177-178.

⁵² Το **re-u-ko-to-ro**, πιθανότατα ερμηνεύεται ως Λεύκτρον. Ωστόσο υπάρχουν τρεις γνωστές περιοχές στην Πελοπόννησο, οι δυο εκ των οποίων σε κοντινή απόσταση από την Πύλο, βλ. Palmer, 1963, 65, 113.

πινακίδες και θραύσματα πινακίδων. Στις πινακίδες αυτές αναφέρεται το ιδεόγραμμα του άνδρα 100* VIR⁵³ ἰ , καθώς και της γυναίκας * 101* MUL. Η πινακίδα Ae 303 αποτελεί ένα από τα ελάχιστα κείμενα της Γραμμικής Β που αμαγνωρίζουν άμεση καταγραφή στην ελληνική. Εδώ υπάρχει η φράση (i-e-re-ja do-e-ra), δηλαδή «δούλες της ιέρειας». Είναι φανερό ότι αφορά μια ομάδα γυναικών που είναι επιφορτισμένες με την επίβλεψη του ιερού θησαυροφυλακείου. Τα αναθήματα για το ιερό ήταν χρυσός άρα η αξία τους ήταν πολύ μεγάλη. Επικεφαλής της ομάδας αυτής ήταν η ιέρεια⁵⁴ . Παρόλο που γνωρίζουμε κάποιες από τις εργασίες των ανθρώπων αυτών, δεν έχουμε σαφή ιδέα για το που περνούσαν τη ζωή τους, κάτω από ποιες συνθήκες και τι άλλο έκαναν όταν δεν εκτελούσαν καθήκοντα για τις ανακτορικές αρχές.

ii. Η σειρά E της Πύλου⁵⁵

Τα κείμενα της σειράς E από την Πύλο είναι από τα πιο σημαντικά στην έρευνα, δεδομένου ότι κανένα άλλο κείμενο δεν αντανακλά τόσο άμεσα την κοινωνική δομή της αγροτικής κοινωνίας. Ένας μεγάλος αριθμός από τις πινακίδες της σειράς E καταγράφουν διάφορες ποσότητες σίτου. Η αναφορά αυτή ωστόσο θεωρείται έμμεση, διότι στην πραγματικότητα σκοπός των κειμένων, άρα και των γραφέων, είναι να δηλωθεί το μέγεθος των αγροτεμαχίων που κατέχουν διάφορα πρόσωπα σύμφωνα με τα δικαιώματα κατοχής⁵⁶. Αυτός ο τρόπος μέτρησης της γης, με βάση τον σπόρο, δεν είναι κάτι καινούριο. Σε χώρες της Μεσογείου έχει παρατηρηθεί η ίδια τακτική. Χάρη στη μέθοδο αυτή μπορεί να υπολογιστεί και η ευφορία του χωραφιού. Τα λιβάδια στις εύφορες κοιλάδες θα χρειάζονται σίγουρα περισσότερο σπόρο, από ό,τι τα χωράφια σε κακοτράχαλα υψώματα⁵⁷. Η παραχώρηση γης αποτελούσε έναν από τους κύριους τρόπους με τους οποίους το ανάκτορο μπορούσε να

⁵³ το όνομά του, το επάγγελμά του, το άτομο για το οποίο εργάζεται και σε κάποιες περιπτώσεις αναφέρεται το που εργάζεται

⁵⁴ Κωνσταντινίδη, 2022, 221.

⁵⁵ Για τον πλήρη κατάλογο με τις πινακίδες E από την Πύλο βλ. Melena & Firth, 2021, 67-108.

⁵⁶ Palmer, 1963, 186

⁵⁷ Chadwick. 1999, 225

ανταμείψει άμεσα τα άτομα για τις υπηρεσίες τους. Οι γραφείς των ανακτόρων καταγράφουν τις ιδιοκτησίες κατανομαζόμενων ατόμων σε συγκεκριμένες περιοχές, καθώς και πρόσθετες πληροφορίες που υποδεικνύουν το λόγο που κάποιος/α κατέχει τη γη⁵⁸. Οι πινακίδες της σειράς E υποδιαιρούνται σε εννέα σύνολα, **Ea, Eb, Ec, En, Eo, Ep, Eq, Er, Es**⁵⁹.

Οι περισσότερες από τις πινακίδες της σειράς E σχετίζονται με καταγραφές που αφορούν τμήματα γης. Η ορολογία στη συλλογή Ea προσφέρει μια καλή εισαγωγή στην ορολογία των εκτενέστερων και πιο λεπτομερών κειμένων. Η πινακίδα **PY Ea 811**⁶⁰, αποτελείται από ένα κείμενο απλής μορφής και καταγράφει ότι ένας άνδρας με το όνομα **du-ni-jo** έχει στην κατοχή του ένα **o-na-to**. Η λέξη αυτή εμφανίζεται αρκετές φορές στις πινακίδες της συλλογής E και σύμφωνα με τον Hooker αναφέρεται σε κάποια επωφελή χρήση γης⁶¹. Στην πινακίδα **PY Ea 754**, αναφέρεται η λέξη **ko-to-na**. Σε άλλα κείμενα της σειράς E η λέξη **ko-to-na** «συνοδεύεται» με τους όρους **ke-ke-me-na ko-to-na** (Ea 806) είτε **ko-to-na ki-ti-me-na**. Η φράση **ke-ke-me-na ko-to-na** αναφέρεται σε ένα είδος γης, συνηθέστατα μισθωμένης από τον **da-mo**. Η λέξη **da-mo**, παραπέμπει πιθανότατα σε τοπική κοινότητα, η οποία ασχολείται με τα γεωργικά ζητήματα. Η συνήθης ερμηνεία για τις δυο λέξεις, **ki-ti-me-na** και **ke-ke-me-na**, είναι ότι παραπέμπουν σε ιδιωτική και δημόσια γη αντίστοιχα. Αντίθετοι με την άποψη αυτοί είναι αρκετοί μελετητές⁶², οι οποίοι θεωρούν ότι ο όρος **ke-ke-me-na** αναφέρεται σε ένα μερίδιο γης, το οποίο συνήθως κατέχει η κοινότητα ή ορισμένες φορές και ανεξάρτητα-προνομιούχα άτομα. Ο όρος **ki-ti-me-na** συνδέεται με προνομιούχα άτομα, αλλά εν συγκρίσει με τον όρο **ke-ke-me-na**, ο Carpenter⁶³ θεωρεί αδύνατο να συνδέεται με ιδιωτική γη. **ki-ti-me-na** σύμφωνα με τον ίδιο ορίζεται ως η «καλύτερη γη», η οποία περιγράφεται ως κατοικημένη (κοντά στον οικισμό) και κατέχεται από ορισμένα άτομα. **ke-ke-me-na**, αναφέρεται ίσως σε περιθωριακές εκτάσεις γης, οι οποίες καλλιεργούνται ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες⁶⁴. Σε μια κατηγορία πινακίδων (**PY Eo 224.8**) αναφέρονται οι κάτοχοι γης-κληρούχοι **ko-to-no-o-ko** έφεραν ιερατικά αξιώματα και είχαν υποχρεώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα, οι ες ήταν αλληλένδετες με την παραχώρηση των συγκεκριμένων γαιών, ιδιοκτησίας μάλλον του θεού ή

⁵⁸ Nakassis, 2015, 597

⁵⁹ Bennett, 1956, 103-104, Uchitel, 2005, 473.

⁶⁰ Hooker, 1996, 224

⁶¹ Hooker, 1996, 224

⁶² Carpenter, 1983, Dunkel, 1981

⁶³ Carpenter, 1983, 87.

⁶⁴ Carpenter, 1983, 88.

της θεάς. Όσον αφορά την πινακίδα **PY Ep 704** κατατάσσεται στις πινακίδες γαιοκατοχών ωστόσο, σύμφωνα με κάποιους μελετητές, μπορεί να δοθεί και μια θρησκευτική διάσταση στο περιεχόμενό της⁶⁵.

3. *e-ri-ta i-je-re-ja o-na-to e-ke ke-ke-me-na ko-to-na pa-ro da-mo to-so pe-mo GRA T4*

Στο στίχο 3 του κειμένου αυτού φαίνεται ότι μια ιέρεια ονόματι Ερίθα διεκδικεί γη, η οποία είναι δημόσια. Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για κοινοτική γη η κυριότητα της οποίας ανήκει στο δάμον (damo).

Το βασικό συμπέρασμα από την ανάλυση των παραπάνω κειμένων είναι ότι, παρόλο που συμβατικά έχουν θεωρηθεί ως κτηματολογικά έγγραφα- παρότι δεν αναφέρουν την τοποθεσία των κτημάτων⁶⁶, αποτελούν έμμεσα σημαντικούς πληροφοριοδότες για τη μυκηναϊκή θρησκεία.

Ένας μεγάλος αριθμός από τις πινακίδες της σειράς αυτής καταγράφει διάφορες ποσότητες σίτου. Και στην περίπτωση αυτή οι αναφορές έμμεσα σχετίζονται με τον σίτο. Οι γραφείς επιλέγουν να περιγράψουν την έκταση της γης, αναφέροντας τις ποσότητες των σιτηρών. Στην πινακίδα PY Ep 880 χρησιμοποιείται το ιδεόγραμμα *120 GRA (num)⁶⁷ με μια αφηρημένη έννοια για να δηλώσει ποσότητες γης. Στην πινακίδα αυτή γίνεται αναφορά σε μια σπάνια περιγραφή των περιουσιών και των προϊόντων που ανήκουν σε ένα μεμονωμένο άτομο. **e-ke-ra2-wo**, ο οποίος φαίνεται να ήταν ένας σημαντικός άνθρωπος του ανακτόρου της Πύλου. Ο Palmer υποστηρίζει ότι αυτός ο άνθρωπος είναι ο «βασιλεύς της Πύλου»⁶⁸. Η αναγνώριση αυτή ωστόσο δεν προέρχεται μόνο από τον Palmer, αλλά και από τον Chadwick⁶⁹, καθώς και τον Killen⁷⁰. Ο Petrakis ωστόσο εξέφρασε την άποψη ότι οι συνδέσεις αυτού του σημαντικού ανθρώπου, σχετίζονται κυρίως με τη μη ανακτορική σφαίρα. Το γεγονός ότι το όνομά του δε συνδέεται με κανένα τίτλο, ίσως να υποδεικνύει ότι η κοινωνική του θέση δεν μπορούσε να αναφερθεί με ανακτορικού τίτλους, είτε διότι η σφαίρα της εξουσίας του

⁶⁵ Κωνσταντινίδου, 2022, 227.

⁶⁶ Εξάιρεση αποτελούν ίσως οι πινακίδες En 609, En74, 659, 467 αναφέρονται στην *Pakijana*, η οποία έχει ταυτιστεί ως μια από τις εννέα πόλεις, Hooker, 1996, 226.

⁶⁷ Ventris & Chadwick, 1956, 130.

⁶⁸ Palmer, 1995, 628

⁶⁹ Chadwick, 1975, 450-453.

⁷⁰ Killen, 1999, 352-353

βρισκόταν εκτός των ορίων της της ανακτορικής διοίκησης⁷¹. Η πινακίδα καταγράφει τη μεγαλύτερη έκταση γης στις πινακίδες της Πύλου. Συγκεκριμένα καταγράφονται 1.000 συκίες και 1.100 αμπέλια/κλήματα⁷². Η πινακίδα αυτή δείχνει τόσο τις διαστάσεις ενός τεμαχίου γης που κατέχει ο *e-ke-ra2-wo* όσο και τον αριθμό των αμπελιών και των συκίων σε αυτό. Σε αυτό το κείμενο γαιοκατοχής, το ιδεόγραμμα τροποποιείται από τη λέξη *pe-mo* ή *pe-ma*, που σημαίνει σπέρμον ή σπέρμα, δηλαδή σπόρος. Στην πινακίδα Et 312, στο στίχο 1 υπάρχει η φράση *wa-na-ka-te-ro te-me-no to-so-jo- pe-ma GRA 30*, δηλαδή «τέμενος του άνακτος», σίτος τόσης (ποσότητας), 30 μονάδες σίτου. Το Φανάκτερον είναι επίθετο που παράγεται από τη λέξη *Φάναξ*⁷³. Ο συγκεκριμένος φαίνεται να είναι άρχοντας, γιατί στον ίδιο κατάλογο καταγράφονται και ανθρώπινα όντα⁷⁴. Η φράση *e-re-me-no* στο στίχο 7, ερμηνεύεται ως «έρημον», δηλαδή ερημωμένο, άδειο. Η λέξη *pe-ma* ωστόσο υποδηλώνει ότι πρόκειται για μια «ιερή γή η οποία δεν κατοικείται»⁷⁵.

Το ιδεόγραμμα και η λέξη που το καθορίζει ίσως αναφέρονται στην έκταση της γης, την οποία μπορεί ένας γεωργός να σπείρει με μια μονάδα σπόρου. Η επιλογή ενός ιδεογράμματος δημητριακού για να αναπαραστήσει μια μονάδα γης, αντανάκλα τον σημαντικό ρόλο των δημητριακών στη Μυκηναϊκή αγροτική παραγωγή⁷⁶. Το 1950 ο Bennett, διατύπωσε ότι το ιδεόγραμμα *120 αντιπροσώπευε ένα σημαντικό εμπόρευμα μετρούμενο σε ξηρές μονάδες. Ο ίδιος συσχέτισε το ιδεόγραμμα αυτό με το ιδεόγραμμα **L 42**, το οποίο εμφανίζεται σε πινακίδες της Γραμμικής Α γραφής⁷⁷. Η Palmer εξέφρασε ενστάσεις για την αναγνώριση του ιδεογράμματος *120 ως σιτάρι και του ιδεογράμματος *121 ως κριθάρι. Πιο συγκεκριμένα υποστήριξε ότι για τις μετρήσεις των εκτάσεων γης θα χρησιμοποιείτο ένα δημητριακό μη απαιτητικό, το οποίο θα μπορούσε να ευδοκιμήσει σε «καλά και φτωχά χώματα». Αυτό το δημητριακό θεώρησε ότι είναι το κριθάρι και όχι το σιτάρι. Αντίθετα το δημητριακό που χρησιμοποιείτο για θρησκευτικές προσφορές θα είχε και υψηλότερη κοινωνική σημασία, από

⁷¹ Petrakis, 2008, 396.

⁷² Palmer, 1999, 466

⁷³ Η λέξη λαΦαγάτας, ερμηνεύεται ως ηγέτης του λαού. Στη γραμμική Α συναντάται ο όρος *u.na.ka*. Πιο συγκεκριμένα συναντάται σε εγχάρακτα τελετουργικά αγγεία, αφιερωμένα σε ιερά κορυφής. Έχει προταθεί ότι η λέξη *wanaks*, έχει τον πρόδρομό του στη Γραμμική Α, Driessen, 2002, 2.

⁷⁴ Hooker, 1996, 219.

⁷⁵ Palmer, 1963, 214

⁷⁶ Palmer, 1992, 481

⁷⁷ Bennett, 1950, 219.

αυτό που αναφέρεται ως διανομή στους εξαρτημένους εργάτες. Η Palmer υποστήριξε ότι αυτό το δημητριακό ήταν το κριθάρι. Στην Κλασική Ελλάδα φαίνεται ότι το κριθάρι διαδραματίζει σπουδαιότερο ρόλο στα τελετουργικά δρώμενα από ό,τι το σιτάρι. Επιπροσθέτως στον Όμηρο, το κριθάρι είναι το γεύμα που σχετίζεται με θυσίες . Ωστόσο όποια και να είναι η «ταυτότητα» των ιδεογραμμμάτων αυτών φαίνεται εξαιρετικά απίθανο να κάλυπταν όλες τις καλλιέργειες δημητριακών, τα οποία παράγονταν στο τέλος της Εποχής του Χαλκού σε ανακτορικά περιβάλλοντα .

iii. Η σειρά F της Πύλου (Fa, Fg, Fn, Fr)

Οι πινακίδες **Fn** από την Πύλο (συνολικά 18 πινακίδες⁷⁸) σχετίζονται με το κριθάρι, πολλές φορές συνοδευόμενο και από άλλα προϊόντα, όπως είναι οι ελιές, τα σύκα, ίσως και το αλεύρι⁷⁹. Η συνήθης δομή της σειράς αυτής αποτελείται κυρίως από κύρια ονόματα, επαγγελματικούς προσδιορισμούς σε δοτική. Συχνή είναι και η εμφάνιση αλλιώτικων τύπων σε *-de*⁸⁰. Η πινακίδα **Fn 1427** αναφέρεται σε μερίδες φαγητού. Οι αποδέκτες των μερίδων είναι εργάτες, οι οποίοι ασχολούνται με τις βιοτεχνικές δραστηριότητες (*to-ko-do-mo*, -οικοδόμοι, *pi-ri-(j)-e-te* - πριονιστές). Στις πινακίδες γίνεται αναφορά και στις μηνιαίες, αλλά και στις καθημερινές μερίδες που η κάθε ομάδα πληρώνεται. Οι μηνιαίες μερίδες συνδέονται με ένα εκκοσμημένο-βιοτεχνικό περιβάλλον⁸¹. Ένα παρόμοιο κείμενο, στην πινακίδα **Fn 7**, καταγράφει πληρωμές σε προϊόντα φαγητού για τη στήριξη μιας ομάδας τεχνιτών σε ένα αρχιτεκτονικό πρόγραμμα. Στο συγκεκριμένο κείμενο φαίνεται ότι υπάρχει και μια ιεραρχία όσον αφορά τις πληρωμές των εργατών. Πιο συγκεκριμένα φαίνεται ότι οι *to-ko-do-mo* και οι *pi-ri-je-te-re* λαμβάνουν ημερομίσθιο 1.2 λίτρα. Αντίθετα ο *pa-ke-to-ro*, πιθανότατα ένας ικανότατος επιστάτης, λαμβάνει περίπου τη διπλάσια ποσότητα, 3.2 λίτρα ανά ημέρα. Πιθανότατα η ομάδα των χτιστών να ήταν υπό την επίβλεψη του *pa-ke-to-ro*⁸².

⁷⁸ Για τον πλήρη κατάλογο με τις πινακίδες από τη σειρά F της Πύλου Βλ. Melena & Firth, 2021, 113-120.

⁷⁹ Killen, 2001a, 435.

⁸⁰ Palmer, 1963, 225.

⁸¹ Killen, 2001a, 435.

⁸² Nakassis, 595-596.

Η πλειονότητα των πινακίδων από τη σειρά Fn της Πύλου, καταγράφουν μερίδες φαγητού και προϊόντων συνδεδεμένες επιπλέον, και με το θρησκευτικό βίο⁸³. Μια τέτοια πινακίδα είναι η **Fn 79**. Στην πινακίδα αυτή καταγράφονται ποσότητες κριθαριού. Το ιδεόγραμμα ***121 HORD(eum)** [¶] αναγνωρίστηκε ως κριθάρι. Ο Killen, υποστήριξε ότι οι πινακίδες αυτές έχουν θρησκευτικό περιεχόμενο. Πιο συγκεκριμένα στο στίχο 13 εμφανίζεται η λέξη *e-to-wo-ko-i*. Σύμφωνα με τον Olivier η λέξη αυτή αποδίδει το όνομα ενός ανθρώπου, ο οποίος πιθανότατα ανήκε στους υπηρέτες του ιερού «*desservants de sanctuaire*»⁸⁴. Ο Chadwick, υποστήριξε ότι η συγκεκριμένη πινακίδα περιλαμβάνει μερίδες φαγητού για μια περίοδο πέντε ημερών. Η πινακίδα **Fn 187** καταγράφει μερίδες φαγητού για περίοδο τριών ημερών⁸⁵. Ο ίδιος θεώρησε ότι οι πινακίδες αυτές εντάσσονται σε ένα κοσμικό πλαίσιο. Ο Killen⁸⁶ βασισμένος στην άποψη αυτή του Chadwick ισχυρίστηκε ότι δεν είναι παράλογη η ένταξη των πινακίδων αυτών σε θρησκευτικό περιβάλλον (context). Τα θρησκευτικά δρώμενα που καταγράφονται στην Κλασική περίοδο είχαν διάρκεια από τρεις έως και πέντε ημέρες και πολλές πηγές αναφέρουν ότι διανεμόταν φαγητό στους συμμετέχοντες. Οι διαφοροποιήσεις στη διανομή του φαγητού σχετίζονταν με την κοινωνική θέση που κατείχαν οι συμμετέχοντες⁸⁷. Στην πινακίδα **Fn 187** και συγκεκριμένα στο στίχο 8 αναφέρεται η λέξη *u-po-jo-po-ti-ni-ja*, η οποία ίσως είναι κάποια θεότητα και η λέξη *po-si-da-i-jo-de* στο στίχο 2 ίσως είναι το ιερό του Ποσειδώνα. Όλες οι μερίδες φαγητού, που καταγράφονται σε αυτές τις πινακίδες φαίνεται να έχουν θρησκευτικό περιεχόμενο⁸⁸. Στην πινακίδα **Fn 50** στίχο 11 καταγράφονται διανομές προς του υπαλλήλους (servants) *do-e-ro*, από διάφορα φυσικά πρόσωπα *au [-ke-i]-ja-te-wo do-e-ro-i, mi-jo[-qa] do-ero-i, a-pi-e-ra do-e-ro-i*, οι οποίοι εκ πρώτη όψεως φαίνεται να σχετίζονται με εργάτες βιοτεχνιών. Ο Olivier υποστήριξε ότι οι *mi-jo[-qa]* και *a-pi-e-ra* είναι ιέρειες. Το γεγονός ότι η γενική του καταλήγει σε -a αυτό μπορεί να σημαίνει ότι το .m και το .a είναι θηλυκά⁸⁹. Έτσι λοιπόν η Fn 50 φαίνεται ότι πραγματεύεται ζητήματα με κριθάρι σε ένα θρησκευτικό περιβάλλον.

⁸³ Weilhartner, 2012, 210-211

⁸⁴ Olivier, 1960, 114-119.

⁸⁵ Killen, 2001a, 435.

⁸⁶ Killen, 2001a, 435

⁸⁷ Parke, 1977, 188-189.

⁸⁸ Killen, 2001a, 436.

⁸⁹ Τα μόνα θηλυκά που είναι γνωστό ότι κατέχουν υπαλλήλου-υπηκόους, σε άλλα κείμενα της Γραμμικής Β (εκτός των θείων-θεοτήτων) είναι οι ιέρειες, Olivier, 1960, 134-135.

Τα ανάκτορα ήταν υπεύθυνα για τις θρησκευτικές προσφορές, συμπεριλαμβανομένων των αναλώσιμων αγαθών όπως είναι το μέλι και το λάδι (αρκετά συχνά είναι αρωματισμένο), αλλά και άλλες προσφορές πιο ανθεκτικές όπως είναι τα υφάσματα⁹⁰. Στη σειρά **Fr** της Πύλου αναφέρεται ένας μεγάλος αριθμός θεοτήτων, ιερών, αλλά και πολλοί άλλοι θρησκευτικοί όροι. Συχνά καταγράφεται και η παρουσία αρωματικών ελαίων στις αποθήκες του ανακτόρου, καθώς και η αποστολή σημαντικών ποσοτήτων από τα ανάκτορα σε διάφορους προορισμούς. Η πλειονότητα των πινακίδων βρέθηκε στο δωμάτιο 23, το οποίο βρίσκεται ακριβώς πίσω από το μέγαρο. Το δωμάτιο αυτό λειτουργούσε πιθανότατα σα χώρος αποθήκευσης για τα έλαια⁹¹. Το περιεχόμενο των πινακίδων αυτών αφορά το λάδι (ίσως για την παρασκευή αλοιφών). Στις περισσότερες πινακίδες της σειράς αυτή, απεικονίζεται το ιδεόγραμμα **OLIVE OIL**⁹². Η πινακίδα **Fr 1184**, σύμφωνα με τον Killen⁹², στην οποία καταγράφεται ένας αρωματοποιός ο *ko-ka-ro* παραδίδει στον αρωματοποιό *e-u-me-de* τριανταοκτώ αμφορείς που περιέχουν 18 μονάδες ελαίου *e-ra3-wo*. Το συλλαβόγραμμα *we* που συνοδεύει το ιδεόγραμμα ***122 OLE** πιθανότατα να υποδεικνύει ότι το έλαιο έχει υποστεί επεξεργασία⁹³. Το ιδεόγραμμα αυτό αναπαριστά εικονογραφικά το ιδιόμορφο άνθος της ελιάς. Το ιδεόγραμμα αυτό σπάνια καταγράφεται μόνο του στις πινακίδες. Συχνά απεικονίζεται σε συνάρτηση με τα συλλαβογράμματα **TI** και **A**. Ο Melena⁹⁴ προτείνει ότι ένα από τα είδη αυτά

της ελιάς ήταν άγριο και το άλλο εξημερωμένο, γεγονός που ενισχύει την αρχική άποψη του Chadwick ότι τι **A** παραπέμπει στο άγριο και το **TI** στο τιθασός (ήμερος)⁹⁵. Ωστόσο όποια και να είναι η ερμηνεία των δυο συλλαβογραμμάτων, το βέβαιο είναι ότι οι Μυκηναίοι ήθελαν να κάνουν κάποια διάκριση ανάμεσα στα είδη της ελιάς. Αφού το λάδι αποθηκεύονταν και/ή διανεμόνταν, στη συνέχεια καταγράφηκε στις πινακίδες. Η ελιά

⁹⁰ Weilharter, 2012, 211.

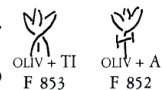
⁹¹ Τα δωμάτια 32 και 38, στα οποία βρέθηκαν επίσης πινακίδες της σειράς **Fr** με καταγραφές αρωματικών ελαίων, λειτουργούσαν επίσης σαν αποθηκευτικοί χώροι. Φάπας, 2009, 27, 28, Shelmerdine, 1985, 69-70.

⁹² Killen, 2001β, 180

⁹³ Στις πινακίδες Ea 812 και Ea 820, εμφανίζεται ξανά ο *e-u-me-de* να κατέχει σημαντικές εκτάσεις γης, οι οποίες αναφέρονται ως *ko-to-na* και τις οποίες τους της έχει παραχωρήσει το ανάκτορο. Πρόκειται ίσως για ένα υψηλόβαθμο υπάλληλο της γραφειοκρατικής διοίκησης ίσως υπεύθυνο για τη βιοτεχνία των αρωματικών ελαίων στην Πύλο, Killen, 2001β, 175, 180.

⁹⁴ Melena, 1983, 97-98.

⁹⁵ Chadwick, 1999, 252.

παρουσιάζει ένα μειονέκτημα. Η απόδοση των δέντρων είναι διαφορετική από χρόνο σε χρόνο. Τα αποτελέσματα της συγκομιδής (δηλαδή οι ελιές και το λάδι) αποθηκεύονταν και μέσα στα πιθάρια, με δυνατότητα συντήρησης για μεγάλο χρονικό διάστημα. Το λάδι της ελιάς προσφέρεται για τη μαγειρική, για φωτισμό (μέσω των λυχναριών), αλλά και για την ατομική περιποίηση, όπως φαίνεται και από την καταγραφή αρωματικών ελαίων στις πινακίδες που αναφέρθηκαν παραπάνω. Στην ίδια πινακίδα στο στίχο 3 αναφέρεται και η λέξη *ka-ka-re-we*. Σύμφωνα με τους Ventris και Chadwick, η λέξη αυτή ερμηνεύεται ως «χλαρεύς»⁹⁶. Τα αγγεία αυτά ενδείκνυνται για τη μεταφορά ελαιόλαδου. Η παρουσία τους επομένως σε αυτό το κείμενο υποδηλώνει ότι το έλαιο που μεταφέρθηκε ήταν υγρό και όχι κάποια αρωματική αλοιφή⁹⁷.

Στις πινακίδες **Fr 1211**, **Fr 1217**, **Fr 1233** αναφέρονται διάφοροι τύποι ελαίων, οι οποίοι αποστέλλονται στην τοποθεσία *pa-ki-ja-na*, όπως δηλώνει και το πρόσφυμα -de του τοπωνυμίου⁹⁸. Στις πινακίδες **Fr 1203**, **1204** αναφέρονται οι λέξεις *wo-do-we*, στην πινακίδα **Fr 1200** η λέξη *pa-ko-we* και στην **Fr 1203** η λέξη *ku-pa-ro-we*. Οι λέξεις αυτές αντιστοιχούν σε άρωμα τριαντάφυλλου, άρωμα φασκόμηλου και άρωμα κύπριου, αντίστοιχα. Τα φρέσκα αυτά συστατικά ενδείκνυνται για την κατασκευή αρωματικών ελαίων, δεδομένου ότι τα αιθέρια έλαιά τους είναι πιο ισχυρά⁹⁹.

Τα υγρά, τοποθετούμεν στα αγγεία, χρησίμευαν στο τελετουργικό των σπονδών. Οι σπονδές τελούνται κατά τη διάρκεια θυσιών και επεισοδίων συλλογικής κατανάλωσης φαγητού και ποτού¹⁰⁰. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η αυλάκωση που υπάρχει στο δάπεδο του μεγάρου της

⁹⁶ Οι χλαρείς είναι οι λεγόμενοι ψευδόστομοι αμφορείς.

⁹⁷ Φάπας, 2009, 70.

⁹⁸ Η *pa-ki-ja-na* πρόκειται για το γνωστό θρησκευτικό κέντρο των της Πύλου (στην Εγγύτερη Επαρχία) τις Σφαγιάνες, το οποίο υπήρξε ένα πολύ σημαντικό λατρευτικό κέντρο. Η λέξη *pa-ki-ja-na* ίσως συνδέεται και με την Πότνια, όπως φαίνεται από την πινακίδα Fn 187. Στο στίχο 8 αναφέρεται η Πότνια ως προστάτιδα της ύφανσης *u-po-jo-po-ti-ni-ja* και στο στίχο 4 αναφέρεται ξανά το θρησκευτικό κέντρο της Πύλου, οι Σφαγιάνες *pa-ki-ja-na-de*, ξανά με την κατάληξη de, δηλωτικό του τοπωνυμίου, Κωνσταντινίδη 2022, 222-223.

⁹⁹ Palmer, 1999, 469.

¹⁰⁰ Hamilakis, 1998, 120-121.

Πύλου, δίπλα στο θρόνο. Αυτό δηλώνει ότι εκεί ίσως πραγματοποιούνταν σπονδές και θυσίες, αφιερωμένες στις θεότητες¹⁰¹.

iv. Οι σειρές Gn και Un της Πύλου

Το ιδεόγραμμα VIN(um) στη Γραμμική A και B, Salgarella, 162, fig.1.

Script	AB 131a	AB 131b	A 131c
Linear A			
Linear B			

Οι πινακίδες της σειράς **Gn** αυτής καταγράφουν

μεγάλες ποσότητες κρασιού **VIN (um)** οι οποίες αποστέλλονται σε δυο φυσικά πρόσωπα σε δυο διαφορετικά μέρη, ενώ μια πινακίδα η **Gn 428** καταγράφει ποσότητα κρασιού, το οποίο διανέμεται σε σημαντικούς θρησκευτικούς αξιωματούχους¹⁰². Στην Πύλο τα περισσότερα αρχεία που καταγράφουν το κρασί, το αναφέρουν μαζί με άλλα εμπορεύματα. Το κρασί καταγράφεται ως συστατικό των αρωμάτων, ως εμπορικό αντικείμενο και συνήθως ως ένα από τα πολυτελή προϊόντα φαγητού, τα οποία παρέχονται από το ανάκτορο σε θρησκευτικές τελετές¹⁰³. Η πινακίδα **Un 267** καταγράφει 20 σύνολα κρασιού και 2 σύνολα από το **AB 131b**¹⁰⁴. Οι καταγραφές αυτές εντάσσονται σε ένα εκκοσμικευμένο-βιοτεχνικό περιβάλλον

¹⁰¹ Blegen & Rawson, 1966, 88.

¹⁰² Palmer, 1995b, 287. Σε ανεξάρτητο οικοδόμημα, ακριβώς στα Βόρεια του Κεντρικού Αρχείου (Archive Complex) βρισκόταν η Αποθήκη του Οίνου με σημαντικό αριθμό μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων. Εκεί βρέθηκαν και πήλινα σφραγίσματα στα οποία υπήρχε το ιδεόγραμμα του κρασιού Davis, 2012,469 .

¹⁰³ Palmer, 1995b, 288

¹⁰⁴ Οι Ventris και Chadwick, ερμήνευσαν το AB 131b ως μούστο (Chadwick & Ventris, 1956, 223). Εάν σύμφωνα με την **Un 267** το AB 131b χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή αρωματικών ελαίων, τότε το σημείο αυτό θα πρέπει ερμηνευθεί είτε ως μούστος είτε ως ξύδι. Ο Palmer (1995β, 116) αναφέρει ότι ο μούστος θα χρησιμοποιείτο για την ευωδιαστή οσμή του και το ξύδι για την οξύτητά του. Η Salgarella (2020, 166-167) θεωρεί ότι το σημείο AB 131 b, πιθανότατα αντιπροσωπεύει το

(context). Το κρασί είναι ένα από τα προϊόντα, τα οποία διανέμονται από αξιωματούχο σε αξιωματούχο στο πλαίσιο της γραφειοκρατίας. Αποτελεί επίσης το αγαθό εκείνο το οποίο συλλέγεται και αποστέλλεται στα ιερά, κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών τελετών. Αυτή η θρησκευτική διάσταση του κρασιού φαίνεται και από την αναφορά του Ποσειδώνα (*po-se-da-o-ni*), στην πινακίδα **Un 718**¹⁰⁵. Και σε αυτή την πινακίδα αναφέρεται ο *e-ke-ra2-wo* (υψηλόβαθμος αξιωματούχος), ο οποίος παραδίδει τις περισσότερες προσφορές, συμπεριλαμβανομένων και των μεγάλων ποσοτήτων του κρασιού, αλλά και ένα ταύρο (OVIS). Τα περισσότερα από τα προϊόντα που καταγράφονται σε αυτή την πινακίδα παρασκευάζονται στη γη του δωρητή. Το αγαθό που φαίνεται ότι ο κάθε δωρητής προσφέρει (εκτός των άλλων) είναι το κρασί¹⁰⁶. Αξίζει να σημειωθεί ότι το κρασί δεν αναφέρεται σε πινακίδες που περιλαμβάνουν σιτηρέσια, ίσως διότι όπως ειπώθηκε και παραπάνω ήταν πολυτέλεια. Στην πινακίδα **Er 880** αναφέρεται η λέξη *we-je-we*, η οποία περιγράφει τους ελαιώνες σε αυτές τις γαίες. Οι εισαγωγές στους στίχους 3 και 4 υποδεικνύουν ότι οι αμπελώνες και οι συκίες καλλιεργούνταν σε δυο ξεχωριστά αγροτεμάχια. Οι πινακίδες μαρτυρούν ότι τα ανάκτορα δεν ασχολούνταν άμεσα με την παραγωγή του κρασιού (όπως και για πολλά γεωργικά προϊόντα) αλλά έστελναν υπαλλήλους να παρακολουθούν τη δυνητική και την πραγματική απόδοση των οπωρώνων. Η πινακίδα **Vn 20** καταγράφει μεγάλες ποσότητες κρασιού, οι οποίες έχουν σταλεί από το ανάκτορο σε εννέα πόλεις της Εγγύτερης Επαρχίας, πιθανότατα όχι σαν μερίδες φαγητού, αλλά για την περίπτωση μια θρησκευτικής εορτής¹⁰⁷.

v. Η σειρά N της Πύλου

Οι πινακίδες της σειράς N της Πύλου υποδιαιρούνται σε τρία σύνολα **Na**, **Ng**, **Nn**. Οι πινακίδες αυτές σχετίζονται με την απογραφή του προϊόντος, και την κατάσταση εκτίμησής του (μη παραδοτέο, σε έλλειψη, απαλλαγή), στοιχείο το οποίο δηλώνεται συντομογραφικά με τη συλλαβή **SA** **𐀱**. Το αγαθό αυτό έχει αναγνωριστεί ως λίνον ή λινάρι¹⁰⁸. Το σύνολο των

μούστο. Στηρίζει την άποψή της στο γεγονός ότι η πρακτική της χρήσης κρασιού (ίσως καλύτερα μούστου) για την παρασκευή αρωμάτων υπονοείται και σε μεταγενέστερες πραγματείες των Ρωμαϊκών χρόνων (Πλίνιος, NH, 13.2)

¹⁰⁵ Ο Killen υποστηρίζει ότι δεν είναι ξεκάθαρο εάν αυτή η πινακίδα αναφέρεται σε προσφορές προς τις θεότητες ή εάν αποτελεί φορολογικό κείμενο, Killen, 1985, 245.

¹⁰⁶ Salgarella, 2020, 289.

¹⁰⁷ Palmer, 1995b, 287.

¹⁰⁸ Ventris & Chadwick, 1963, 295, Robkin, 1979, 469. Το στέλεχος του λίνου αποτελείται από ξυλώδες σώμα. Αυτό περιβάλλεται από φλοιό με ίνες προσκολλημένες μεταξύ τους και στο στέλεχος με μια

πινακίδων της σειράς Na ερμηνεύεται ως απογραφή της παραγωγής των περιοχών που επιδίδονταν στη λινοκαλλιέργεια. Ο Chadwick μέσω της ορολογίας στη σειρά **Na**, υποστήριξε ότι η εισφορά για το λινάρι σχετιζόταν άμεσα με την ιδιοκτησία γης (γαιοκατοχή)¹⁰⁹. Γίνεται έτσι αντιληπτό ότι από αυτή τη σειρά πινακίδων λαμβάνονται πολύ σημαντικές πληροφορίες για τις διάφορες μορφές εκμετάλλευσης και ιδιοκτησίας της γης, αλλά και για τις φορολογικές απαλλαγές.

Na 245 e-wi-te-wi-jo SA 20 to-sa-de ma-ra-te-we ra-wa-ke-si-jo o-u-di-do-si SA 10

Στην πινακίδα **Na 245** καταγράφεται η απογραφή είκοσι μονάδων **SA**, σε μια περιοχή με την ονομασία *e-wi-te-wi-jo*. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στην ομάδα των Μαλαθη*Fών*, οι οποίοι ανήκουν στον λα*Fαγέτα*, και οι οποίοι δεν παρέδωσαν δέκα μονάδες **SA**¹¹⁰. Αντίστοιχα οφέλη του εμπορεύματος **SA** καταγράφονται και στην πινακίδα **Nn 228**¹¹¹. Οι επαρκείς ποσότητες που καταγράφονται για αυτό το εμπόρευμα, υποδεικνύουν ίσως μια μεγάλη βιοτεχνική δραστηριότητα λιναριού στην Πύλο. Έχοντας αυτό κατά νου, το ενδιαφέρον των μελετητών επικεντρώθηκε στον τρόπο διαχείρισης της καλλιέργειας του λινού από το κραταιό κέντρο της

ουσία από ρητίνη. Οι ίνες αυτές στη συνέχεια αποσπώνται και αποτελούν τις υφαντικές ίνες. Οι σπόροι του λιναριού περιέχουν έλαιο. Το έλαιο αυτό χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη διατροφή και το φωτισμό. Η Barber (1991, 11) υποστηρίζει ότι ίσως η αρχική χρήση του λιναριού δεν ήταν η υφαντική (ίνες) αλλά η διατροφή και ο φωτισμός (σπόροι) Βλ. επίσης Τζαχίλη, 1997, 65-66.

¹⁰⁹ Ventris & Chadwick, 1973, 469-471.

¹¹⁰ Στις πινακίδες της σειράς **Ma** από την Πύλο (έγγραφα στα οποία αναφέρεται λεπτομερώς το σύστημα φορολόγησης του ισχυρού κέντρου της Πύλου) όταν καταγράφονται οι πληρωμές, αυτές αναφέρονται ως *a-pu-do-si*. Όταν η πληρωμή είναι κατώτερη από το ποσό εκτίμησης, η αντίστοιχη οφειλή αναγράφεται ως *o-pe-ro*, δηλαδή όφελος. Η διατύπωση καθιστά σαφές ότι η πραγματική πληρωμή «εισέρχεται» στο ανάκτορο ως φορολογική συνεισφορά, Shelmerdine, 1973, 261. Σε αντίθεση με τις φορολογικές εκτιμήσεις που καταγράφονται στις πινακίδες της σειράς **Ma**, οι καταγραφές στη **Na** φαίνεται να συνδέουν ρητά τις φορολογικές εκτιμήσεις για το λινάρι με την ιδιοκτησία γης. Με συγκεκριμένες κατηγορίες ιδιοκτησίας γης φαίνεται να συνδέονται και οι απαλλαγές από το λινάρι, Halstead, 2001, 44. Ο Halstead (2007, 67) αναφέρει ότι οι φόροι εισπράττονται ποικιλοτρόπως, από τα υπόκεντρα ή τις τοπικές κοινότητες που τα απαρτίζουν ή τους τοπικούς αξιωματούχους, Η κεντρική γραφειοκρατική διοίκηση φαίνεται ότι δεν ενδιαφερόταν για την παραγωγή ή τη συλλογή αυτών των εμπορευμάτων. Στόχος της ήταν η ανάληψη της παρακολούθησης των φορολογικών εκτιμήσεων.

¹¹¹ Hooker, 1996.

Πύλου¹¹². Οι Robkin και Chadwick υποστήριξαν ότι το λινό είναι μια χειμερινή καλλιέργεια¹¹³. Η συγκομιδή και η επεξεργασία των ινών¹¹⁴ πραγματοποιείται πριν τον Απρίλιο. Εάν το έτος για το οποίο έχουμε τις πινακίδες ήταν ένα κανονικό έτος όσον αφορά την καλλιέργεια αυτή, τότε η καταστροφή της Πύλου, στον ορίζοντα της οποίας διατήρησε τις πινακίδες, προκλήθηκε πιθανότατα στις αρχές της άνοιξης¹¹⁵. Το σκεπτικό ότι η επεξεργασία του λινού απαιτεί άφθονη παροχή νερού σε συνδυασμό με την υψηλή πληρωμή σε λινό που αναμενόταν από την Εγγύτερη Επαρχία, έκανε τους μελετητές να θεωρήσουν ότι οι περιοχές αυτές ήταν πλούσιες σε νερό και άρα κατάλληλες για την παραγωγή του λινού. Σύμφωνα με τον Halstead οι υποθέσεις αυτές δε βρίσκουν έδαφος. Ύστερα από συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν το 1989 από τους Halstead και Davis, υποστηρίχθηκε ότι οι καλλιεργητές λινών, της δεκαετίας του '30 και '60, δεν έκανα διάκριση μεταξύ των γαιών που ήταν κατάλληλες για την καλλιέργεια δημητριακών και του λινού. Υποστηρίχθηκε επίσης ότι το πότισμα του λινού επιτυγχάνονταν με επιτυχία σε ρέματα και πηγές πολύ μέτρια σε απόδοση νερού¹¹⁶. Η άποψη ότι το λινό συγκεντρωνόταν και στις δυο επαρχίες ενισχύεται και από το γεγονός ότι στην Απώτατη Επαρχία καταγράφονται και οι εργάτριες επεξεργασίας του λινού (*ri-ne-ja*) (σειρές Ab και Ad). Αξίζει να αναφερθεί και η συσχέτιση του λινού με κάποια ναυτική δραστηριότητα (παραδείγματος χάρη η χρήση του λινού για την κατασκευή των ιστίων¹¹⁷). Στην πινακίδα **Na 568** καταγράφεται η απαλλαγή των *na-u-do-mo*¹¹⁸ από την καταβολή λιναριού. Οι πινακίδες της σειράς Ng αποτελούνται από δυο πινακίδες αθροιστικές της σειράς Na και στις πινακίδες Nn προστίθεται ένα ακόμη στοιχείο. Σε αυτές τις πινακίδες καταγράφονται τα άτομα και οι ομάδες ατόμων που οφείλουν τις ποσότητες σε λινάρι. Τέλος το κύριο χαρακτηριστικό του λιναριού είναι ότι αφού καλλιεργηθεί απαραίτητη είναι η αγρανάπαυση, καθώς το ίδιο

¹¹² Robkin, 1979, 469.

¹¹³ Η χρήση του λιναριού είναι παλαιότερη από αυτή του μαλλιού, τουλάχιστον σε περιοχές γύρω από τη Μεσόγειο, Barber, 1991, 10

¹¹⁴ Οι κλωστικές ίνες είναι οι ίνες του περιβλήματος του στελέχους

¹¹⁵ Robkin, 1979, 472.

¹¹⁶ Halstead, 2001, 44-45.

¹¹⁷ Το λινάρι αποτέλεσε και σημαντικό στρατηγικό προϊόν, με το οποίο οι Αθηναίοι εξασφάλιζαν τον εξοπλισμό του στόλου τους στο Αιγαίο, Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* II, 11-12.

¹¹⁸ Ο όρος *na-u-do-mo* (PY Na 568, PY Vn 865) προέρχεται από το ναυς + δομώ και σημαίνει κατασκευαστής πλοίων. Είναι ωστόσο δύσκολο να αποδοθεί η επαγγελματική του αρμοδιότητα ως ναυπηγός ή αρχι-σχεδιαστής, υπεύθυνος για την κατασκευή ενός ολόκληρου πλοίου ή ως εξειδικευμένος ξυλουργός, Petrakis, 2011, 207.

«εξαντλεί» το έδαφος. Σε περιοχές του ελλαδικού χώρου από την αρχαιότητα έως και τον 20^ο αι. φαίνεται οι γεωργοί ενάλλασσαν την καλλιέργεια του λιναριού, στα χωράφια, με καλλιέργειες κριθαριού ή βρώμης διαδοχικά να έτος. Έτσι λοιπόν στην Πύλο, της Μυκηναϊκής περιόδου, η παρέμβαση των κεντρικών αρχών στη λινοκαλλιέργεια ήταν απαραίτητη, ώστε να υπάρχει ένας αρμονικός ρυθμός στην κατανομή των καλλιεργειών στις απόμακρες, αλλά πρόσφορες περιοχές¹¹⁹.

Πινακίδες Ζωικής παραγωγής

Στην Πύλο οι πληροφορίες που διαθέτουμε από την κτηνοτροφία, προέρχονται από δυο σειρές πινακίδων: τη σειρά **Cc** και τη σειρά **Cn**¹²⁰. Στις πινακίδες της σειράς Cn καταγράφεται η θέση και η σύνθεση των κοπαδιών από πρόβατα, χοίρους και αίγες. Αναφέρονται επίσης και τα ονόματα των ανθρώπων που ήταν υπεύθυνοι για αυτά. Όπως αναφέρει ο Νακάσης¹²¹, στην Πύλο δε καταγράφονται οι ίδιοι οι βοσκοί των κοπαδιών, αλλά οι επόπτες των¹²². Η σειρά Cn περιλαμβάνει τριάντα οκτώ σελιδόσχημες πινακίδες και όλες, εκτός από δυο¹²³, βρέθηκαν στο χώρο του «Κεντρικού Αρχείου» (Archive Complex). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο γραφέας (S4-H21) που έχει συντάξει αρκετές από τις πινακίδες της σειράς Cn, έχει συντάξει και τις πινακίδες της σειράς Cc. Επομένως φαίνεται ότι οι σελιδόσχημες πινακίδες της σειράς Cn να αποτελούν συγκεντρωτικές των πληροφοριών που είχαν καταγραφεί σε φυλλοειδούς τύπου πινακίδες, όπως εκείνες της σειράς Cc¹²⁴. Χάρη στις πινακίδες της σειράς Cn λαμβάνουμε σημαντικές πληροφορίες για την οργάνωση της κτηνοτροφίας στην Πύλο. Η σειρά αυτή αποτελείται από συγκεντρωτικές πινακίδες, που τα είδη των εκτρεφόμενων ζώων, τα οποία ενδιαφέρουν το ανάκτορο καταγράφονται μαζί, ανά περιοχή και ανά «βοσκό»¹²⁵. Καταγράφονται βοσκοί προβάτων, αίγες και χοίροι. Η σειρά Cn από την οποία αντλούμε πληροφορίες για τη διαχείριση των κοπαδιών καταγράφει περίπου δέκα χιλιάδες πρόβατα,

¹¹⁹ Τζαχίλη, 1997, 73.

¹²⁰ Ventriss & Chadwick, 1956, 199, 205.

¹²¹ Nakassis, 2015, 593

¹²² Ο επόπτες της βοσκής αλλά και οι σιδηρουργοί που ονοματίζονται στις πινακίδες Jn, ήταν αναμφισβήτητα οι πιο σημαντικοί παράγοντες για την ανακτορική διαχείριση αυτών των οικονομικών πεδίων, Nakassis, 2012, 593.

¹²³ (Cn 1256, Cn 1287), οι οποίες διαφοροποιούνται ως προς το περιεχόμενό τους, βρέθηκαν στο δωμάτιο 99 του «Βορειοανατολικού κτηρίου».

¹²⁴ Chadwick, 1999, 267-268.

¹²⁵ Halstead, 2001.

χίλιες οκτακόσιες αίγες και τετρακόσιους χοίρους¹²⁶. Παρόλο που δεν υπάρχουν αρχεία στα οποία να καταγράφεται το κούρεμα των ζώων (για πρόβατα και αίγες), ωστόσο τα αρχεία κάνουν λόγο για μια μεγάλη και εξειδικευμένη βιομηχανία μαλλιού. Καθίσταται σαφές ότι τα κοπάδια που καταγράφονται λειτουργούσαν κυρίως για το μαλλί τους. Όσον αφορά την υφαντική παραγωγή πρέπει να τονιστεί ότι οι πινακίδες της Πύλου καταγράφουν¹²⁷ ζώα και ότι έρια. Ωστόσο δεν αποκλείεται το γεγονός ότι και στην Πύλο, να εκτρέφονται ζώα για το μαλλί τους¹²⁸. Από τα αρχεία δε λαμβάνουμε πληροφορίες για την παράδοση ερίων στο ανάκτορο. Ωστόσο στη σειρά La της Πύλου καταγράφεται η παράδοση υφασμάτων και ερίων προς τις υφάντρες για την τελική τους επεξεργασία. Στις πινακίδες αυτές καταγράφονται υφάσματα και έρια όπως φαίνεται από τα ιδεογράμματα *LANA* και *TELA* αντίστοιχα. Επομένως η ύπαρξη της εριοπαραγωγής δεν θα πρέπει να αποκλειστεί¹²⁹.

Τα βοοειδή που καταγράφονται από την Πύλο ανέρχονται σε μερικές δεκάδες. Η καταγραφή τους έχει συνδεθεί με την κατανάλωσή του σε δημόσια συμπόσια και εορτές λατρευτικού χαρακτήρα¹³⁰. Πιο συγκεκριμένα στις πινακίδες **Ua 25**, **Un2**, **Un 138**, **Cn 418**, και **Cn 608**, καταγράφονται είτε βοοειδή, είτε χοίροι, τα οποία προορίζονται για θυσία σε κάποια τελετουργική δραστηριότητα. Η καταγραφή των ζώων αυτών συνοδεύεται και από το *SI*¹³¹, το οποίο έχει ερμηνευτεί ότι δηλώνει την ευτραφή τους κατάσταση, επειδή προορίζονταν συγκεκριμένα για αυτό το σκοπό. Τέλος στην πινακίδα Cr 868 υπάρχει και η αναφορά σε

ελάφι *104-CERV. Η αναφορά του ζώου αυτού εντάσσεται ίσως ξανά σε ένα τελετουργικό πλαίσιο, κατά το οποίο το κρέας του ελαφιού καταναλωνόταν σε τελετές και συμπόσια. Το ελάφι είναι ένα άγριο ζώο και η προέλευση του κρεάτος του προέρχεται από κυνηγετική δραστηριότητα. Με αυτό συνδέεται και η άποψη του Hiller, ότι το κυνήγι ήταν δραστηριότητα μόνο των αριστοκρατικών τάξεων της Μυκηναϊκής περιόδου. Πληθώρα εικονογραφικών μοτίβων στις τοιχογραφίες περιλαμβάνουν και σκηνές κυνηγιού¹³². Χαρακτηριστικής περίπτωση αποτελεί και η απεικόνιση σκηνής κυνηγιού ελαφιού από το ανάκτορο της Πύλου.

¹²⁶ Τους αριθμούς αυτούς προτείνει ο Halstead, 2001α.

¹²⁷ Το τρίχωμα που καλύπτει το δέρμα του ζώου και ιδιαίτερα του προβάτου, το μαλλί.

¹²⁸ Τζαχίλη, 1997, 58.

¹²⁹ Τζαχίλη, 1997, 59.

¹³⁰ Palaima, 1992, 465.

¹³¹ Halstead, 2001a, 167.

¹³² Hiller, 2001, 194.

Η συγκεκριμένη τοιχογραφία βρέθηκε στην Αίθουσα 46 (Hall 46) και διακοσμούσε ένα μεγάλο δωμάτιο¹³³ (Εικ. 4).

2. Ίκλαινα Μεσσηνίας (Εικ. 5)

Τα δεδομένα από την Ίκλαινα παρέχουν πληροφορίες για έναν καλά ανασκαμμένο οικισμό με δραστηριότητα ήδη από την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο. Οι Τραγάνες αποτελούσαν τον κυρίαρχο οικισμό, ο οποίος «δορυφορείτο» από έναν αριθμό μικρότερων οικισμών. Τα ευρήματα, αλλά και το μέγεθος του οικισμού τον διαφοροποιούν από άλλους και τον κάνουν ξεχωριστό. Η Ίκλαινα κατά την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο φαίνεται ότι αποτελεί πρωτεύουσα κρατιδίου. Στα τέλη της Υστεροελλαδικής III A1 και στις αρχές της Υστεροελλαδικής III A2 ο ηγεμόνας της Ίκλαινας έρχεται σε σύγκρουση με τον ηγεμόνα του άνω Εγλιανού («Ανάκτορο Νέστορα»)¹³⁴. Ο Bennet¹³⁵ έχει προτείνει την ταύτιση της περιοχής Τραγάνες με το τοπωνύμιο *a-pu2*, το οποίο αναγράφεται σε πολλές από τις πινακίδες της Πύλου (PY An 427, PY Cn 608 κλπ).

Κατά τη διάρκεια ανασκαφών του 2010 στην περιοχή βρέθηκε το μοναδικό (μέχρι στιγμής) θραύσμα πινακίδας στην περιοχή. Η πινακίδα βρέθηκε σε καμένο αποθέτη πλάι στον κεντρικό υπόνομο. Φέρει επιγραφές και στις δυο όψεις. Στην εμπρόσθια όψη αναφέρονται ανδρικά ονόματα, ακολουθούμενα από αριθμούς και πιθανότατα πρόκειται για κατάλογο προσωπικού. Στην οπίσθια όψη πιθανότατα καταγράφεται κατάλογος προϊόντων. Σώζεται κεφαλίδα καταλόγου με τη μετοχή του ρήματος τεύχω (κατασκευάζω). Ωστόσο δεν σώζεται η καταγραφή των αντικειμένων¹³⁶. Η πινακίδα χρονολογείται στην Υστεροελλαδική IIB- III A2 περίοδο και φαίνεται ότι είναι το πρωιμότερο δείγμα Γραμμική Β γραφής από την ηπειρωτική Ελλάδα.

3. Άγιος Βασίλειος- Λακωνίας (Εικ.6)

Ο μυκηναϊκός οικισμός καταλαμβάνει έναν χαμηλό λόφο που κόβεται από τον εθνικό δρόμο από τη Σπάρτη προς το Γύθειο. Στον πρώτο λόφο δυτικά του δρόμου βρίσκεται το

¹³³ Immerwahr, 1990,132

¹³⁴ Κοσμόπουλος, 2012, 473.

¹³⁵ Bennet, 1999, 147.

¹³⁶ Κοσμόπουλος, 2012, 472.

βυζαντινό εκκλησιάκι του Αγίου Βασιλείου, το οποίο έχει δώσει και το όνομα του στη μυκηναϊκή θέση¹³⁷. Ο ευρύχωρος λόφος αποτελούσε ιδανική θέση για ένα Μυκηναϊκό κέντρο, πιθανότατα παρόμοιο με αυτό του Άνω Εγκλειανού στη Μεσσηνία¹³⁸. Η μυκηναϊκή εγκατάσταση φαίνεται ότι εκτεινόταν και πέρα από το λόφο του Αγίου Βασιλείου. Καλύπτοντας μια χαμηλή λοφοσειρά, η οποία «σφύζει» από ελαιόδεντρα¹³⁹. Η τοποθεσία της θέσης παρείχε εποπτεία στο νοτιοδυτικό τμήμα της πεδιάδας της Σπάρτης, που βρίσκεται στην καρδιά της Λακωνίας. Το σημείο αυτό αποτελούσε διαχρονικά δίκτυο επικοινωνίας από και προς τις γύρω περιοχές και τη θάλασσα.

Το 2008 κατά τη διάρκεια επιφανειακών περισυλλογών και στη συνέχεια ξατα τις συστηματικές ανασκαφές που έγιναν στη θέση αποκαλύφθηκαν πινακίδες σε Γραμμική γραφή και ως εκ τούτου η Λακωνία μπήκε στο χάρτη των θέσεων στις οποίες έχουν βρεθεί μυκηναϊκά διοικητικά έγγραφα. Η εύρεση των αρχείων αυτών τονίζει ακόμη περισσότερο τη σπουδαιότητα της θέσης. Τα αρχεία διατηρήθηκαν χάρη στην καταστροφή που έψησε τον ωμό πηλό από τον οποίο κατασκευάστηκαν¹⁴⁰. Η καταγραφή των προϊόντων που αναφέρονται στις πινακίδες σχετίζονται με τον σπλισμό (AV Rb1), ορισμένα αγγεία (AV Kb5), την υφαντουργία (AV Lg3), καθώς και τη «βιοτεχνία» των αρωμάτων» AV X4¹⁴¹.

i. Αγροτική παραγωγή

Πινακίδα AV X4

Η πινακίδα αυτή σχετίζεται με τη «βιοτεχνία των αρωμάτων». Πιο συγκεκριμένα στο στ. 1 καταγράφεται η λέξη *e-ni-wa*¹⁴². Στο στ. 2 καταγράφεται η λέξη *tu-we-a2*, ή αλλιώς *tu-we-a*, η οποία είναι εισαγωγική και σχετίζεται με την καταγραφή αρωματικών ουσιών και την παραγωγή αλοιφών. Η ίδια λέξη συναντάται και στην πινακίδα από την Πύλο **PY UN 267.3**¹⁴³. Στο στ. 3 συναντάται η λέξη *ri-za*, η οποία παραπέμπει στη λέξη *wi-ri-za*, γνωστή από την Πύλο

¹³⁷ Aravantinos & Vasilogamvrou, 2012, 44.

¹³⁸ Aravantinos & Vasilogamvrou, 2012, 44.

¹³⁹ Βασιλογάμβρου, 2012, 3.

¹⁴⁰ Aravantinos & Vasilogamvrou, 2012,

¹⁴¹ Aravantinos & Vasilogamvrou, 2012, 43-54.

¹⁴² Η συγκεκριμένη λέξη είναι η πρώτη φορά που συναντάται στα αρχεία της Γραμμική Β. Πρόκειται δηλαδή για άπαξ λεγόμενο, Aravantinos & Vasilogamvrou, 2012, 51.

¹⁴³ Aravantinos & Vasilogamvrou, 2012, 51.

και την Κνωσό και συχνά ερμηνεύεται ως ρίζα. Συχνά όταν αναφέρεται συνδέεται με το μαλλί¹⁴⁴.

4. Αργολίδα

Η λειτουργία του σημαντικού αριθμού Μυκηναϊκών κέντρων που έχουν ανασκαφεί στην Αργολίδα, έχει αποτελέσει το επίκεντρο του ενδιαφέροντος πολλών μελετών. Οι Bintliff¹⁴⁵ και Kilian¹⁴⁶, ανέπτυξαν ένα ερμηνευτικό μοντέλο για την Αργολίδα που περιλάμβανε τη συνύπαρξη, στο ίδιο ιεραρχικό επίπεδο, πολλαπλών κέντρων, καθένα από τα οποία κυβερνούσε τη δική του επικράτεια.

Ο Bintliff¹⁴⁷ διέκρινε τρία επίπεδα κέντρων: το κύριο κέντρο (major centre), το οποίο διαθέτει τουλάχιστον ένα θολωτό τάφο και ένα ανάκτορο, ένα μεσαίο κέντρο, το οποίο περιέχει θαλαμωτούς τάφους και οι οποίοι απέχουν μια ώρα με τα πόδια από τα κύρια κέντρα. Τέλος διακρίνει τα μικρότερα κέντρα, τα οποία δεν έχουν ούτε θολωτούς, ούτε θαλαμωτούς τάφους.

Σύμφωνα με τον Kilian¹⁴⁸, στην Αργολίδα υπάρχουν πέντε κύρια κέντρα, κυρίως οι Μυκήνες, η Μιδέα, Η Τίρυνθα, το Ναύπλιο και το Άργος, τα οποία συνυπάρχουν με μια σειρά υποκέντρων και χωριών.

Η Βουτσάκη¹⁴⁹ δίνει έμφαση στη διαδικασία του πολιτικού συγκεντρωτισμού που οδήγησαν από μια βασιλική οικονομία (στη διάρκεια της Μεσοελλαδική I-II περιόδου) στην Αργολική ανακτορική οικονομία (Υστεροελλαδική III Β περίοδο). Αναφέρεται στον αυστηρό έλεγχο που ασκούν οι Μυκήνες, κατά την Ανακτορική περίοδο στην παραγωγή, αλλά και στην κατανάλωση των αγαθών.

¹⁴⁴ Aravantinos & Vasilogamvrou, 2012, 52.

¹⁴⁵ Bintliff, 1977.

¹⁴⁶ Killian, 1988.

¹⁴⁷ Bintliff, 1977, 288-289, 345-347, 367

¹⁴⁸ Kilian, 1988, 297.

¹⁴⁹ Voutsaki, 2001, 199, 213

I. Μυκήνες¹⁵⁰

Οι Μυκήνες έχουν εντυπωσιακή θέα στην Αργειακή πεδιάδα, η οποία παρήγαγε μεγάλο μέρος των σιτηρών, των λαχανικών και των ζώων, κυρίως των αλόγων και ίσως να παρείχε και τη συνήθη διαδρομή προς τη θάλασσα. Γεωλογικές έρευνες¹⁵¹ που έχουν πραγματοποιηθεί στην πεδιάδα της Αργολίδας, έχουν αποδείξει ότι το έδαφος είναι γόνιμο και με δυνατότητα καλής αποστράγγισης. Ως εκ τούτου θα μπορούσε εύκολα να καλλιεργηθεί. Παρόλο που η καλλιέργεια στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού δε θα ήταν τόσο εντατική όσο είναι σήμερα, θεωρείται σίγουρο ότι τα κέντρα της Αργολίδας θα στηρίζονταν στα γειτονικά καλλιεργήσιμα χωράφια, τα οποία θα καλλιεργούσαν σιτηρά. Με αυτό τον τρόπο θα ενισχυόταν σημαντικά και η αγροτική οικονομία¹⁵².

Η οχυρωμένη ακρόπολη των Μυκηνών καταλαμβάνει έναν ασβεστολιθικό λόφο που βρίσκεται ανάμεσα από δύο βουνά στο βόρειο άκρο της πελοποννησιακής πεδιάδας του Άργους. Βρίσκεται σε μοναδική θέση, η οποία κυριαρχεί σε όλη την περιοχή που εποπτεύει και εκμεταλλεύεται τους ορεινούς βοσκοτόπους, τα πεδινά χωράφια και τις διαδρομές από και προς την ακτή¹⁵³. Κοντά στον κόλπο του Άργους, το οποίο πλέον δε βρίσκεται στην ακτή, βρίσκεται και η Τίρυνθα. Η Τίρυνθα διοικούσε τον κόλπο και το νότιο τμήμα της πεδιάδας¹⁵⁴. Η βάση της δύναμης των Μυκηνών φαίνεται ότι βρισκόταν στους λόφους, στις περιθωριακές περιοχές παρά στην Αργολική πεδιάδα. Η τοποθεσία αυτή εκ πρώτης όψεως εγείρει προβληματισμούς επειδή δεν βρίσκονται στο κέντρο εύφορων πεδιάδων, οπότε το πρώτο λογικό ερώτημα που εγείρεται είναι εάν η γεωργική παραγωγή ήταν το πρώτο μέλημα της ακρόπολης.

Οι πρώτες πινακίδες Γραμμικής Β γραφής από τις Μυκήνες βρέθηκαν το 1950 από τον Πέτσα σε ένα λόφο νότια της Οικίας με τις Αποθήκες. Την ίδια χρονιά ξεκίνησαν οι ανασκαφές του λεγόμενου «Τάφου της Κλυταιμνήστρας». Εκεί, έξω από την προστασία των τειχών, βρέθηκαν τρεις οικίες η «Οικία των Ασπίδων», η «Οικία του Λαδέμπορου» και η

¹⁵⁰ Στις Μυκήνες το ανάκτορο είναι άμεσα συνδεδεμένο με το Θρησκευτικό Κέντρο και τον Ταφικό Κύκλο Α, αμφότερα εντός της οχύρωσης της ακρόπολης καθώς και με άλλα ταφικά μνημεία, τα οποία δεν έχουν παράλληλα στην Τίρυνθα.

¹⁵¹ Zangger, 1993

¹⁵² Κvapil κ.α, 2019, 125

¹⁵³ Κvapil κ.α, 2019, 124

¹⁵⁴ Castleden, 2005, 48

Οικία των Σφιγγών»¹ Όσον αφορά αυτές τις οικίες ο Wace υποστήριξε ότι πρόκειται για ιδιωτικές κατοικίες που ανήκαν σε πλούσιους εμπόρους. Ο Chadwick θεώρησε ότι τα κτήρια εξαρτώνται πιθανότατα από το ανάκτορο. Οι θεωρίες αυτές στηρίχτηκαν κυρίως στις επιγραφικές μαρτυρίες (σε γραμμική Β), που έχουν ανακαλυφθεί στα τέσσερα κτήρια. Ο Wace ισχυρίστηκε ότι επρόκειτο για λογιστικά έγγραφα των εμπόρων.¹⁵⁵ Πινακίδες Γραμμική Β βρέθηκαν επίσης και στη Δυτική Οικία, η οποία ανασκάφηκε το 1958. Όλα τα παραπάνω κτήρια υπέστησαν καταστροφή από την πυρκαγιά που ερήμωσε την ισχυρή ακρόπολη και την περίξ πόλη στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ2 περίοδο¹⁵⁶.

Πινακίδες Αγροτικών Προϊόντων

I. Η σειρά Au¹⁵⁷ των Μυκητών

Στις πινακίδες αυτές καταγράφονται μερίδες δημητριακών σε ομάδες ανδρών. Πιο συγκεκριμένα στην πινακίδα Au 658 αναφέρεται ο αριθμός των ανδρών (VIR), είκοσι στο σύνολο, καθώς και το σύνολο του σιταριού, που υπολογίζεται στα 48 λίτρα. Η ίδια ποσότητα καταγράφεται και στις δούλες γυναίκες που καταγράφονται στις πινακίδες από την Πύλο. Πρόκειται πιθανότατα για τη μηνιαία μερίδα και όχι την ημερήσια. Η πινακίδα αυτή βρέθηκε στη Δυτική Οικία. Πρόκειται για ένα κτίριο με άξονα Β-Ν, μια αποθήκη, η οποία θα μπορούσε

. Ωστόσο με μια πιο προσεκτική μελέτη υποστηρίχτηκε ότι καμία από τις πινακίδες δε μπορεί να θεωρηθεί εμπορικό έγγραφο, Chadwick, 1963, Tournavitou κ.α, 2015, 261. Ωστόσο όποιο ρόλο και να επιτελούσαν αυτά τα κτήρια, ήταν σίγουρα αποθήκες ελαίων και εργαστήρια επεξεργασίας ελεφαντοστών, Shelmerdine, 2001, 334. Περισσότερα για τα τρία κτήρια βλ. Mylonas, 1966, 80-82, fig. 20.

¹⁵⁶ Verdelis, 1963, 13

¹⁵⁷ Η σειρά αυτή περιλαμβάνει τις πινακίδες **Au 102, 609, 653, 657, 658, 660**, Melena & Olivier, 2020, 126.

να χαρακτηριστεί ως μια πανταχόθεν ελεύθερη Μυκηναϊκή οικιακή μονάδα, ένα παρακλάδι του ανακτορικού μοντέλου, σε μικρότερη κλίμακα¹⁵⁸.

ii. Η σειρά Eu των Μυκηνών

Η πινακίδες της σειράς είναι δυο οι **Eu 654** και η **Eu 655** και σώζονται σε πολύ αποασπασματική κατάσταση. Πρόκειται πιθανότατα για κατάλογο διανομών σε κατονομαζόμενα πρόσωπα και όχι σε ομάδες ατόμων. Οι ποσότητες σιταριού που καταγράφονται είναι πολύ μικρές. Πιο συγκεκριμένα στην Eu 654 στο στίχο 2 καταγράφεται η ποσότητα T2 που ισοδυναμεί, σύμφωνα με τον Chadwick σε 24 λίτρα σιταριού. Το T1 στο στίχο 3 ισοδυναμεί με 16 λίτρα σιταριού¹⁵⁹. Η Eu 655 αποτελεί ίσως τμήμα της EU 654. Σε αυτή καταγράφεται η τελική ποσότητα του σιταριού¹⁶⁰.

iii. Η σειρά Fo των Μυκηνών

Η σειρά αυτή αποτελείται από δύο πινακίδες τις Fo 101¹⁶¹ και Fo 711. Η πινακίδα Fo 101, βρέθηκε στην «Οικία του Λαδέμπορου», και συγκεκριμένα πίσω από πίθους, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για την αποθήκευση λαδιού¹⁶². Η πινακίδα αυτή καταγράφει τη συνεισφορά λαδιού σε διάφορα άτομα, οργανωμένα σε τέσσερις ομάδες υπό την επίβλεψη εποπτών. Μερικοί καταγράφονται ονομαστικά και κάποιοι με βάση το επάγγελμά τους. Οι αποδέκτες ή ο αποδέκτης περιλαμβάνει δυο θηλυκούς επαγγελματικούς όρους (*a-ke-ri-ti-ja-i, e-ro-pa-ke-ja*), οι οποίοι συνδέονται με τη βιομηχανία υφασμάτων και οι οποίοι έλαβαν

¹⁵⁸ Tournavitou, 2006, 217-218.

¹⁵⁹ Chadwick, 1963, 56,

¹⁶⁰ Chadwick, 1963, 56.

¹⁶¹ Η πινακίδα Fo 101, θα μας απασχολήσει περισσότερο.

¹⁶² Wace, 1958, 7

ποσότητες λαδιού, για την κατασκευή υφασμάτων¹⁶³. Ο τύπος ελαίου (OLE + WE), ο οποίος συναντάται εδώ είναι ένα προϊόν της βιομηχανίας αρωμάτων που συναντάται και σε άλλα ανακτορικά κέντρα, και συνδέεται με κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα¹⁶⁴.

iv. Η σειρά Ge των Μυκηνών¹⁶⁵

Οι πινακίδες της σειράς Ge των Μυκηνών ή «Πινακίδες των Καρυκευμάτων» βρέθηκαν στην «Οικία των Σφιγγών» το 1954. Φαίνεται ότι καταγράφουν δοσοληψίες ανάμεσα σε ιδιώτες. Πιο συγκεκριμένα καταγράφονται μπαχαρικά και στο τέλος του κάθε στίχου υπάρχει το ιδεόγραμμα *155 VAS , ακολουθούμενο πάντοτε από τον αριθμό 1. Πιθανότατα πρόκειται για καλάθια, των οποίων η χρήση προοριζόταν για την τοποθέτηση των μπαχαρικών¹⁶⁶. Ορισμένα από τα μπαχαρικά-καρυκεύματα, τα οποία καταγράφονται στις πινακίδες των Μυκηνών είναι ο κοριάνδρος *ko-ri-ja-do-no* (κόλιανδρος) (Ge 605.3), το κύμινο *ku-mi-no* (Ge 605.4), ο μάραθος *ma-ra-tu-wo* (Ge 606.4), η σησάμη *sa-sa-ma* (σπόροι σησαμιού) (Ge 602.4), το σέλινο *se-ri-no*, ο σχοίνος *ko-no-a-po-tera* (Ge 602.5) (;)¹⁶⁷. Στην πινακίδα Ge 608 αναφέρεται το φυτό *ka-na-ko e-ru-ta-ra* , το οποίο αναφέρεται πιθανότατα στο άνθος του κρόκου. Αυτό το φυτό αποτελούσε πιθανότατα χρωστική ουσία για τα υφάσματα¹⁶⁸.

¹⁶³ Οι γυναίκες που καταγράφονται, είναι εργαζόμενες σε βιομηχανία κατασκευής υφασμάτων. Είναι η μοναδική πινακίδα από την «Οικία του Λαδέμπορου», στην οποία δεν γίνεται αναφορά στο μαλλί και στα υφάσματα Killen, 1981, 39.

¹⁶⁴ Tournavitou, 2015, 261.

¹⁶⁵ Η σειρά Ge αποτελείται από επτά πινακίδες, Ge 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, Melena & Olivier, 2020, 127.

¹⁶⁶ Chadwick, 1956, 104.

¹⁶⁷ Στην πινακίδα Ge 602 στο στίχο 5 υπάρχει η φράση *ko-no-a-po-te-ra*, που μεταφράστηκε ως «σχοίνοι αμφοτερά. Αυτό σημαίνει ότι οι Μυκηναίοι ήδη γνώριζαν τις δυο ποικιλίες αυτού του φυτού.

¹⁶⁸ Nosch, 2004, 34. Οι τοιχογραφίες από τα Μυκηναϊκά ανάκτορα αποδεικνύουν ότι το χρώμα στην ενδυμασία κατείχε μια ιδιαίτερη θέση στον πολιτισμό των Μυκηναίων. Απεικονίζονται γυναικείες (κυρίως) και ανδρικές μορφές φορώντας ενδύματα φανταχτερά και πολύχρωμα, Whittaker, 2012, 193. Ωστόσο, οι ιδιότητες του πολύτιμου κρόκου δεν περιοριζόταν στις βαφικές.

Ο Chadwick¹⁶⁹ επισημαίνει ότι οι Μυκηναίοι θα χρησιμοποιούσαν αυτά τα μυρωδικά, με σκοπό να εμπλουτίσουν γευστικά τα γεύματα τους. Ωστόσο δεν χρησιμοποιούνται όλα τα μυρωδικά μόνο στη μαγειρική, αλλά και στην παρασκευή αρωμάτων. Η πρακτική αυτή είναι γνωστή και σε άλλα ανάκτορα, όπως αυτό της Πύλου και της Κνωσού.

Η παραγωγή μπαχαρικών, ήταν πιθανότατα μια από τις σπουδαιότερες πηγές εσόδων για το συγκεκριμένο ανάκτορο, καθώς φαίνεται ότι υπάρχει και η ανάγκη για μεταφορά και αποθήκευση αυτών μέσω των καλάθων. Όσον αφορά την καλλιέργεια των ίδιων των φυτών, στις πινακίδες δεν υπάρχουν στοιχεία που να αναφέρονται στην παραγωγή. Το κύμινο (*ku-mi-no*), η σησάμη (*sa-sa-ma*)¹⁷⁰, ο λευκός και κόκκινος κρόκος (*ka-na-ko re-y-k* και *ka-na-ko-e-ru-ta*) και ο κορίανδρος (κόλιανδρος) (*ko-ri-ja-da-no*) είναι γνωστό ότι είχαν εξημερωθεί στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού¹⁷¹. Η καλλιέργεια και η συγκομιδή των εν λόγω αρωματικών-ιαματικών φυτών απαιτούν περισσότερη εργασία, από ό,τι θα απαιτούσαν τα δημητριακά και τα φρούτα που είναι κυρίαρχα στο εκτεταμένο γεωργικό μοντέλο¹⁷². Στις πινακίδες **Ge 605** και **Ge 603** φαίνεται να υπάρχει ένα είδος τυποποίησης στην καταγραφή των φυτών. Η τακτική καταγραφή του κρόκου και του κοριανδρου στην Ge 605 και του κοριανδρου και του κύμινου στην **Ge 603**, υποδεικνύει ότι αυτά τα εμπορεύματα καλλιεργούνταν και περισυλλέγονταν σε τακτική βάση. Φυτά όπως ο μάραθος, ο δυόσμος δε θα καλλιεργούνταν και θα περισυλλέγονταν σε μη εξημερωμένη κατάσταση, και για αυτό δεν καταγράφονται με συστηματικό τρόπο. Τα φυτά εκείνα που είναι γνωστό ότι είχαν εξημερωθεί στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού (βλ. παραπάνω), και τα οποία φαίνεται ότι καταγράφονται με συστηματικό τρόπο στις πινακίδες της σειράς αυτής, θα καλλιεργούνταν σε «κήπους» κοντά στις οικίες του οικισμού ή σε πλαγιές λόφων σε κάποια απόσταση από την ακρόπολη. Το ανάκτορο φαίνεται ότι δεν αποτελούσε τη δύναμη ελέγχου στην καλλιέργεια αυτών των αρωματικών¹⁷³. Οι διαφορές στις μεθόδους καταγραφής υποδεικνύει ότι τα φυτά αυτά καλλιεργούνταν σε μικρή κλίμακα, σε ελεγχόμενα περιβάλλοντα, ενώ άλλα θα περισυλλέγονταν την κατάλληλη εποχή.

¹⁶⁹ Chadwick, 1999, 245—249.

¹⁷⁰ Η σησάμη έχει δυο περιόδους ανάπτυξης και ωρίμανσης. Η μια είναι το Απρίλιο μέχρι τον Ιούνιο και η συγκομιδή πραγματοποιείται στα τέλη του καλοκαιριού και η δεύτερη από τα μέσα Μαρτίου και η συγκομιδή πραγματοποιείται στα μέσα Ιουλίου, Sarpaki, 2001,226

¹⁷¹ Zohary κ.α, 2012, 112-113, 163-165, 168. Όσον αφορά τα υπόλοιπα φυτά φαίνεται ότι δεν είχαν εξημερωθεί στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

¹⁷² Kvaril κ.α, 2019, 129-130

¹⁷³ Kvaril, κ.α, 2019, 131.

Η Kvaril κ.α¹⁷⁴ προτείνουν ότι εξαιτίας της πιθανής μεθόδου παραγωγής και απόκτησης αυτών των φυτών, είναι πιο λογικό οι παραγωγοί να διακινούσαν αυτά τα φυτά έξω από το ανάκτορο, μέσω εμπορικών ή ανταλλακτικών δικτύων. Οι ενδείξεις δραστηριότητας του τύπου της «αγοράς» μπορεί να περιλαμβάνουν την εξειδικευμένη παραγωγή και την οργανωμένη και προβλέψιμη κινητοποίηση των αγαθών, με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέπει τόσο στα νοικοκυριά, όσο και στα ανάκτορα να έχουν πρόσβαση σε εξειδικευμένα αγαθά. Εάν υποθεθεί ότι σε αυτές τις «αγορές» πραγματοποιείται και ανταλλαγή αγαθών, δεν είναι απίθανο ότι οι άνθρωποι που ζούσαν κοντά στο ανακτορικό κέντρο εκμεταλλεύονταν την ευκαιρία να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες σε προϊόντα μέσω αυτών των «αγορών». Παρά τη δυνατότητα που πιθανόν θα είχαν να παράγουν και να ανταλλάσσουν τα αγροτικά προϊόντα, θα υπήρχε ωστόσο και κάποιος περιορισμός κινήσεων από εσω-ανακτορικές αντιπαλότητες, από τις διαπραγματεύσεις της άρχουσας τάξης ή τάξεων elite, και από την αποτυχία ή την επιτυχία της ανακτορικής διοίκησης. Πιθανότατα να υπήρχε κάποιου τύπου αναδιανομή των προϊόντων από το ανάκτορο στο λαό/τους ιδιώτες, ωστόσο τα δημητριακά και τα φρούτα δε θα κάλυπταν όλες τις διατροφικές τους ανάγκες¹⁷⁵. Οι γεωργοί και οι αγρότες είναι αυτοί που θα είχαν άμεση πρόσβαση στα καρυκεύματα που πολλές φορές θεωρούνται προϊόντα των elite.

ν. Η σειρά Οι των Μυκητών¹⁷⁶

Η σειρά αυτή πινακίδων των Μυκητών αποτελείται από οκτώ θραύσματα πινακίδων, τα οποία βρέθηκαν στην Οικία της Ακροπόλεως (Citadel House) . Το σύνολο των πινακίδων της σειράς αυτής, αναφέρονται στο ιδεόγραμμα *190. Ο αριθμός 190 έχει οριστεί με το ιδεόγραμμα ¹⁷⁷. Σύμφωνα με τον Chadwick το συγκεκριμένο ιδεόγραμμα δε συνοδεύεται από κάποιο άλλο σημείο για να γνωρίζουμε αν μετρούσαν κάποιο υγρό ή στερεό υλικό¹⁷⁸. Ενδιαφέρουσα

¹⁷⁴ Kvaril, κ.α, 2019, 131

¹⁷⁵ Kvaril, κ.α, 2019, 131-132.

¹⁷⁶ Για τον πλήρη κατάλογο των πινακίδων της σειράς Οι των Μυκητών βλ. Melena & Olivier, 2020, 92-93.

¹⁷⁷ Το ιδεόγραμμα αυτό συναντάται μονάχα στη συγκεκριμένη σειρά πινακίδων από τις πινακίδες, με εξαίρεση την Ue 661, Chadwick, 1963, 57.

¹⁷⁸ Ο Chadwick υποστήριξε επίσης ότι το *190 ομοιάζει με το *134 της Κνωσού. Στην Κνωσό το ιδεόγραμμα *130 ακολουθείται από το (S), το οποίο χρησιμοποιείται για μετρήσεις υγρών. Έχει προταθεί ότι πρόκειται για μέτρηση πρόβιο γάλα, Chadwick, 1963, 57.

περίπτωση αποτελεί η περίπτωση της πινακίδας **Oi 701**. Στο στίχο 3 συναντάται για πρώτη φορά η λέξη *si-to-po-ti-ni-ja*. Ο Chadwick επισημαίνει εδώ ότι η λέξη *si-to* παραπέμπει σε ένα θεϊκό όνομα. Στη Σικελία το όνομα Σιτώ παραπέμπει στη Δήμητρα. Η λέξη *po-ti-ni-ja*¹⁷⁹ παραπέμπει στην Πότνια. Πρόκειται για τη μητέρα θεά και νοείται ως μια, ή περισσότερες, μεγάλη Μυκηναϊκή θεότητα¹⁸⁰. Σύμφωνα με τις επικρατούσες απόψεις, η Πότνια του Αιγαίου αποτελεί σημαντικό τμήμα, ενός υπό διαμόρφωση θρησκευτικού σύμπαντος της Εποχής του Χαλκού. Μια ιδέα-αντίληψη, βασισμένη στην ιδέα της γονιμότητας και του κύκλου της αναγέννησης¹⁸¹, όπως δείχνουν πολλά από τα συνοδευτικά φυτά και ζώα στις παραστάσεις της¹⁸². Η *si-to-po-ti-ni-ja* της πινακίδας αυτής πιθανότατα να είναι η ίδια που απεικονίζεται και στην τοιχογραφία από το Θρησκευτικό κέντρο των Μυκηνών (Εικ. 7), παρόλο που οι δεσμοί της Πότνιας με τα φυτά φαίνεται σχεδόν ανύπαρκτη στις πινακίδες.

vi. Η σειρά Ue των Μυκηνών¹⁸³

Η πινακίδα Ue 611 βρέθηκε στην Οικία των Σφιγγών. Η οπίσθια όψη περιέχει κατάλογο αγγείων, ο οποίος δε συνοδεύεται από ιδεογράμματα και η μπροστινή όψη είναι ένας κατάλογος ελιών, σύκων και οίνου. Πιθανότατα αποτελεί καταγραφή προϊόντων, τα οποία παρελήφθησαν από το ανάκτορο. Η Ue 652, η οποία βρέθηκε στη Δυτική Οικία¹⁸⁴ αποτελεί κατάλογο διανομών ορισμένων τροφίμων. Στην πινακίδα αυτή καταγράφονται ποσότητες σιταριού, ελιών, κρασιού, σύκων και ίσως κύπαιρου. Οι καταγραφές του σιταριού και των σύκων συνοδεύονται με τον χαρακτηρισμό *pe-ru-si-nwa*, που σημαίνει ότι ήταν της περσινής χρονιάς.

¹⁷⁹ Η *po-ti-ni-ja*, συναντάται επίσης και στις πινακίδες της Πύλου, PY An 1281, *po-ti-ni-ja i-qe-ja*, PY Fn 187 *u-ro-jo- po-ti-ni-ja* (προστάτιδα της ύφανσης) κ.α.

¹⁸⁰ Koraka, 2001, 16-17. (POTNIA AEGAEUM)

¹⁸¹ Koraka, 2001, 20

¹⁸² Vlachopoulos, 2022.

¹⁸³ Η σειρά αυτή αποτελείται από τέσσερις πινακίδες τις **Ue 611, 652, 661, 663**. Εξ αυτών μόνο η **Ue 611** βρέθηκε στην Οικία των Σφιγγών, ενώ οι υπόλοιπες βρέθηκαν στη Δυτική Οικία, Melena & Olivier, 2020, 129.

¹⁸⁴ Κατά τον Varias Garcia, η κύρια χρήση της Δυτικής Οικίας ήταν για τη διατροφή των διαφόρων ομάδων εργασίας καθώς και για τη διανομή των υφαντριών που εργάζονταν στην Οικία του Λαδέμπορου, Garcia, 1999, 596.

Πινακίδες Ζωικής παραγωγής από τις Μυκίνες

Στις Μυκίνες οι πινακίδες, έμμεσα ενημερώνουν για την ύπαρξη της κτηνοτροφίας. Πρόκειται για τις πινακίδες της σειράς **Oe**¹⁸⁵, που βρέθηκαν στην «Οικία του Λαδέμπορου», συνοδεύονται από το ιδεόγραμμα *145 LANA και καταγράφουν ποσότητες μαλλιού.. Συνολικά καταγράφουν 1,371 κιλά μαλλί. Οι 22 εξ αυτών καταγράφουν πληρωμές σε μαλλί σε κατονομαζόμενα πρόσωπα (γυναίκες και άντρες). Ανάμεσα στις γυναίκες δυο (*i-ti-we-ri-di, a-ke-ti-ri-ja*), εργάζονταν στη βιομηχανία υφασμάτων. Ο όρος *a-a-ke-ri-ti-ja* συναντάται και στις πινακίδες της Πύλου. Στην πινακίδα **Oe 110**, συναντάται ο όρος *ta-ra-si-ja*. Ο όρος αυτός ερμηνεύεται ως κατανομή πρώτων υλών από την κεντρική εξουσία σε πλήρως ή ημι-εξαρτώμενους εργάτες. Η κατανομή των πρώτων υλών συνεπάγεται με την υποχρέωση του εργαζόμενου να παραδώσει το εκάστοτε τελικό προϊόν. Η υπονοούμενη αυτή έννοια του όρου, στην περίπτωση αυτή, και οι σχετικά μεγάλες ποσότητες μαλλιού που καταγράφονται υποδηλώνουν μια πιθανή βιομηχανική χρήση του μαλλιού¹⁸⁶. Ενδεχομένως οι ποσότητες μαλλιού που καταγράφονται στις πινακίδες της σειράς **Oe** να προοριζόταν για την ολοκλήρωση-διακόσμηση των υφασμάτων. Κρίνοντας από το συνολικό χαρακτήρα αυτής της οικίας φαίνεται ότι λειτουργούσε ως αποθήκη και κέντρο εκκαθάρισης, μαλλιού αλλά και ελαίου¹⁸⁷, με σκοπό να διανεμηθεί σε διάφορες ομάδες ή άτομα για βιομηχανικούς σκοπούς¹⁸⁸.

II. Τίρυνθα¹⁸⁹

Κοντά στη σημερινή πόλη του Ναυπλίου, στις παρυφές του αργολικού κόλπου, βρίσκεται η ακρόπολη της Τίρυνθας, η οποία αποτελείται από την Άνω, τη Μέση και την Κάτω

¹⁸⁵ Για τον πλήρη κατάλογο των πινακίδων της σειράς **Oe** βλ. Melena & Olivier, 2020, 88-92.

¹⁸⁶ Tournavitou κ.α, 2015, 260.

¹⁸⁷ Όπως υποδεικνύει η πινακίδα **Fo 101**

¹⁸⁸ Tournavitou κ.α, 2015, 261.

¹⁸⁹ Αξίζει να αναφερθεί ότι στην πινακίδα **Al 7**, η οποία καταγράφει κατάλογο ανδρών, καταγράφεται ένας πολύ μεγάλος αριθμός ανδρών (σύνολο 1030). Στην Κνωσό ο μεγαλύτερος αριθμός ανδρών που καταγράφεται σε μια πινακίδα είναι 900 και στην Πύλο 839 και προέρχεται από τη συλλογή ο-ka. Αποτελεί έτσι το μοναδικό διοικητικό έγγραφο που καταγράφει τόσο υψηλό αριθμό ανδρών. Godart, 1988, 246.

ακρόπολη. Η Τίρυνθα είναι το μοναδικό ανακτορικό κέντρο το οποίο βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα¹⁹⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι η θέση αποτέλεσε ένα σημαντικό λιμάνι στην Εποχή του Χαλκού. Κατά την 3^η χιλιετία π.Χ., η ακτογραμμή απείχε μερικές εκατοντάδες μέτρα από τους πρόποδες του λόφου της ακρόπολης. Στη Μυκηναϊκή περίοδο η ακτογραμμή είχε μετακινηθεί, εξαιτίας της μαζικής ιζηματογένεσης. Η τελευταία αποτελεί συνέπεια της διάβρωσης του εδάφους, φτάνοντας σε μια θέση περίπου στο μισό της σημερινής ακτής¹⁹¹. Ο Maran θεωρεί ότι η Τίρυνθα το 15^ο αι. π.Χ., ήταν υπό την κυριαρχία των Μυκηνών ή ότι συμμαχούσε με τις Μυκήνες. Υπό αυτό το πρίσμα η θέση αναπτύχθηκε συστηματικά, από τις Μυκήνες, για να γίνει ένα σημαντικό λιμάνι και ένα δεύτερο κραταιό ανακτορικό κέντρο¹⁹². Το 14^ο αι. π. Χ., στην Τίρυνθα επιβλήθηκε μια νέα ανακτορική αντίληψη με επίκεντρο το μέγαρο ως κεντρικό κτήριο.

Πινακίδες Αγροτικών προϊόντων

Στην Τίρυνθα έχουν διασωθεί συνολικά εικοσι τέσσερις πινακίδες σε γραμμική Β γραφή¹⁹³. Στις πινακίδες καταγράφονται κατάλογοι ανδρών, τροχών και οπλισμών, ζώων αλλά και γης. Στο κατώτερο κτήριο της πόλεως σώζεται ένα κέντρο θρησκευτικής λειτουργίας, χρονολογούμενο στην Υστεροελλαδική ΙΙΙ Β2 περίοδο, από το οποίο προέρχεται ένα τμήμα των πινακίδων.

i. Η σειρά Ε της Τίρυνθας

Η σειρά αυτή αποτελείται από δυο πινακίδες την **Ef 2** και την **Ef 3**¹⁹⁴. Οι δυο πινακίδες της σοεράς αυτής περιέχουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τη σχέση μεταξύ των κοινοτήτων και του ανακτόρου. Και οι δυο πινακίδες έχουν το ίδιο σχήμα, είναι κατασκευασμένες από τον ίδιο πηλό και κάλλιστα θα μπορούσαν να έχουν γραφτεί από τον

¹⁹⁰ Maran, 2010, 722

¹⁹¹ Zangger, 1993, 77-82.

¹⁹² Maran, 2015, 279.

¹⁹³ Για τον πλήρη κατάλογο με τις διασωθέντες πινακίδες Γραμμικής Β από την Τίρυνθα, βλ. Melena & Olivier, 2020, 15-20.

¹⁹⁴ Οι πινακίδες βρέθηκαν στην Κάτω πόλη της Τίρυνθας στα κτήρια Μ και Ο, Godart & Olivier, 1975, 43.

ίδιο γραφέα¹⁹⁵. Πρόκειται για πινακίδες γαιοκατοχών, όπως και στην περίπτωση της Πύλου¹⁹⁶. Στην πινακίδα Ef 3, αναγράφεται η λέξη *ke-ke-me-[na]*, η οποία συνδέεται με κοινοτική γη¹⁹⁷. Στην πινακίδα Ef 2 συναντάται ο όρος *go-u-ko-ro*, σε συνδυασμό με τον όρο DA. Στην περίπτωση αυτή φαίνεται ότι ο όρος αποτελεί το ακρόφωνο του όρου *da-ma-te* δηλαδή *δάμαρτες*. Σύμφωνα με τους Godart & Oilivier¹⁹⁸, αλλά και τους Ruiperez & Melena¹⁹⁹ το *da-ma-te DA* μπορεί να μεταφραστεί ως αγρόκτημα ή περιουσία στο οποίο το/α αναφερόμενο/α πρόσωπο/α (στη συγκεκριμένη περίπτωση οι *qu-o-ko-ro*) ασκεί/ουν δικαίωμα περιουσίας ή επικαρπίας²⁰⁰. Πρόκειται δηλαδή για ιδιωτικές γαίες στις οποίες καλλιεργείται σιτάρι.

ii. Η σειρά Uh της Τίρυνθας

Η σειρά αυτή αποτελείται από μια πινακίδα την **Uh 12**²⁰¹. Στο στίχο 2 σώζεται ο όρος *di-pte* []. Σύμφωνα με τους Godart, Killen & Olivier²⁰² πρόκειται για τον όρο *di-pte-ra*, ο οποίος ερμηνεύεται ως δέρμα ζώου²⁰³. Ο συνδυασμός των σύκων με τα δέρματα, θυμίζει τους καταλόγους μεικτών εμπορευμάτων από την Πύλο, που όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, με ορισμένους να αφορούν καταλόγους θρησκευτικών προσφορών. Κάποιοι άλλοι ωστόσο φαίνεται να έχουν μια πιο κοσμική λειτουργία²⁰⁴. Ο όρος NI (σύκα), συναντάται σε

¹⁹⁵ Godart & Olivier, 1975, 44.

¹⁹⁶ Βλ. παραπάνω σειρά E της Πύλου.

¹⁹⁷ Shelmerdine, 1997, 563.

¹⁹⁸ Godart & Olivier, 1975, 46-47.

¹⁹⁹ Ruiperez & Melena, 1996, 147

²⁰⁰ Ο όρος DA στις πινακίδες προσωπικού αναφέρεται και σε άνδρα επόπτη προσωπικού, Godart & Olivier, 1975, 45.

²⁰¹ Melena & Olivier, 2020, 17.

²⁰² Godart, Killen & Olivier, 1983.

²⁰³ Ο όρος συναντάται και στην πινακίδα PY Ub 1318 από την Πύλο, Godart, Killen & Olivier, 1983, 421.

²⁰⁴ Godart, Killen & Olivier, 1983, 421.

καταχωρίσεις *o-no*²⁰⁵, αλλά και σε άλλους καταλόγους μεικτών εμπορευμάτων. Ωστόσο ο όρος *di-pte-ra*, δεν συναντάται σε αυτούς τους καταλόγους²⁰⁶.

ΠΙΜ Ι	3650/3500-3000/2900
ΠΙΜ ΙΙ	2900-2300/2026
ΠΙΜΠ ΙΙΙ	2300/2150-2160/2025
ΜΜ ΙΑ	2160/1979-20 ^{ος} αι.
ΜΜ ΙΒ	19 ^{ος} αι.
ΜΜ ΙΙ	19 ^{ος} αι.-1700/1650
ΜΜ ΙΙΑ	1700/1650-1640/1630
ΜΜ ΙΙΒ	1640/1630-1600
ΜΜ ΙΙΒ/ ΥΜ ΙΑ	1600
ΥΜ ΙΑ	1600/1580-1480
ΥΜ ΙΒ	1480-1425
ΥΜ ΙΙ	1425-1390
ΥΜ ΙΙΑ1	1390-1370/1360

1. Πίνακας απόλυτης χρονολόγησης στην Κρήτη. Warren και Hankey, 1989, 169.

5. Κρήτη (Γεωγραφικό πλαίσιο)

Η Κρήτη η μεγαλύτερη νήσος του Αιγαίου χώρου βρίσκεται σε κεντρική θέση της ανατολικής Μεσογειακής λεκάνης. Αποτελεί το νότιο όριο της λεκάνης του Ανατολικού Αιγαίου. Η θέση της, σε ίση σχεδόν απόσταση από την Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική, τη χαρακτήριζε από τους πρώτους χρόνους ως ενδιάμεσο σταθμό μεταξύ των ηπείρων²⁰⁷ Στο νησί

²⁰⁵ Η σημασία που δόθηκε στον όρο αυτό είναι ‘τιμή’, ‘αποζημίωση’, ‘πλεονέκτημα’ ή τέλος ‘αμοιβή’, Chadwick, 1964, 21, Lejeune, 1960, 310-312. Ο Killen είναι αυτός που έχει δώσει το όρο τιμή, Killen, 1995, 223.

²⁰⁶ Godart, Killen & Olivier, 1983, 421.

²⁰⁷ Pendlebury, 1979, 1.

κυρίαρχη είναι η τριλογία του μεσογειακού τοπίου: βουνό, θάλασσα, πεδιάδα²⁰⁸. Το βουνό αποτελεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο, διότι προσέφερε τα απαραίτητα στοιχεία για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσε και κρησφύγετο σε κρίσιμες περιόδους, χώρο για κυνηγετική δραστηριότητα (όπως συμβαίνει ακόμη και σήμερα). Τέλος αποτελεί το κατάλληλο έδαφος για υλοτόμηση²⁰⁹, ενώ οι χιονοπτώσεις στην ορεινή ζώνη διασφαλίζουν με νερά το νησί όλο το χρόνο. Η πεδιάδα, αποτελούσε χώρο για γεωργική εκμετάλλευση, ενώ προσφέρεται ως ο κατάλληλος χώρος για την ανάπτυξη και τη δημιουργία πόλεων και χωριών. Τέλος η θάλασσα αποτελούσε πεδίο για την ανάπτυξη των επικοινωνιών, απαραίτητες για την άνθιση του εμπορίου με τις γειτονικές περιοχές και τα τριγύρω νησιά, αλλά και για την αλιεία²¹⁰. Αξιοσημείωτες ανασκαφές (π.χ Αρχάνες, Γαλατάς, Χανιά, Κομμός, Πετράς, Πόρος) και επιφανειακές έρευνες των τελευταίων ετών, έχουν ενισχύσει την άποψη για την ύπαρξη διακριτών γεωγραφικών και γεωμορφολογικών περιοχών στις παράκτιες, πεδινές και ορεινές περιοχές²¹¹. Οι περιοχές αυτές περιλαμβάνουν οικισμούς διαφόρων μεγεθών και λειτουργιών. Στις περιοχές αυτές συναντώνται, θέσεις κεντρικές ή πρωτεύουσες, οι οποίες συνήθως διαθέτουν ένα πολύ-λειτουργικό κτήριο ή «ανάκτορο». Συναντώνται επίσης πόλεις ή χωριά, συμπεριλαμβανομένων των λιμανιών, μικρά χωριά, και τέλος μικρά αγροκτήματα²¹². Το νησί χωρίζεται σε τέσσερις νομούς: Λασιθίου, Ηρακλείου, Ρεθύμνου και Χανίων (από Ανατολή προς Δύση).

Οι μινωικές πόλεις εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις μεγάλες εκτάσεις της υπαίθρου γύρω τους για εξασφάλιση τροφής, εργατικού δυναμικού, και για άλλους πόρους. Κάποιες εκατοντάδες χρόνια πριν τα αγροτικά χωριά της Κρήτης ήταν κυρίως για μικρούς οικισμούς με πληθυσμό που ανερχόταν στους 150-200 ανθρώπους²¹³. Έχει υποστηριχθεί ότι το μέγεθος των Μινωικών χωριών ήταν παρόμοιο με των σημερινών χωριών²¹⁴.

²⁰⁸ Η τριλογία του μεσογειακού τοπίου, είναι ορατή σε όλη τη λεκάνη του Αιγαίου. Πιο συγκεκριμένα είναι εμφανής από τις κορυφές των Βαλκανίων προς βορρά, προς νότο μέχρι τα παράλια της Κρήτης, στα ανατολικά από τις πεδιάδες της δυτικής Ανατολίας. Τέλος στα δυτικά απλώνεται μέχρι τις δασώδεις οροσειρές της Πίνδου και της Ηπείρου, Treuil κ.α, 1996, 89.

²⁰⁹ Βασιλάκης, 2001, 14.

²¹⁰ Βασιλάκη, 2001, 14-15.

²¹¹ Warren, 2002, 201.

²¹² Warren, 2002, 201-202.

²¹³ Castleden, 1992, 38.

²¹⁴ Faure, 1973.

Οι γραπτές μαρτυρίες που βρέθηκαν στο ανάκτορο της Κνωσού, Φαιστού και Μαλίων, ήδη από τη Μέση Εποχή του Χαλκού, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός συστήματος οικονομικού ελέγχου, σε οποιοδήποτε βαθμό και αν ασκείται.

I. Κνωσός

Το ανάκτορο της Κνωσού είχε χτιστεί πάνω στο λόφο Κεφάλα (ή Τσελεμπή)²¹⁵. Όλα τα υψώματα γύρω από το χαμηλό λόφο του ανακτόρου είναι ψηλότερα και σε κάποια απόσταση από αυτόν, με αποτέλεσμα να παρέχεται φυσική προστασία και ταυτόχρονα ορατότητα από όλες τις κατευθύνσεις. Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται αξιοπερίεργη η τοπογραφική θέση στην οποία οικοδομήθηκε το ανάκτορο. Οι Μυκηναίοι φαίνεται ότι, για την εγκατάστασή τους, επέλεξαν θέσεις που δεσπόζουν στο χώρο, και αυτό φυσικά για στρατηγικούς λόγους. Το λιμάνι της Κνωσού βρισκόταν στην περιοχή των εκβολών του Καιράτου ποταμού όπου σήμερα βρίσκεται η σύγχρονη πόλη του Ηρακλείου, και οι οικισμοί του Πόρου και του Κατσαμπά²¹⁶. Στα νότια του κεντρικού υψιπέδου εκτείνεται η μεγαλύτερη πεδιάδα της Κρήτης η Μεσαρά στην οποία θα γινόταν μεγάλη παραγωγή σιτηρών²¹⁷.

Τα εδάφη της Κνωσού ήδη από την αρχαιότητα αποτελούσαν σημαντικούς παράγοντες για την ανάπτυξη της αγροτικής δραστηριότητας στην περιοχή. Σύμφωνα με τους γεωλόγους τα εδάφη αυτά ανήκουν στον τύπο «ανοιχτόχρωμες ρεντζίνες πάνω σε μάργα»²¹⁸. Σήμερα τα εδάφη αυτά αποκαλούνται και «κουσκουροχώματα» και αποτελούν το κατάλληλο υπόστρωμα για την καλλιέργεια αμπέλων²¹⁹. Καλλιεργήθηκαν και καλλιεργούνται για χιλιάδες χρόνια και αποτελούν τα παλαιότερα συνεχώς καλλιεργημένα εδάφη του κόσμου²²⁰.

i. Τα αρχεία της Κνωσού

Οι αποθέσεις με τις πινακίδες υποδεικνύουν ότι συγκεκριμένες περιοχές στο ανάκτορο συνδέονται και με συγκεκριμένες πτυχές της ανακτορικής οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα οι αποθέσεις στη Δυτική Πτέρυγα (West Wing) σχετίζονται με την παραγωγή υφασμάτων, με έλαια και αρωματικά. Στο «Μακρύ Διάδρομο» Long Corridor οι αποθέσεις που βρίσκονται στην περιοχή των Δυτικών αποθηκών (West Magazines), συνδέονται πιθανότατα με την

²¹⁵ Ο λόφος πήρε το όνομά του από τον Τούγκρο γαιοκτήμονα, από τον οποίο ο Evans τον αγόρασε.

²¹⁶ Βασιλάκης, 2015, 13.

²¹⁷ Chadwick, 1999,97.

²¹⁸ Roberts, 1979, 233.

²¹⁹ Roberts, 1979, 232-233.

²²⁰ Βασιλάκης, 2015, 15.

αποθήκευση ελαίων²²¹. Οι αποθέσεις που βρίσκονται στον «ανώτατο Ανατολικό-Δυτικό Διάδρομο» (Upper East-West Corridor) καταγράφουν κοπάδια προβάτων, με πολύ υψηλούς αριθμούς προβάτων, τα οποία είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν βρίσκονταν στην άμεση περιοχή του ανακτόρου²²².

Στο κραταιό ανακτορικό κέντρο της Κνωσού η γεωργία και η ιδιοκτησία της γης (land tenure) φαίνεται να λειτουργούσαν επικουρικά, εξυπηρετώντας τη συμπλήρωση της βασικής «χρηματοδότησης» του κέντρου, καθώς χρειάζονταν τρόφιμα ως πληρωμή για το μερικώς απασχολούμενο προσωπικό (ιδίως εκείνο που εργαζόταν στις κλωστοϋφαντουργικές «βιομηχανίες»). Ο Driessen²²³ αναφέρει ότι το «βασίλειο» της Κνωσού δεν ήταν τόσο ένα εδαφικό κράτος, όσο μια οικονομική επιχείρηση. Ο ίδιος υποστήριξε ότι το 'βασίλειο' της Κνωσού δεν επιχείρησε ποτέ να γίνει ένα γραφειοκρατικό ανακτορικό κέντρο. Η συσσώρευση πλούτου μέσω των προβάτων και των υφασμάτων, σήμαινε ότι το ανάκτορο παρακολουθούσε μόνο τους οικισμούς που είχαν οικονομικό ενδιαφέρον²²⁴.

ii. Η Χρονολόγηση των αρχείων της Κνωσού

Για τη χρονολόγηση της τελικής καταστροφής του ανακτόρου της Κνωσού και των σχετικών πινακίδων, έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις. Ο Popham²²⁵ εντάσσει την τελική καταστροφή σε μια πρόιμη χρονολόγηση, στην Υστερομινωική IIIA2 περίοδο. Ο Hallager²²⁶ τοποθετεί την τελική καταστροφή σε μια υστερότερη περίοδο στην Υστερομινωική IIIB1. Ορισμένοι μελετητές²²⁷ εντάσσουν την τελική καταστροφή του ανακτόρου λίγο υστερότερα, το 1350 π.Χ. Ωστόσο στην Υστερομινωική IIIB περίοδο φαίνεται ότι πολλές αίθουσες εξακολουθούν να λειτουργούν ως αποθηκευτικοί χώροι και ιερά. Είναι πιθανό ότι το ανάκτορο άλλαξε ξανά λειτουργία και μετατράπηκε σε ένα κραταιό θρησκευτικό κέντρο²²⁸.

Οι πινακίδες Γραμμικής Β γραφής, οι οποίες χρονολογούνται σε αυτή την περίοδο αναφέρονται κυρίως σε υφάσματα και στην αποθήκευση των ψευδόστομων αμφορέων. Οι

²²¹ Εκεί έχουν διατηρηθεί και πιθάρια, Bennett, 1987, 308.

²²² Bennett, 1987,308.

²²³ Driessen, 2001, 99

²²⁴ Driessen, 2001, 99.

²²⁵ Popham, 1970.

²²⁶ Hallager, 1977.

²²⁷ Warren, 1991, 36.

²²⁸ Driessen & Langohr, 2007, 179.

πινακίδες από την «Αίθουσα των Αρμάτων της Κνωσού» (Room of the Chariot Tablets), χρονολογούνται σε μια πρωιμότερη περίοδο στην Υστερομινωική ΙΙ ή Υστερομινωική ΙΙΑ1²²⁹.

iii. Η σειρά Α της Κνωσού²³⁰

Οι πινακίδες της σειράς Α από την Κνωσό υποδιαιρούνται σε έξι υποσύνολα (**Ag, Ai, Ak, Am, Ap, As**). Κυρίως οι σειρές **Ak**²³¹, **Ai**, πρόκειται για πινακίδες καταγραφής εργατικού δυναμικού. Οι πληροφορίες που αντλούνται από τις πινακίδες της Κνωσού είναι παρόμοιες με αυτές που αναφέρονται στις πινακίδες της Πύλου. Ωστόσο, οι λεπτομέρειες που παράσχονται στις πινακίδες της Κνωσού είναι περισσότερες. Γίνεται λεπτομερή αναφορά στην ηλικία των παιδιών (αγοριών και κοριτσιών), καθώς και στο βαθμό εξειδίκευσης των εργατριών. Στην πινακίδα **Ak 620** οι εργάτριες προσδιορίζονται ως *de* και *di*. Το *de* παραπέμπει στο **de-di-ku-ja** και το *di* στο **di-da-ka-re**. Ο πρώτος όρος παραπέμπει σε εργάτριες έμπειρες και ο δεύτερος όρος παραπέμπει σε εργάτριες που βρίσκονται υπό εκπαίδευση, δηλαδή ανειδίκευτες²³². Η πινακίδα **Am (1) 819**, η οποία φέρει και το ιδεόγραμμα της ημισελήνου *LUNA* , αναφέρεται σε αποστολές σιτηρεσίων οι οποίες πραγματοποιούνται σε μηνιαία βάση²³³. Οι ομάδες στις οποίες πραγματοποιούνται οι αποστολές πρόκειται για εργαζόμενους που απασχολούνται στη βιοτεχνική παραγωγή του ανακτόρου²³⁴. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι αναφορές αυτές είναι λιγοστές. Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η αποστολή των σιτηρεσίων προς τους εργάτες/τριες

²²⁹ Driessen & Langohr, 2007, 180.

²³⁰ Για τον πλήρη κατάλογο με τις πινακίδες της σειράς Α βλ. Melena & Firth, 2019, 1-23.

²³¹ Οι πινακίδες της σειράς Ak, βρέθηκαν πάνω από την έβδομη και όγδοη πτέρυγα του ανακτόρου. Εδώ όπως συμβαίνει και αλλού στο μυκηναϊκό γραφειοκρατικό σύστημα, υπάρχει μια άμεση σύνδεση μεταξύ των πινακίδων Γραμμικής Β και του περιβάλλοντός τους. Πιο συγκεκριμένα στο σημείο εύρεσης των πινακίδων αυτών βρέθηκαν και πινακίδες της σειράς L, Ld και Ln, καθώς και πινακίδες της σειράς Od. Οι πινακίδες της σειράς L καταγράφουν ρουχισμό και οι πινακίδες της σειράς Od καταγράφουν ποσότητες μαλλιού, Hallager, 1997, 72.

²³² Καραγιάννη, 2018, 397, Τζαχίλη, 1997, 276.

²³³ Το ιδεόγραμμα *LUNA* ακολουθείται από ένα αριθμητικό που υποδηλώνει ότι πρόκειται για μηνιαίες αποστολές,

²³⁴ Killen, 2004, 165.

είναι μια τυπική πρακτική, για αυτό και είναι λιγιστές οι αναφορές²³⁵. Στις περιπτώσεις που υπάρχει χρονική αναφορά στις πινακίδες, ίσως να σημαίνει ότι πρόκειται για εργάτες/τριες οι οποίοι δεν απασχολούνταν τακτικά (ή δε βρίσκονταν σε σχέση πλήρους εξάρτησης με το ανάκτορο) και ως εκ τούτου απασχολούνταν για μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, για συγκεκριμένες τεχνικές εργασίες. Η αμοιβή των ήταν η αποστολή μιας συγκεκριμένης ποσότητας προϊόντων²³⁶. Οι μερίδες/σιτηρέσια φαγητού αποτελούνται κυρίως από ποσότητες σιταριού και κριθαριού, καθώς και από ποσότητες ελιών και σύκων.

Έτσι οι πινακίδες καταγράφουν εργατικό δυναμικό και σιτηρέσια αλλά μέσω αυτών αντλούνται στοιχεία για τις καλλιέργειες, αλλά και τις ποσότητες που το ανάκτορο έπρεπε να διασφαλίσει δια της καλλιέργειας.

iv. Η σειρά E της Κνωσού²³⁷

Σε αντίθεση με τη σειρά E της Πύλου, στην οποία καταγράφονται γαιοκατοχές, στην Κνωσό φαίνεται ότι δεν υπάρχει φανερή σύνδεση με την ιδιοκτησία της γης. Η σειρά E της Κνωσού φαίνεται ότι χρησιμοποιεί το ιδεόγραμμα του σιταριού 𐀀 **GRA** με έναν πιο «κυριολεκτικό» τρόπο. Ενώ στην Πύλο το ιδεόγραμμα του σιταριού χρησιμοποιείται για την ποσοτικοποίηση του μεγέθους της γης, αντίθετα στην Κνωσό τοποθετείται για να παρακολουθεί τον προσπορισμό του σιταριού. Έτσι δε συνδέεται με την ιδιοκτησία της γης²³⁸. Η πινακίδα KN E842, σύμφωνα με τον Killen²³⁹ έχει θρησκευτικό χαρακτήρα, καθώς σε αυτή αναφέρονται και οι όροι *te-o-i* 'στους θεούς' καθώς και τη λέξη *di-wo* 'του Διός'. Οι ποσότητες που αναφέρονται στη συγκεκριμένη πινακίδα είναι πολύ μεγαλύτερες από ό,τι συνήθως και θεωρήθηκε ότι έχουν διαφορετικό σκοπό. Οι πινακίδες **E (2)668(?)**, **E 669**, **E 670**, **E 843**, **E848**, **E 850**, **E 1035**, **E 4466**, **E 5000**, **E 7338**, **E 7340**, κατηγοριοποιήθηκαν σύμφωνα με τον Killen²⁴⁰ ως συγκομιδές (harvests). Στις πινακίδες **E 848** και **E 1035** αναγράφεται ο όρος *a-ma*. Ο όρος αυτός συνιστά αναφορά σε αποθηκευμένα προϊόντα, είτε στην παραγωγή

²³⁵ Καραγιάννη, 2018, 398-399.

²³⁶ Καραγιάννη, 2018, 399.

²³⁷ Για τον πλήρη κατάλογο με τις πινακίδες της σειράς E από την Κνωσό βλ. Melena & Firth, 2019, 147-151.

²³⁸ Olsen, 2014, 226.

²³⁹ Killen, 2004, 156.

²⁴⁰ Killen, 2004, Tabl. 8.1, 158.

συγκεκριμένων χωραφιών. Ο Halstead²⁴¹ αναφέρει ότι ο όρος αυτός δε μπορεί να σχετιστεί με εισφορές σιτηρών που συλλέγονται από τοπικούς αξιωματούχους στις αποθήκες των υπόχρεων αγροτών. Έχει προταθεί ότι η συγκομιδή των σιτηρών *a-ma* θα πραγματοποιούνταν από το ανάκτορο, το οποίο θα παρείχε τα ζώα²⁴² για το όργωμα, αλλά και από τις τοπικές κοινότητες, οι οποίες θα προσέφεραν γη, μόχθο και ανθρώπινο δυναμικό²⁴³. Ο Killen²⁴⁴ υποστήριξε ότι μεγάλο μέρος της συγκομιδής των σιτηρών που καταγράφονται στις πινακίδες της Κνωσού (πινακίδες που περιέχουν τον όρο *a-ma*, παρήχθησαν σε γη η οποία ανήκε σε κάποια από τις τοπικές κοινότητες των χωριών και όχι στο ανάκτορο.

v. Η σειρά F (F, Fh, Fp, Fs) της Κνωσού²⁴⁵

Στις πινακίδες της σειράς αυτής καταγράφονται ποσότητες ελαίου. Ο έλεγχος της παραγωγής του ελαιολάδου βρισκόταν υπό τη διοίκηση του γραφειοκρατικού ελέγχου της Κνωσού. Σκοπός των γραφείων ήταν η καταγραφή της εισαγωγής του ελαιολάδου, αλλά και η συνακόλουθη παράδοσή του στους αρωματοποιούς για την τελική του επεξεργασία²⁴⁶. Οι πινακίδες της σειράς F έχουν βρεθεί στη Δυτική Πτέρυγα του Ανακτόρου. Στις πινακίδες της σειράς **Fh** καταγράφονται εισαγωγές στο ανάκτορο της Κνωσού. Η χρήση του όρου *a-pu-do-si*, αλλά και οι μεγάλες ποσότητες του ελαιολάδου που καταγράφονται είναι ενδεικτικά για να θεωρηθούν ότι πρόκειται για πινακίδες που καταγράφουν εισαγωγές²⁴⁷. Ο όρος *a-pu-do-si* αποτελεί πιθανότατα οικονομικό όρο, ο οποίος περιγράφει την τελική απόδοση του προϊόντος στο ανάκτορο²⁴⁸. Οι πινακίδες **Fh 366** και **Fh 5434** περιλαμβάνουν τον όρο *to-so*. Πρόκειται για όρο, ο οποίος αναφέρεται στη συνολική ποσότητα του ελαιολάδου²⁴⁹. Στις πινακίδες **Fh 361**

²⁴¹ Halstead, 1999, 319.

²⁴² Ο όρος *a-ma*, έχει βρεθεί και σε πινακίδες της σειράς C από την Κνωσό, στις οποίες καταγράφονται βοοειδή. Τα ανάκτορο πιθανότατα δάνειζε τα ζώα αυτά στους κτηνοτρόφους για το όργωμα της γης, Killen, 1998, 21.

²⁴³ Halstead, 1999, 321.

²⁴⁴ Killen, 1998.

²⁴⁵ Για τον πλήρη κατάλογο με τις πινακίδες της σειράς F από την Κνωσό, Βλ. Melena & Firth, 2019, 152-177.

²⁴⁶ Foster, 1977, 35,41.

²⁴⁷ Bendall, 2001, 67-68.

²⁴⁸ Duhoux, 1676, 134

²⁴⁹ Bendall, 2001, 67.

και **Fh 372** αναγράφεται ο όρος *o-no*. Όπως έχει ειπωθεί και παραπάνω²⁵⁰, πρόκειται για έναν γραφειοκρατικό όρο και χρησιμοποιείται (και στη συγκεκριμένη περίπτωση) για να δηλώσει το όφελος που ένα μέλος της αριστοκρατίας – υπάλληλος, αποκόμιζε από το ανάκτορο.²⁵¹

Στις πινακίδες της σειράς **F** καταγράφονται ποσότητες ελιών. Το ιδεόγραμμα της ελιάς ***122 (OLIV)** ακολουθείται είτε από το συλλαβόγραμμα *TI* (ήμερος) είτε από το συλλαβόγραμμα *A* (άγριος)²⁵². Το σύμπλεγμα OLIV + A παρατηρείται σε μεγαλύτερη συχνότητα στις πινακίδες²⁵³ από ό,τι το OLIV + TI. Ο Melena²⁵⁴ εξηγεί ότι η χρήση των άγριων ελιών ήταν εσκεμμένη, καθώς το λάδι της άγριας ελιάς είναι καταλληλότερο για την παραγωγή και την επεξεργασία των αρωματικών ελαίων. Στην πινακίδα **F (2) 845** περιέχει τον όρο *da-mo*. Ο όρος αυτός έχει ερμηνευθεί ως «η κοινότητα του χωριού». Ως *damoi* συλλογικά θεωρούνται ο τομέας της μυκηναϊκής οικονομίας, ο οποίος υπάγεται στην κεντρική εξουσία και είναι υπεύθυνος για την προμήθεια των κεντρικών ανακτόρων με το πλεόνασμα των γεωργικών προϊόντων που χρειάζεται για την κρατικά οργανωμένη «βιομηχανική παραγωγή»²⁵⁵. Ο όρος *da-mo* καταγράφεται μαζί με τον όρο *a-ma* σε ορισμένες πινακίδες. Αυτό οδήγησε τους μελετητές στο συμπέρασμα ότι τα σιτηρά που αναφέρονται στις πινακίδες *a-ma* παράγονταν στο *da-mo* και επέστρεφαν στο ανάκτορο με τη μορφή φορολογίας²⁵⁶. Η Sacconi²⁵⁷ θεωρεί ότι οι *damoi* (δήμοι) ήταν τοπικές διοικητικές «οντότητες» επιφορτισμένες με αγροτικές λειτουργίες, αλλά και με την περισυλλογή των φόρων. Σύμφωνα με τους Ruiperez Melena ο *damo* παραχωρούσε και επέτρεπε τη γη που καταγράφεται ως *ke-ke-me-na* (δηλαδή την έγγειο ιδιοκτησία)²⁵⁸. Πιθανότατα οι *da-mo* διαχειρίζονταν μόνοι τους τις υποθέσεις τους. Το γεγονός ότι σπάνια καταγράφονται στα αρχεία των ανακτόρων μπορεί να σημαίνει ότι τα ανάκτορα δεν ήλεγχαν άμεσα της δραστηριότητές τους. Πιθανότατα η μόνη μέθοδος επικοινωνίας μεταξύ του ανακτόρου και του *da-mo* ήταν μέσω της συλλογής φόρων και εισφορών.

²⁵⁰ Βλ. Κεφ. 3, 45.

²⁵¹ Killen, 1995, 219.

²⁵² Melena, 1983, 97-101.

²⁵³ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι πινακίδες **F 844, 851, 852, 854, 5001, 5005, 7345**.

²⁵⁴ Melena, 1983, 102.

²⁵⁵ Killen, 1998, 20.

²⁵⁶ Killen, 1998, 21.

²⁵⁷ Sacconi, 1995, 264.

²⁵⁸ Ruiperez & Melena, 1996, 146.

Στις πινακίδες της σειράς **Fp** γίνεται αναφορά σε ένα πλήθος ονομάτων από θεότητες και ιερά. Καταγράφεται μικρή ποσότητα ελαιολάδου και μελιού, και τέλος αναφέρονται ονόματα μηνών²⁵⁹. Ο Chadwick²⁶⁰ υποστήριξε ότι το ελαιόλαδο και το μέλι στις πινακίδες αυτές προορίστηκε για τελετουργικούς σκοπούς ή για την καθημερινή συντήρηση του προσωπικού στα ιερά. Έχει προταθεί η άποψη ότι τα δύο αυτά υγρά χρησιμοποιούνταν ως σπονδές στις αντίστοιχες θεότητες²⁶¹. Έλαια και μέλι καταγράφονται επίσης, σε μικρές ποσότητες, μαζί με λαχανικά και άλλα προϊόντα όπως κριθάρι, σύκα, αλεύρι και κρασί, στις πινακίδες της σειράς **Fs**²⁶². Οι πινακίδες της σειράς αυτής «απασχολούνται» με την καταγραφή των προσφορών που αποστέλλονται από το ανάκτορο σε τόπους λατρείας, οι οποίες βρίσκονται σε μικρές περιοχές²⁶³. Η Palmer²⁶⁴ επισημαίνει ότι η καταγραφή του κρασιού στις πινακίδες της σειράς αυτής από την Κνωσό εντάσσεται στα πλαίσια θρησκευτικών προσφορών. Οι ποσότητες του εμπορεύματος που καταγράφεται είναι αρκετά μικρό για να τροφοδοτήσει ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Το κρασί στις πινακίδες της Κνωσού δεν αναφέρεται ποτέ μεμονωμένα, αλλά σε συνδυασμό με άλλα αγροτικά προϊόντα. Η Palmer²⁶⁵ προτείνει ότι τα τρόφιμα που καταγράφονται στη σειρά **Fs** ίσως αντιπροσωπεύουν τη συντήρηση του ιερού του ανακτόρου από την ιέρεια ή τον ιερέα. Η προσφορά ειδών διατροφής (σε μικρές ποσότητες), σε ιερούς χώρους, συνδέεται με την πρακτική της προσφοράς των πρώτων καρπών από τη συγκομιδή. Η πρακτική αυτή σε συνδυασμό με τις σπονδές είναι γνωστή από την Ελλάδα των κλασικών χρόνων και διαφέρει ελάχιστα²⁶⁶.

²⁵⁹ Weilharter, 2003, 46.

²⁶⁰ Chadwick, 1966, 26-28.

²⁶¹ Απόδειξη ότι το λάδι και το μέλι χρησιμοποιούνταν σαν σπονδές αποτελούν τα ελαιόσπονδα και τα μελίσπονδα, τα οποία αποτελούν τα *μεν αρχαία των ιερών νηφάλια*, σύμφωνα με τον Θεόφραστο, Θεόφραστο, *Περί ευσεβείας*, Weilharter, 2003, 46.

²⁶² Οι πινακίδες της σειράς αυτής, όπως επίσης και οι πινακίδες της σειράς **Fp** βρέθηκαν στην 'Πήλινη Λάρνακα' (Clay Chest). Σύμφωνα με τον Foster αυτές οι πινακίδες συνδέονται με ένα διοικητικό τμήμα, το οποίο βρίσκεται στον ανώτερο όροφο της Δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου, Foster, 1977, 35.σ

²⁶³ De Fidio 1982, 133.

²⁶⁴ Η ίδια αναφέρει ότι το κρασί, το οποίο καταγράφεται στις πινακίδες της Κνωσού προέρχεται από τουλάχιστον δυο διαφορετικά διοικητικά έτη με χρονική διαφορά ενός αιώνα. Palmer, 1994, 125, 171.

²⁶⁵ Palmer, 1994, 134.

²⁶⁶ Weilharter, 2003,49, Palmer, 1994, 140.

vi. Η σειρά G (Ga, Gg, Gm, Gv) της Κνωσού²⁶⁷

Οι πινακίδες της σειράς αυτής καταγράφουν παραλαβές και παραδόσεις εμπορευμάτων, τα οποία είναι κυρίως αρώματα²⁶⁸. Στις πινακίδες αυτές καταγράφονται διάφορα μπαχαρικά όπως και στις πινακίδες των Μυκηνών²⁶⁹. Ορισμένα από τα μπαχαρικά που καταγράφονται είναι ο **κορίανδρος και φοινίκιο (ko-ri-ja-do-no / po-ni-ki-jo)** και ο **κύπερος (ku-ra-ro)**.

Στις πινακίδες **Ga 1530** και **Ga 1532**, που καταγράφουν αποστολές προς το ανάκτορο, αναγράφεται η λέξη **ki-ta-no**. Οι πινακίδες αυτές ανακαλύφθηκαν στην περιοχή του κεντρικού διαδρόμου που παρείχε πρόσβαση στις δυτικές αποθήκες. Ο Melena²⁷⁰ έχει υποστηρίξει ότι πρόκειται για το γνωστό φυτό σχοίνος (*Pistacia Terebinthus*). Στο ναύαγιο του Ulu burun, στην πλειονότητα των 149 χαναανιτικών αμφορέων, εντοπίστηκε το *Pistacia atlantica*, που είναι συγγενικό με το *Pistacia terebinthus*. Το φυτό αυτό εντοπίζεται κυρίως στο δυτικό μισό της Κρήτης. Ενημερεί σε βραχώδη δάση, σε ασβεστολιθικά βράχια και σε υψόμετρο μεταξύ 100-700 μ. Χημικές αναλύσεις που έχουν πραγματοποιηθεί σε κεραμικά έδειξαν ότι το *Pistacia terebinthus* προστέθηκε στο κρασί κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού ως συντηρητικό με σκοπό το κρασί να μην μετατραπεί σε ξύδι²⁷¹.

Στις πινακίδες **Ga 417, 418, 120, 425, 426, 427, 7425, 7426, 7429, 8439** καταγράφεται η παραλαβή δυο προϊόντων, του **ko-ri-ja-do-no** και του **po-ni-ki-jo**. Σε ορισμένες από αυτές τις πινακίδες το προϊόν **ko-ri-ja-do-no** συνοδεύεται από το ιδεόγραμμα AROM. Δυο πινακίδες από την Κνωσό οι **Ga 674** και **Ga 675** αναφέρουν τον όρο **re-ma** αποδεικνύοντας τη χρήση των σπόρων του κορίανδρου. Οι σπόροι του φυτού είναι οι πλέον αρωματικοί και χρησιμοποιήθηκαν στην αρωματοποιία, μέσα από μια διαδικασία που περιλάμβανε το βρασμό και όχι την απόσταξη των ελαίων²⁷². Το **po-ni-ki-jo**, το οποίο έχει ταυτιστεί με το φοινίκιο είναι το μόνο που ζυγίζεται ως στερεό υλικό²⁷³. Η Foster έχει ταυτίσει τη λέξη αυτή με το

²⁶⁷ Για τον πλήρη κατάλογο με τις πινακίδες της σειράς αυτή βλ., Melena & Firth, 2019, 177-188.

²⁶⁸ Melena, 2009, 77.

²⁶⁹ Βλ. παραπάνω, 39-41.

²⁷⁰ Melena, 1975a.

²⁷¹ Tzedakis & Martlew, 199, 148-149.

²⁷² Melena, 1976, 161.

²⁷³ Melena, 1975b, 77.

πορφυρό χρώμα (crimson), με το οποίο αργότερα συνδέθηκε και η φοινικική πορφύρα²⁷⁴. Στήριξε την άποψη της στο γεγονός ότι ο όρος αναφέρεται και σε πινακίδες που αναφέρονται στη βιοτεχνία της υφαντουργίας.

vii. Η σειρά Nc της Κνωσού²⁷⁵

Οι πινακίδες Nc φαίνεται ότι καταγράφουν πραγματικές παραδόσεις, κρίνοντας από την αναφορά σε ο(rego) στις πινακίδες **Nc 5100** και **Nc 8175**. Η αναφορά αυτή δείχνει και το φορολογικό χαρακτήρα της σειράς. Στο ανάκτορο της Πύλου, όπως αναλύθηκε και παραπάνω²⁷⁶ καταγράφει ποσότητες λιναριού. Χαρακτηριστική είναι και η καταγραφή του όρου **ri-na-ko-ro** (λιναγόρος). Στο ανάκτορο της Κνωσού δε συναντάται αυτός ο όρος. Επομένως η παραγωγή και η καλλιέργεια λιναριού απασχολούσε μόνο το ανάκτορο της Πύλου²⁷⁷. Από την Κνωσό η σειρά Nc καταγράφει ποσότητες λιναριού και προέρχεται από την περιοχή του «Οπλοστασίου». Οι πινακίδες **Nc 4479** και **Nc 5121** καταγράφουν και το ιδεόγραμμα του λιναριού **SA**.

Πινακίδες Ζωικής παραγωγής

Από το ανάκτορο της Κνωσού προέρχεται ο μεγαλύτερος αριθμός καταγεγραμμένων κοπαδιών προβάτων. Ο Halstead²⁷⁸ υπολογίζει περί τα ογδόντα δυο χιλιάδες ζώα στις πινακίδες **Da-Dg**. Ο Killen²⁷⁹ υπολογίζει ότι το ανάκτορο ήλεγχε την εκτροφή περίπου εκατό χιλιάδων προβάτων. Από αυτά τα πρόβατα τα εξήντα με εξήντα πέντε χιλιάδες χρησίμευαν για την παραγωγή μαλλιού²⁸⁰. Εκτός των προβάτων καταγράφονται και άλλα ζώα, όπως βοοειδή/ ταύρων, χοίρων, αλόγων. Οι πινακίδες αυτές που καταγράφουν την εκτροφή των ζώων βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του ανακτόρου. Η πλειονότητα αυτών εντοπίστηκαν στη βόρεια

²⁷⁴ Foster, 1977.

²⁷⁵ Για τον πλήρη κατάλογο με τις πινακίδες της σειράς αυτής Βλ, Melena & Firth, 2019, 213-228.

²⁷⁶ Βλ. Κεφάλαιο 3, 28-31.

²⁷⁷ Η Τζαχίλη έχει εκφράσει αμφιβολίες σχετικά με το εάν πραγματοποιούνταν καλλιέργεια λιναριού στην περιοχή του ανακτόρου της Πύλου, Τζαχίλη, 1997, 76.

²⁷⁸ Halstead, 2001, 154.

²⁷⁹ Killen, 1964, 5.

²⁸⁰ Halstead, 1993, 343.

και ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου. Ορισμένες διάσπαρτες βρέθηκαν και στη Δυτική πτέρυγα του ανακτόρου. Η εντύπωση που προκαλούν οι πινακίδες από την Κνωσό είναι ότι ενημερώνουν λεπτομερώς για την ηλικία των ζώων, γίνεται διάκριση ανάμεσα στο φύλο²⁸¹ και τέλος αναφέρονται οι οφειλόμενες ή οι ελλειπούσες ποσότητες των²⁸². Τα κοπάδια των προβάτων, τα οποία καταγράφονται είναι πολύ μεγαλύτερα από τα υπόλοιπα που αναφέρονται στις πινακίδες²⁸³. Όσον αφορά τα βοοειδή, εκτός από το ιδεόγραμμα (*109) που χρησιμοποιείται, σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρεται ο όρος *we-ka-ta*. Ο όρος έχει ερμηνευθεί ως *εργάται* και αποδεικνύει έτσι τη χρήση των ζώων αυτών για την καλλιέργεια της γης²⁸⁴.

Αξίζει να τονιστεί και η δράση των συλλεκτών (*collectors*) στην Κνωσό. Ο Killen²⁸⁵ θεωρεί ότι οι συλλέκτες ήταν μέλη της «βασιλικής οικογένειας», εξέχοντα μέλη της κυβερνώσας επίλεκτης ομάδας, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την εποπτεία των παραγωγικών δραστηριοτήτων (μέρους αυτών), με σκοπό την απόκτηση κέρδους. Ο Bennet²⁸⁶ υποστήριξε ότι οι συλλέκτες αποτελούσαν επίλεκτα μέλη των τοπικών ομάδων. Διέθεταν περιουσία την οποία διαχειρίζονταν και ήταν υπεύθυνοι για την εισφορά προϊόντων στο ανάκτορο. Ο Driessen²⁸⁷ θεωρεί ότι οι συλλέκτες αποτελούσαν επίλεκτα μέλη της Κνωσού και όχι μέλη τοπικών επίλεκτων ομάδων. Την άποψή του αυτή στηρίζει στο γεγονός ότι παρατηρείται μεγάλη αναλογία των ονομάτων τους με αντίστοιχα ελληνικά. Ο ίδιος μελετητής θεωρεί ότι οι πινακίδες από το «**Δωμάτιο των Πινακίδων Αρμάτων**» σηματοδοτούν τη «δημιουργία» της επίλεκτης οικονομικής ομάδας στην Κνωσό. Η πλειονότητα αυτής της ομάδας απαρτίζεται από τους συλλέκτες.

²⁸¹ Τζαχίλη, 1997, 52-53.

²⁸² Hooker, 1996, 163.

²⁸³ Halstead, 2001, 162.

²⁸⁴ Killen, 1993.

²⁸⁵ Killen, 1995, 214-215.

²⁸⁶ Bennet, 1992, 87-101. Ο μελετητής επισημαίνει ότι ο λόγος που καταγράφονται με τόση σχολαστικότητα στα αρχεία της Κνωσού είναι διότι αυτοί οι άνθρωποι ήταν επιφορτισμένοι με το καθήκον να επιστρέψουν στο ανάκτορο τις εισφορές των προϊόντων.

²⁸⁷ Driessen, 1992, 208.

Όσον αφορά την κοινωνική θέση των βοσκών, οι μελετητές συγκλίνουν στο ενδεχόμενο ότι της Πύλου κατείχαν μια ανώτερη κοινωνική θέση απο αυτούς της Κνωσού, εξαιτίας της μεγάλης εξάρτησης των τελευταίων από τους «εισπράκτορες»²⁸⁸.

6. Χανιά (ku-do-ni-ja /Κυδωνία)

Η πρόσφατη ανακάλυψη στα Χανιά (την αρχαία Κυδωνία) πινακίδων Γραμμικής Β σε στρώματα της Υστερομινωικής ΙΙΙ Β περιόδου²⁸⁹ μαρτυρούν την ύπαρξη μιας διοικητικής εξουσίας που χρησιμοποιούσε τη γραμμική Β γραφή στην Κρήτη ως τα τέλη του 13^{ου} αι. π.Χ. Σε πινακίδες από την Κνωσό το 14^ο αι. π.Χ. εντοπίζεται καταγεγραμμένο το όνομα της πόλεως *ku-do-ni-ja*²⁹⁰. Σε ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν το **1989**, βρέθηκαν δυο θραύσματα πινακίδων σε στρώματα της Υστερομινωικής ΙΙΙ β περιόδου (*όχι in situ*)²⁹¹. Οι πινακίδες φαίνεται ότι είχαν αποξηραθεί στον ήλιο και επομένως, σύμφωνα με τους μελετητές²⁹², πιθανότατα να είχαν εμπλακεί σε ένα πυροκλαστικό γεγονός. Η επιλογή του λόφου Καστελιού για την εγκαθίδρυση του οικισμού, έγινε εξαιτίας της δεσπόζουσας θέσης του σε συνάρτηση με το φυσικό λιμάνι και το χανιώτικο κάμπο.

Γύρω το 2.000 π.Χ, στην πόλη των Χανίων, σύμφωνα με τους ανασκαφείς²⁹³, παρατηρείται μια δημογραφικ, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η άνθιση της τοπικής οικονομίας. Η αύξηση αυτή του πληθυσμού δικαιολογεί ίσως και τη μετατροπή του οικισμού σε ανακτορικό κέντρο, στα πρότυπα και της υπόλοιπης Κρήτης²⁹⁴. Οι καταστροφές που πλήττουν το νησί γύρω στο 1.700 π.Χ. δε θα αφήσουν ανεπηρέαστη και την πόλη των Χανίων. Ύστερα από τις καταστροφές του 1450 π.Χ. παρατηρείται η επιδιόρθωση των κατεστραμμένων κτηρίων. Την περίοδο αυτή στην Κυδωνία είναι πολύ έντονο το Μυκηναϊκό στοιχείο. Αυτό

²⁸⁸ Nakassis, 2006.

²⁸⁹ Πληθώρα είναι και η εύρεση ενεπίγραφων ψευδόστομων αμφορέων τοπικής παραγωγής στα Χανιά και την Κνωσό.

²⁹⁰ Το όνομα Κυδωνία προέρχεται από τον Κύδωνα υιό του Αρκάδα Τεγεάτη. Ο Κύδων είχε δυο αδέρφια τον Αρχήδιο και τον Γόρτυνα και μαζί ίδρυσαν την Κυδωνία, τη Γόρτυνα και την Κάτρη, *Παν., Αρκαδικά LIII, 4*.

²⁹¹ Hallager, κ.α, 1990, 27.

²⁹² Hallager, κ.α, 1990, 26.

²⁹³ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 2011, 93.

²⁹⁴ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 2011, 94.

εξηγείται από τη γεωγραφική θέση της Κυδωνίας. Η θέση βρίσκεται πιο κοντά, από όλες τις κρητικές πόλεις, στα μεγάλα ανακτορικά κέντρα της Πελοποννήσου και της ηπειρωτικής Ελλάδας²⁹⁵. Η Κυδωνία την περίοδο αυτή, δρα σαν ανεξάρτητο κραταιό ανακτορικό κέντρο, όπως η Πύλος στη Μεσσηνία και ο Άγιος Βασίλειος στη Λακωνία²⁹⁶. Η εύρεση ενός μεγάλου αριθμού ψευδόστομων αμφορέων στις Μυκήνες, την Τίρυνθα και τη Θήβα έχει αποδειχτεί ότι είναι κρητικής προελεύσεως χάριν τις αναλύσεις του πηλού²⁹⁷.

Κατά τη διάρκεια των Ελληνό-Σουηδικών ανασκαφών του **1990** στο Καστέλι των Χανίων, πραγματοποιήθηκε μια σωστική ανασκαφή στην περιοχή Πάροδος Καρενάβο, υπό τη διεύθυνση των Μ. Βλαζάκη και Ε. Hallager²⁹⁸. Σε αυτή την ανασκαφική περίοδο αποκαλύφθηκαν *in situ*, σε στρώματα της Υστερομινωικής ΠΙΒ 1 περιόδου, τρία θραύσματα πινακίδων σε Γραμμική Β γραφή. Οι δυο σώζονται σχεδόν ακέραιες και η τρίτη αποσπασματική²⁹⁹.

Πινακίδες Αγροτικών προϊόντων από την Κυδωνία

i. Πινακίδα KH Gg 5

Ο στίχος 1.1 της πινακίδας ξεκινά με τη λέξη *di-wi-jo-de*. Η λέξη *di-wi-jo* είναι μια παραλλαγή της λέξης *di-we* 'Δίας', όπως άλλωστε έχει ερμηνευτεί και στην πινακίδα **PY Mb 1366** από την Πύλο. Η κατάληξη *-de* (στη δοτική) είναι γνωστή και από την πινακίδα **PY Fr 1230** της Πύλου³⁰⁰. Στο στίχο 1.2 καταγράφεται η λέξη *di-wo-nu-so*. Οι μελετητές³⁰¹ έχουν προτείνει ότι πρόκειται για αναφορά στο θεό Διόνυσο. Στηρίζουν την άποψή τους στο γεγονός ότι ο ίδιος όρος αναφέρεται και στην πινακίδα **PY Xa 1419**. Στην πινακίδα αυτή από την Πύλο προτάθηκε η ερμηνεία για το Διόνυσο κυρίως γιατί στην οπίσθια όψη της πινακίδας υπάρχει αναφορά στη λέξη *wo-no-wa-ti-si*, η οποία παραπέμπει στο κρασί³⁰². Τέλος στην πινακίδα **PY Vn 486** υπάρχει αναφορά για μια προσφορά στη θεά *po-ti-ni-ja*. Όλα αυτά τα στοιχεία

²⁹⁵ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 2011, 107.

²⁹⁶ Aravantinos & Vasilogamvrou, 2012, 2.

²⁹⁷ Catling κ.α 1980.

²⁹⁸ Hallager, Vlasakis, Hallager B., 1992, 61.

²⁹⁹ Οι πινακίδες είχαν εμπλακεί σε πυροκλαστικό γεγονός και στη συνέχεια μετατοπίστηκαν από την πυρκαγιά, η οποία και κατέστρεψε τελικά το δωμάτιο, Hallager, Vlasakis, Hallager B., 1992, 66.

³⁰⁰ Ventris & Chadwick, 1973, 478.

³⁰¹ Hallager, Vlasakis, Hallager B., 1992, 76.

³⁰² Ventris & Chadwick, 1973, 411.

συνηγορούν στο να θεωρηθεί η συγκεκριμένη πινακίδα από την Κυδωνία ως καταγραφή προσφορών στο Διόνυσο³⁰³. Οι προσφορές ME+RI 209^{vas} (δύο ή τρεις αμφορείς με μέλι) ταιριάζουν με τις προφορές που καταγράφονται στις πινακίδες της σειράς G από την Κνωσό. Το κρασί σε συνδυασμό με το μέλι χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια των σπονδών.

Πινακίδα Ζωικής παραγωγής από την Κυδωνία

ii. Πινακίδα KH Ar 4

Η πινακίδα αυτή απαριθμεί ανθρώπους που απασχολούνται με την υφαντουργία. Οι άνδρες που καταγράφονται, αναφέρονται με το όνομά τους, ή με έναν συνδυασμό ονόματος και τοπωνυμίου. Στην πινακίδα αυτή υπάρχει και αναφορά σε δυο κρητικά τοπωνύμια *wa-to pu-na-so*³⁰⁴. Κατά τη διάρκεια ανάλυσης της πινακίδας από τους μελετητές³⁰⁵ εντοπίστηκαν αρκετές ομοιότητες με τις πινακίδες της σειράς V από την Κνωσό.

Κεφάλαιο 4

Αρχαιολογικά δεδομένα

Τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα μπορούν να διατηρηθούν με διάφορους τύπους συντήρησης. Στον ελλαδικό χώρο η απανθράκωση είναι ο συνηθέστερος τύπος διατήρησης, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις το φυτικό υλικό διατηρείται με την ανοργανοποίηση (mineralization). Η απανθράκωση συμβαίνει όταν το υλικό εκτίθεται σε υψηλές θερμοκρασίες και έτσι μετατρέπεται σε κάρβουνο. Η έκθεση σε υψηλές θερμοκρασίες θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα της χρήσης του φυτικού υλικού ως καύσιμη ύλη ή και των δραστηριοτήτων μαγειρέματος ή ύστερα από σκόπιμες εναποθέσεις³⁰⁶. Σε γενικές γραμμές, οι πυρήνες, οι σπόροι και τα ενδοκάρπια πυρκαγιάς, διατηρούνται ευκολότερα σε επεισόδια πυρκαγιάς, ενώ

³⁰³ Hallager, Vlasakis, Hallager B., 1992, 77.

³⁰⁴ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 2011, 110.

³⁰⁵ Hallager, Vlasakis, Hallager B., 1992, 74.

³⁰⁶ Margaritis, 2014.

άλλα φυτικά μέρη (π.χ. άνθη, φύλλα) σπάνια επιβιώνουν και το λόγο αυτό μαρτυρούνται σπανιότερα³⁰⁷.

Η διαδικασία απόκτησης των φυτικών καταλοίπων ονομάζεται επίπλευση. Η διαδικασία αυτή πραγματοποιείται παράλληλα με την ανασκαφή. Στην επίπλευση ο τεχνικός τοποθετεί το ξηρό χώμα σε μια οθόνη με πλέγμα καλωδίων και το νερό διοχετεύεται απαλά μέσα στο έδαφος. Λιγότερο πυκνά υλικά, όπως σπόροι, κάρβουνο και άλλο ελαφρύ υλικό (light residue) επιπλέουν, και μικροσκοπικά κομμάτια πέτρας που ονομάζονται μικρολίθια ή μικροκλίμακα, θραύσματα οστών και άλλα σχετικά βαριά υλικά (heavy residue) παραμένουν πίσω από το πλέγμα.

³⁰⁷ Lodwick & Rowan, 2022.

A. Αργολίδα (Μιδέα, Τίρυνθα, Μυκήνες)

I. Μιδέα (Εικ. 8)

Η Μιδέα βρίσκεται σε ένα λόφο, 270μ. από τη στάθμη της θάλασσας, στο Α. άκρο της Αργολικής πεδιάδας. Από την Ακρόπολη της Μιδέας διακρίνεται στα Δυτικά το Άργος, ενώ και οι Μυκήνες βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή.

Αρχαιολογικές έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί στη θέση από τον Persson το 1939³⁰⁸, ο οποίος πραγματοποίησε κάποιες δοκιμαστικές τομές στην ακρόπολη. Astrom³⁰⁹ το 1963 συνέχισε τις αρχαιολογικές έρευνες στη θέση. Συστηματική ανασκαφή πραγματοποίησε το 1983 η Δημακοπούλου στην ακρόπολη στα πλαίσια Ελληνο-Σουηδικής συνεργασίας. Τα δείγματα προέρχονται από το 2009, από την ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε από τους Σουηδούς σε συνεργασία με την Δημακοπούλου.

Στο τέλος της Υστεροελλαδικής III Β2 περιόδου³¹⁰, η θέση υπέστη καταστροφή από πυρκαγιά. Εξαιτίας του πυροτεχνικού γεγονότος που προκλήθηκε, δημιουργήθηκαν στρώματα με στάχτη, στα οποία διασώθηκε πληθώρα λειψάνων, συμπεριλαμβανομένων και των αρχαιοβοτανικών. Επιπροσθέτως, κατά μήκος των εσωτερικών προσόψεων της οχυρωματικής ακρόπολης, αποκαλύφθηκε πληθώρα κτηρίων, χρονολογούμενα στην Υστεροελλαδική III Β2 περίοδο, τα οποία χωροθετούνται δυτικά της Δυτικής πύλης και ανατολικά της Ανατολικής πύλης.

Αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα

Τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα από τη Μιδέα προέρχονται και από τη διαλογή διαχειρός αλλά και από δειγματοληπτικό πρόγραμμα, το οποίο πραγματοποιήθηκε το 2009. Οι δειγματοληψίες προέρχονται από τέσσερις ανασκαφικούς ορίζοντες. Ο πρώτος εξ αυτών περιλαμβάνει τα δωμάτια που περιβάλλουν τον τοίχο ανατολικά της Α. πύλης, ο δεύτερος ανασκαφικός ορίζοντας περιλαμβάνει το κτιριακό συγκρότημα του κεντρικού αναλήμματος, ο τρίτος αποτελεί τον κτιριακό συγκρότημα πλησίον του οχυρωματικού τείχους πλησίον της Δυτικής πύλης και ο τέταρτος στην περιοχή πλησίον του Sally Port στο δυτικό τμήμα του οχυρωματικού τείχους.

³⁰⁸ Persson, 1942, 3-16.

³⁰⁹ Astrom, 1983, 22-41.

³¹⁰ Η τελική καταστροφή της θέσης χρονολογείται στην Υστεροελλαδική III Γ (πρώιμη) περίοδο.

Τα αρχαιοβοτανικά σύνολα από τη Μιδέα είναι ποικίλα και αποτελούνται κυρίως από δημητριακά (δίστιχο ντυμένο κριθάρι και εξάστιχο ντυμένο κριθάρι, *Hordeum Vulgare*), φρούτα και ξηρούς καρπούς (ελιές (*Olea europaea*), σύκα (*Ficus carica*), σταφύλια (*Vitis vinifera*) και, όσπρια (φακή (*Lens culinaris*), κουκιά (*Vicia Faba*), αρακάς (*Lathyrus sativus*), ρόβι (*Vicia ervilia*), ρεβίθι (*Cicer arietinum*) και κοινός αρακάς (*Pisus sativum*)³¹¹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε άλλες θέσεις της Αργολίδας, όπως είναι οι Μυκήνες και η Τίρυνθα φαίνεται ότι τα δημητριακά αποτελούν την πλειονότητα των αρχαιοβοτανικών δεδομένων. Στην ακρόπολη της Μιδέας ωστόσο τα δημητριακά δεν αποτέλεσαν το επίκεντρο της αποθήκευσης των κατοίκων. Στην Ανατολική Πύλη το μεγαλύτερο τμήμα του αρχαιοβοτανικού υλικού αποτελείται από όσπρια, κυρίως φασόλια, πικρό βίκο και αρακά. Η αρχαιολογική ορατότητα των οσπρίων είναι γενικά λιγότερο εμφανής από ό,τι αυτή των δημητριακών. Αυτό γίνεται διότι από όλες τις χρήσεις τους μόνο ο αποξηραμένος σπόρος είναι δυνατόν να εντοπιστεί αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα³¹². Τα όσπρια έχουν σημαντική οικονομική αξία και μπορεί να αποθηκεύονται ή να καταναλώνονται σε τρεις κατηγορίες. 1) αποθήκευση οσπρίων σε αποξηραμένη μορφή, 2) πράσινη καλλιέργεια, η οποία μπορεί να καταναλωθεί, αλλά δεν μπορεί να αποθηκευτεί για μεγάλο χρονικό διάστημα, 3) χρήση ως ζωοτροφή, η οποία μπορεί να παρέχεται στα ζώα είτε σε πράσινη είτε σε αποξηραμένη κατάσταση.

Στην περιοχή του κεντρικού αναλήμματος, πλησίον της Δυτικής πύλης, τα κυρίαρχα υπολείμματα είναι τα φρούτα (κυρίως σύκα (*Ficus carica*) και ελιές (*Olea europaea*). Τα υψηλά ποσοστά σύκων από τη συγκεκριμένη περιοχή υποδεικνύουν ότι εκεί πιθανότατα βρισκόνταν οι αποθήκες των κατοίκων της περιοχής³¹³. Η κατάσταση φαίνεται ότι είναι διαφορετική στο Δ. ανάλημα. Το κυρίαρχο είδος αυτή τη φορά είναι, για πρώτη φορά, τα δημητριακά, κυρίως το ντυμένο κριθάρι και το σκληρό σιτάρι, ενώ τα όσπρια και τα φρούτα είναι αρκετά περιορισμένα. Το σύνολο αυτό δεν υποδεικνύει αποθηκευτική χρήση του χώρου, αλλά μάλλον τα απορρίμματα οικιακών δραστηριοτήτων, όπως το μαγείρεμα³¹⁴.

³¹¹ Margaritis, Demakopoulou, Scallin, 2014, 272.

³¹² Margaritis, Demakopoulou, Scallin, 2014, 274.

³¹³ Το αποθηκευμένο αυτό υλικό υπογραμμίζει τη σπουδαιότητά του, ανάμεσα στα υπόλοιπα είδη φρούτων (της ελιάς και της αμπέλου), στη Μυκηναϊκή οικονομία και για αυτό χρήζει περαιτέρω μελέτης. Margaritis, Demakopoulou, Schallin, 2014, 275.

³¹⁴ Margaritis, Demakopoulou, Schallin, 2014.

II. Τίρυνθα

Η Τίρυνθα αποτελεί μια από τις σημαντικότερες θέσεις της Μυκηναϊκής περιόδου, η οποία ερευνάται, αρχαιολογικά, για πάνω από έναν αιώνα. Κατά την Υστεροελλαδική περίοδο ήταν ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της Αργολίδας. Η θέση, που βρίσκεται κοντά στη θάλασσα, περιλάμβανε κατοίκηση στα πεδινά πέριξ της τειχισμένης ακροπόλεως, η οποία διαθέτει ένα από τα καλύτερα διατηρημένα ανάκτορα του 14^{ου} και 13^{ου} αι. π. Χ. (Υστεροελλαδική IIIA-B) στο υψηλότερο πλάτωμα της Άνω ακρόπολης.

Ο H. Schliemann, ο πρώτος ανασκαφέας της θέσης, ήταν αυτός που για πρώτη φορά ανέφερε αρχαιοβοτανικά υπολείμματα από την Άνω ακρόπολη της Τίρυνθας³¹⁵. Έναν αιώνα μετά ο Kroll³¹⁶, δημοσίευσε μια λεπτομερή αναφορά για φυτικά κατάλοιπα της Μυκηναϊκής, Ύστερης Ανακτορικής και Μετανακτορικής περιόδου, από διάφορα αρχαιολογικά συμφραζόμενα στην Κάτω Ακρόπολη και από μια θέση εξωτερικά και Βόρεια της ακρόπολης. Από αυτά φαίνεται ότι το κύριο δημητριακό είναι το κριθάρι (*Hordeum* sp.), ακολουθεί το μονόκοκκο (*Triticum monococtum*) και έπειτα το δίκοκκο (*Triticum dicoctum*). Τα σιτηρά αποθηκεύονταν στα σταχίδια τους, με σκοπό να μην προκληθεί ζημιά από διάφορους εξωτερικούς παράγοντες. Τα όσπρια αντιπροσωπεύονται κυρίως από το ρόβι (*Vicia ervilia*) και σε ένα μικρότερο βαθμό από φακές (*Lens culinaris*), τα ρεβίθια (*Cicer arietinum*) και τα ο κοινός αρακάς (*Pisum sativum*). Παρατηρείται μια αφθονία σε σύκα (*Ficus carica*), καθώς και σε σταφύλια (*Vitis vinifera*). Αξιοσημείωτη είναι και η αύξηση στην καλλιέργεια της ελιάς (*Olea europaea*), κατά τη Μυκηναϊκή ανακτορική περίοδο και αυτό αποδεικνύεται κυρίως από την εύρεση των πυρήνων της ελιάς και το απανθρακωμένο ξύλο του δέντρου της ελιάς³¹⁷. Ο Kroll υποστήριξε εντατικοποιημένη γεωργία κατά την Ύστερη Ανακτορική περίοδο, σε συνδυασμό με έντονη κηπουρική και ένα παρόμοιο, αλλά λιγότερο εντατικό γεωργικό καθεστώς και στη Μετανακτορική περίοδο³¹⁸.

³¹⁵ Το 1886 έκανε λόγο για “κουκούτσια σταφυλιού” σε ασυνήθιστα μεγάλο μέγεθος, Schliemann, 1886,93.

³¹⁶ Ο Kroll, χρησιμοποίησε αρχαιοβοτανικά στοιχεία από την Τίρυνθα για να “φέρει στη συζήτηση”, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Μυκηναϊκής αγροτικής παραγωγής και τη χρήση συγκεκριμένων φυτών στις υστερότερες φάσεις της Υστεροελλαδικής περιόδου στη Μυκηναϊκή Τίρυνθα.

³¹⁷ Kroll, 1982, 484.

³¹⁸ Kroll, 1984.

Οι δημοσιεύσεις για τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα για την Αργολίδα της Ύστερης Εποχής του χαλκού είναι σποραδικά, παρά το πλήθος των ανασκαφικών εργασιών που έχουν πραγματοποιηθεί σε αυτό το τμήμα της Αργολικής γης. Η έλλειψη στοιχείων οφείλεται στη μη συστηματική δειγματοληψία των προηγούμενων ανασκαφικών εργασιών. Το 2016 οι Vettters, κ.α.³¹⁹ δημοσιεύουν μια συγκροτημένη μελέτη για τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα της Τίρυνθας. Σκοπός αυτής της διεπιστημονικής μελέτης είναι να διαφωτίσει ακόμη περισσότερο τα ερωτήματα σχετικά με τις πρακτικές των φυτών, το τοπικό και περιφερειακό παλαιοπεριβάλλον, καθώς και την αρχαιολογική ερμηνεία αυτών των περιβαλλόντων. Στις ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το 200-2005³²⁰, στα πλαίσια αναστηλωτικού προγράμματος, οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο δυτικό τμήμα της Κάτω Ακρόπολης της Τίρυνθας και ερευνήθηκαν αρκετοί χώροι. Τα δείγματα που τέθηκαν προς ανάλυση προέρχονται από τέσσερις ανασκαφικούς ορίζοντες: Το Δωμάτιο 10, τον κλίβανο 46/03, το Διάδρομο και τον κλίβανο 79/02³²¹.

Αίθουσα 10

Η αίθουσα 10 είναι αποτελεί τμήμα του κτιριακού συγκροτήματος Α στο δυτικό-κεντρικό τμήμα της Κάτω Ακρόπολης και ήταν σε χρήση κατά τη Μυκηναϊκή Ανακτορική περίοδο (Υστεροελλαδική III Β και Τελική Ανακτορική). Τα δείγματα χώματος από το νοτιότερο τμήμα της Αίθουσας 10 συλλέχθηκαν από τους αρχαιολόγους της 4^{ης} Εφορείας Κλασικών και Προϊστορικών αρχαιοτήτων το Σεπτέμβριο του 2004³²². Η επίπλευση των δειγμάτων χώματος πραγματοποιήθηκε το 2013. Τα δείγματα από την αίθουσα αυτή αποτελούνται μόνο από φρούτα: σύκα, ελιές, σταφύλια. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν βρέθηκαν δημητριακά ή όσπρια. Τα σύκα, οι ελιές και τα σταφύλια δεν έχουν εγγενώς υψηλότερα ποσοστά διατήρησης από άλλα φυτικά υπολείμματα, όπως τα δημητριακά ή τα όσπρια, επειδή οι καρποί θα μπορούσαν να καταναλωθούν νωποί και ως εκ τούτου δεν έρχονται σε επαφή με τη φωτιά. Η παρουσία μόνο αυτών των ειδών στην Αίθουσα 10 συνδέεται με την κατανάλωση ή την αποθήκευση των συγκεκριμένων καλλιεργειών εκεί, υποδεικνύοντας ίσως την έλλειψη

³¹⁹ Vettters, Brysbaet, Ntinou κ.α, 2016.

³²⁰ Υπό τη διεύθυνση του J. Margan

³²¹ Vettters, Brysbaet, Ntinou κ.α, 2016, 96.

³²² Τα καινούρια δείγματα χώματος που συλλέχθηκαν, έδωσαν την ευκαιρία να αναλυθεί περισσότερο η πιθανότητα να επανεκτιμηθεί η χρήση του χώρου αυτού, ο οποίος αρχικά θεωρήθηκε ότι ήταν χώρος για βιοτεχνικές δραστηριότητες μικρής κλίμακας Killian, 1981, 176.

μαγειρέματος στο δωμάτιο, που απαιτείται για τα δημητριακά και τα όσπρια³²³. Όσον αφορά τα υπολείμματα ξυλάνθρακα στα δείγματα, η ερμηνεία που δίνεται είναι ότι είτε κατέρρευσε κάποιος όροφος, είτε κάποια ξύλινη κατασκευή. Άφθονο στο υλικό είναι και το ξύλο ελιάς ίσως επειδή η προμήθειά του ήταν εύκολη σε τοπικό επίπεδο, αλλά και ίσως το χρησιμοποιούσαν σαν καύσιμη ύλη και ξυλεία³²⁴.

Διάδρομος

Εκτός από τη φλαμουριά (*Fraxinus*) και τη συκιά (*Ficus carica*), τα οποία είναι μοναδικά σε αυτό το δείγμα, τα υπόλοιπα είδη είναι εμφανή και στους υπόλοιπους τρεις ανασκαφικούς ορίζοντες. Η παρουσία απανθρακωμένου έλατου και φυλλοβόλας δρυός (*Quercus sp.*), σε αυτή την απόθεση, υποδεικνύει πιθανότατα την καταστροφή κάποιου αρχιτεκτονήματος. Η ύπαρξη αυτών των μη αυτοφυών δέντρων μπορεί να ερμηνευθεί μόνο για την κατασκευή κτηρίων και όχι ως καύσιμη ύλη. Άξιο παρατήρησης είναι και η εύρεση φυτολίθων φοίνικα, υποδεικνύοντας ένα διαφορετικό αρχαιολογικό συμφραζόμενο από τα υπόλοιπα.

Κλίβανος 46/03

Τα δείγματα από τον συγκεκριμένο κλίβανο περιλαμβάνουν στάχτη και κάρβουνο, και όχι υπολείμματα φρούτων και καρπών. Ανιχνεύθηκαν δυο είδη ξυλανθράκων: ελιά (*Olea europaea*) και φυλλοβόλα δρυς (*Quercus sp.*) Η προέλευσή τους από την απόθεση τέφρας στο χώρο, υποδηλώνει ότι πρόκειται για τα υπολείμματα της καύσιμης ύλης που κάηκε στην τελευταία ή σε μια από τις τελευταίες χρήσεις του χώρου.

Τα ανθρακολογικά αποτελέσματα από την Κάτω Ακρόπολη αντικατοπτρίζουν το γεωγραφικό εύρος των βασικών δραστηριοτήτων των κατοίκων της Τίρυνθας, όπως η προμήθεια καυσίμων και ξυλείας, που θα εκτείνονταν από τις πεδιάδες και τους καλλιεργούμενους οπωρώνες μέχρι συγκεκριμένες θέσεις στις ορεινές περιοχές στα δυτικά σε σημαντική απόσταση από την τοποθεσία (περίπου 30 χλμ. σε ευθεία γραμμή). Τα αποτελέσματά αυτής της έρευνας σε συνδυασμό με προηγούμενες μελέτες από την Τίρυνθα αντιπροσωπεύουν ένα περιβάλλον πλούσιο σε δέντρα, τα οποία αντιπροσωπεύουν διαφορετικά δασικά ενδιαίτηματα που, επί του παρόντος, έχουν τα αντίστοιχα στη βλάστηση

³²³ Vettters, Brysbaet, Ntinou κ.α, 2016, 113.

³²⁴ Ίσως η ελιά χρησιμοποιούνταν για του πόλους της οροφής, Vetetr, Brysbaet, Ntinou κ.α, 2016, 111.

της Πελοποννήσου από την ακτή μέχρι τα ψηλότερα βουνά. Με βάση τη σύγχρονη οικολογία αυτών των δέντρων (;) είναι, επομένως, δυνατό να προταθεί μια προσωρινή κατανομή των ειδών που εντοπίστηκαν τόσο στο τοπικό περιβάλλον γύρω από την Τίρυνθα όσο και στην ευρύτερη περιοχή της Αργολίδας και της βορειοανατολικής Πελοποννήσου κατά την περίοδο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Εμφανής είναι και η σημασία της ελιάς (*Olea europaea*), στην τοπική βλάστηση ως καλλιεργούμενο δέντρο ή/και ως αναπτυσσόμενο στην άγρια φύση³²⁵. Επιπροσθέτως η εύρεση φυτολίθων φοίνικα στο Διάδρομο παραπέμπει στη χρήση των φύλλων του δέντρου στην κατασκευή στεγών, στρωμάτων αλλά και στην καλαθοπλεκτική³²⁶.

III. Μυκήνες

Το γεωγραφικό υπόβαθρο της θέσης έχει ιδιαίτερη σημασία για την καλύτερη κατανόηση των γεωργικών συστημάτων που χρησιμοποιούνται. Η ακρόπολη των Μυκηνών βρίσκεται σε ένα χαμηλό ασβεστολιθικό ύψωμα με θέα την κοιλάδα του Κηφισού. Στα ανατολικά, μέσω μια πηγής, η οποία λειτουργούσε πιθανότατα όλο το χρόνο, πραγματοποιούνταν η τροφοδοσία σε νερό. Ένας αγωγός τροφοδοσίας λειτουργούσε πιθανότατα συμπληρωματικά, φέρνοντας νερό απευθείας από την πηγή σε μια μεγαλύτερη δεξαμενή στην ακρόπολη. Στα ανατολικά και βορειοανατολικά της θέσης, υψώνονται τα βουνά Άγιος Ηλίας και Ζάρα. Οι βελανιδιές θα ήταν, κάποτε, το κυρίαρχο είδος βλάστησης κατάλληλο για τη βοσκή των αιγοπροβάτων. Η συχνότητα εμφάνισης άγριων αχλαδιών και άλλων φρούτων, σε πολλές αποθέσεις, υποδηλώνει ίσως ότι ήταν δημοφιλή σε ορισμένες θέσεις του ελλαδικού χώρου, κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου και ίσως αργότερα. Με θέα την πεδιάδα, οι χαμηλοί λόφοι της κοιλάδας υποστηρίζουν αμπελώνες, όπως ίσως και στο παρελθόν. Στην άμεση γειτονιά των Μυκηνών η περιορισμένη παροχή νερού στην περιοχή σήμερα αποκλείει τη δυνατότητα εκτεταμένης άρδευσης, χωρίς τη βοήθεια αντλιών και μέχρι

³²⁵ Ο Kroll είχε επισημάνει επίσης ότι τα απανθρακωμένα δείγματα ελιάς ήταν τα πιο κοινά κατάλοιπα, Kroll, 1982, 484.

³²⁶ Τα φοινικόδεντρα είναι συχνά στην εικονογραφία της ύστερης Εποχής του χαλκού στο Αιγαίο και πολλά εξ' αυτών προέρχονται από τοιχογραφικό διάκοσμο της Αίθουσας του Θρόνου στην Κνωσό και από τη Δυτική Οικία στο Ακρωτήρι της Θήρας, Galanakis κ.α, 2017, Immerwahr, 1990.

στιγμής δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδηλώνουν ότι η αρδευτική γεωργία κατείχε σημαντικό ρόλο στην οικονομία της περιοχής³²⁷.

Σιταποθήκη

Από τη Σιταποθήκη των Μυκηνών ο Hillman³²⁸ δημοσίευσε δείγματα αρχαιοβοτανικά που ελήφθησαν από το κτήριο που ονομάστηκε Σιταποθήκη εξαιτίας αυτών των ευρημάτων³²⁹, με σκοπό να δοθούν ορισμένες ενδείξεις για τους τύπους καλλιέργειας-κτηνοτροφίας, που ασκήθηκαν στις Μυκήνες. Τα δείγματα περισυνελλέχθησαν από το Μουσείο Ναυπλίου.

Μονόκοκκο σιτάρι

Το δείγμα αυτό περιλάμβανε ορισμένους σπόρους μονόκοκκου σιταριού (*Triticum monoccocum*) και περίπου 370 βάσεις σταχυιδίων μονόκοκκου αλλά και δίκοκκου σιταριού (*Triticum diccicum*). Το μονόκοκκο, το οποίο αποτελούσε περίπου το 30% του των κόκκων, μπορεί να ήταν είτε ένα ιδιαίτερο προσαρμοσμένο (σχετικά τραχύ) ζιζάνιο στην καλλιέργεια του δίκοκκου σιταριού, είτε, το πιθανότερο, να αποτελούσε μέρος μιας μικτής καλλιέργειας. Μεταξύ των 1250 σπόρων σιταριού βρέθηκαν επίσης 217 σπόροι κριθαριού, 820 σπόροι ροβιού, ελιές, σύκα και άμπελοι, καθώς και μερικοί σπόροι ζιζανίων³³⁰ (Βλ. Πίνακας 2). Οι σπόροι ροβιού σε αυτό το δείγμα έχουν αρκετά μικρό μέγεθος και είναι σε μικρή συγκέντρωση. Προτάθηκε έτσι ότι το δείγμα αυτό ήταν προϊόν μεικτής καλλιέργειας³³¹.

Κριθάρι

Σε αυτό το δείγμα βρέθηκαν 4800 σπόροι κριθαριού, μεταξύ αυτών 3000 ρόβια, 120 σπόροι σιταριού και ένας μεγάλος αριθμός ζιζανίων. Η ύπαρξη του ροβιού σε αυτό το δείγμα κριθαριού ίσως να υποδηλώνει ξανά την μεικτή καλλιέργεια. Εναλλακτικά μια λιγότερο

³²⁷ Hillman, 2011, 749.

³²⁸ Wace, 1921-1923, 44-49, Hillman, 2011.

³²⁹ Τρία στο σύνολο (1,2,3). Το πρώτο δείγμα περιλάμβανε μονόκοκκο σιτάρι, το δεύτερο περιλάμβανε κριθάρι και το τρίτο ρόβι.

³³⁰ Hillman, 2011, 774.

³³¹ Πολλά από τα όσπρια αναπτύσσονταν για να δώσουν σοδειά μαζί με τα δημητριακά, αν και η συγκομιδή των σπόρων από τα όσπρια φαίνεται να ήταν δευτερεύον ζήτημα.

πιθανή άποψη είναι ότι το ρόβι μπορεί να ήταν ζιζάνιο στο κριθάρι. Η ύπαρξη αυτού του μεικτού δείγματος από τις Μυκήνες (υποθέτοντας ότι ήταν προϊόν μεικτής καλλιέργειας) υποδηλώνει ότι η σημερινή τακτική διαχωρισμού του κριθαριού και του ροβιού δεν ίσχυαν στις Μυκήνες της Ύστερης Εποχής του χαλκού³³². Η αποθήκευση των δύο τύπων δημητριακών ίσως να σημαίνει ότι και τα δυο προορίζονταν για την ίδια κατηγορία ζώων είτε για ανθρώπινη κατανάλωση. Το τελευταίο ωστόσο φαίνεται λιγότερο πιθανό εξαιτίας των διαφορετικών τύπων λειτουργίας που είναι απαραίτητοι για να γίνει ο κάθε τύπος δημητριακού εύγεστος.

Ρόβι

Ο Hillman υποστηρίζει ότι το δείγμα του ροβιού (*Vicia ervilia*) είχε καλλιεργηθεί ως αυτοφυή καλλιέργεια. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε ελάχιστες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας έχουν βρεθεί υπολείμματα ροβιών. Το πρωιμότερο δείγμα προέρχεται από τη Νέα Νικομήδεια στη Μακεδονία και χρονολογείται στην Πρώιμη Νεολιθική περίοδο. Εκτός της Μακεδονίας υπολείμματα ροβιού έχουν βρεθεί και στη Λέρνα (Αργολίδα), στον Ορχομενό (Βοιωτία) αλλά και στην Οικία των σφιγγών στις Μυκήνες. Η τωρινή προσθήκη από τη Σιταποθήκη των Μυκηνών είναι μια 'ευχάριστη προσθήκη' στην έρευνα. Είναι δύσκολο να διερευνηθεί εάν οι Μυκηναίοι χρησιμοποιούσαν το ρόβι στις διατροφικές τους συνήθειες ή εάν το χρησιμοποιούσαν σαν ζωοτροφή³³³.

Οι πινακίδες των Μυκηνών κάνουν αναφορά σε οκτώ "μπαχαρικά" ή "καρυκεύματα"³³⁴, αρκετά από τα οποία πιστεύεται ότι είχαν εισαχθεί από την Αίγυπτο, τη Συρία ή κάποια άλλη ανατολική προέλευση. Ωστόσο, μπορεί να είναι σημαντικό το γεγονός ότι πέντε από τα οκτώ - όταν χρησιμοποιούνται ως συστατικά - εξουδετερώνουν το λεγόμενο 'φούσκωμα' αποτέλεσμα μιας δίαιτας πλούσιας σε όσπρια, σύκα ή χοντρό αλεύρι, τροφές που μπορεί κάλλιστα να αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος της διατροφής στις Μυκήνες. Το κουκί επίσης φαίνεται να είχε ιδιαίτερη θέση στη διατροφή των Μυκηναίων, καθώς είναι ένα όσπριο του οποίου οι σπόροι είναι αρκετά μεγάλοι και χωρίς πικρή γεύση, εν συγκρίσει με τα υπόλοιπα

³³² Hillman, 2011, 773.

³³³ Ο Πλίνιος κάνει αναφορά στη χρήση του ροβιού σαν φάρμακο, αλλά και σαν προζύμι για το ψωμί, Πλίνιος, Φυσική Ιστορία xviii

³³⁴ Chadwick, 1958, 107.

όσπρια της οικογένεια των Vicia. Τα πρώιμα δείγματα από τη Λέρνα, τα οποία χρονολογούνται στην Πρώιμη Ελλαδική II περίοδο, είναι αρκετά για να υποδείξουν ότι καλλιεργούνταν σαν αυτοφυές φυτό. Τα ελάχιστα δείγματα από τις Μυκήνες, ήταν αναμειγμένα με σπόρους κριθαριού. Η πιθανότερη εξήγηση είναι, ότι αποτελούν κατακάθια από προηγούμενη αποθήκευση στο ίδιο αγγείο³³⁵.

Είναι εμφανές ότι οι πέντε καλλιέργειες δημητριακών που καλλιεργούνταν στις Μυκήνες είχαν ήδη μια μακρά εξελικτική ιστορία ανάπτυξης στον ελλαδικό χώρο και πέρα από αυτόν. Οι πειραματισμοί που ακολούθησαν οι άνθρωποι ανά τις χιλιετίες τα καθιστούσαν εύγεστα. Η Μυκηναϊκή καλλιέργεια ήταν αρκετά αναπτυγμένη, ωστόσο δεν μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια οι λεπτομέρειες των γεωργικών εξελίξεων. Οι ανασκαφές από τις Μυκηναϊκές θέσεις, μέχρι στιγμής, δεν έχουν αποδώσει ακόμα τις απαραίτητες πληροφορίες, για να εκτιμηθεί η οικονομική σημασία των καλλιεργειών, αλλά ούτε και τα απαραίτητα εργαλεία, για την επεξεργασία και τη συγκομιδή των δημητριακών.

B. Κρήτη

Οι ανασκαφές στην Κρήτη ήδη από τον Άρθουρ Έβανς, είχαν γοητευτεί από τα υπολείμματα τροφής που έβρισκαν στα πιθάρια. Σε πολλές περιπτώσεις συμβουλευόνταν και τους εργάτες των ανασκαφών, για να ταυτοποιήσουν αυτούς τους απανθρακωμένους σπόρους³³⁶. Περιπτώσεις τέτοιων πληροφοριών υπάρχουν διάσπαρτες στις μονογραφίες για τα μινωικά ανάκτορα. Ωστόσο αυτή η κατηγορία στοιχείων δε θεωρήθηκε ποτέ αρχαιολογική, και ως εκ τούτου ποτέ δε στάλθηκε σε ειδικούς για ακριβέστερη ταυτοποίηση³³⁷.

Από την Εποχή του Χαλκού όλο και περισσότερες θέσεις ερευνώνται, για να μελετηθούν τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι υπάρχει μια ισορροπία στην παραγωγή σιτηρών και οσπρίων³³⁸. Αυτό συμβαίνει σε όλο τον ελλαδικό χώρο, κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, συμπεριλαμβανομένης και της Κρήτης. Η δυτική Κρήτη είναι η περιοχή με τις λιγότερες αρχαιοβοτανικές μελέτες.

³³⁵ Hillman, 2011,767.

³³⁶ Evans, 1928, 54.

³³⁷ Sarpaki, 2012, 36

³³⁸ Sarpaki, 2012, 36,39.

Τα αρχαιοβοτανικά στοιχεία από την Κρήτη είναι ακόμα λίγα ώστε να επιχειρηθεί μια πολιτιστική συσχέτιση με άλλες; Θέσεις του Αιγαιακού χώρου και πέραν αυτού (Κύπρος, . Μελλοντικές μελέτες αναμένεται να διαφωτίσουν αυτές τις πτυχές.

Νεολιθική Περίοδος

Η Κρήτη έχει στρατηγική θέση, όσον αφορά την εξάπλωση της γεωργίας από τη Δυτική Μικρά Ασία και αυτές οι πρώτες επαφές ανθρώπων και ιδεών μπορούν να ανιχνευθούν στην εμφάνιση της γεωργίας και των γεωργικών συστημάτων στο νησί. Ήδη από την Πρώιμη Νεολιθική περίοδο και συγκεκριμένα στην Κνωσό, ανιχνεύθηκαν πλήρως εξημερωμένα δημητριακά³³⁹. Κατά τη διάρκεια της Ακεραμικής περιόδου, τα πιο εμφανή δημητριακά στα δείγματα είναι το μονόκοκκο (*T. monococcum*) και δίκοκκο σιτάρι *T. dicoccum*), το γυμνό σιτάρι (*Triticum aestivum*)³⁴⁰, το ντυμένο κριθάρι (*Hordeum* sp.) και το γυμνό κριθάρι (*Hordeum vulgare*).

Η πρώιμη παρουσία του σιταριού ελεύθερου αλωνίσματος στην Κνωσό, κάποιες εκατοντάδες έτη πρωιμότερα από την πρώτη καταγραφή του ως αποθηκευμένο προϊόν στα δείγματα από το Catalhöyük, μπορεί να παρέχει ενδείξεις για δίκτυα επικοινωνίας με την Ανατολή³⁴¹. Στην πρώιμη Νεολιθική Ι περίοδο, όσον αφορά τα όσπρια, φαίνεται ότι επικρατούν οι φακές (*Lens Culinaris*), το ρόβι (*Vicia ervilia*), ο αρακάς (*Pisum sativum*) ενώ συχνή είναι και η παρουσία των κουκιών (*Vicia faba*)³⁴².

Στην πρώιμη Νεολιθική ΙΙ Κνωσό, φαίνεται να υπάρχει μια συνέχεια στην καλλιέργεια δημητριακών και οσπρίων. Τα όσπρια παρουσιάζουν μια ανοδική τάση. Η εξήγηση που μπορεί να δοθεί είναι η εντατικοποίηση, ή αλλαγές στην αγροτική παραγωγή εξαιτίας εσωτερικών ή και εξωτερικών πιέσεων. Αύξηση παρατηρήθηκε και στη χρήση σύκων (*Ficus carica*), των σταφυλιών (*Vitis* sp.). Η ελιά (*Olea europaea*), απουσιάζει από τα νεολιθικά στρώματα της

³³⁹ Livarda & Kotzamani, 2013, 8, Sarpaki, 2009, 222.

³⁴⁰ Το *Triticum aestivum*, παρέχει πολύ καλές ιδιότητες για την παρασκευή ψωμιού, και ταυτόχρονα επιτρέπει ευκολότερο αλώνισμα καθώς και επεξεργασία μεγαλύτερης κλίμακας, Livarda & Kotzamani, 2013, 3.

³⁴¹ Livarda & Kotzamani, 2013, 11.

³⁴² Sarpaki, 2009, 224.

Κνωσού³⁴³. Τα πρωιμότερα δείγματα σταφυλιών έχουν βρεθεί στην Κνωσό και χρονολογούνται στην Ύστερη Νεολιθική ΙΙ περίοδο³⁴⁴.

Εποχή του Χαλκού

Στην Εποχή του Χαλκού η διαφοροποίηση των καλλιεργειών, υποστηρίχθηκε ότι ήταν μια σημαντική παράμετρος στην ανάπτυξη των ανακτορικών κοινωνιών. Πιο συγκεκριμένα ο C. Renfrew υποστήριξε ότι, η συστηματική εκμετάλλευση της αμπέλου (*Vitis* sp.) και της ελιάς (*Olea europaea*) στο Αιγαίο από τις απαρχές της Εποχής του χαλκού, είχε ως αποτέλεσμα την τοπική και γεωργική εξειδίκευση, η οποία οδήγησε στην ανάγκη μιας αναδιανεμητικής αρχής/εξουσίας, που θα εξασφάλιζε και την κυκλοφορία των διαφόρων προϊόντων³⁴⁵. Έκτοτε έχουν γίνει αρκετές κριτικές στο προτεινόμενο μοντέλο. Η συστηματική και εντατική διαχείριση της ελιάς και της αμπέλου, (για την παραγωγή λαδιού και κρασιού αντίστοιχα) ανιχνεύεται μόνο στην δεύτερη ανακτορική περίοδο (Ύστερη Μινωική). Ο Hamilakis³⁴⁶ συνδέει τις αυξομειώσεις στην παραγωγή με τη δυναμική της εξουσίας. Συνέδεσε δηλαδή την κατανάλωση κρασιού με την ανταγωνιστική elite στα πλαίσια, ενδεχομένως, τελετουργικών πρακτικών. Ο Halstead³⁴⁷, όσον αφορά την ύστερη Εποχή του χαλκού, υποστηρίζει ότι η κοινωνική αλλαγή μπορεί να αντανακλάται όχι στην αλλαγή της σημασίας ορισμένων φυτικών ειδών ή των τεχνικών διαχείρισής τους, αλλά σε αλλαγές του κοινωνικού τους πλαισίου. Το κοινωνικά πλαίσια ορίζονται ως αλλαγές στα δικαιώματα κατανάλωσης και στις υποχρεώσεις παραγωγής. Αυτή η προσέγγιση αποδεικνύεται κυρίως σε υστερότερες περιόδους, κυρίως μέσω της σύγκρισης των βιο-αρχαιολογικών καταλοίπων και των πινακίδων Γραμμικής Β γραφής, οι οποίες «μαρτυρούν» επιλεκτικό έλεγχο των ανακτόρων στη διαχείριση των καλλιεργειών και του ζωικού κεφαλαίου. Τα αυξανόμενα αρχαιοβοτανικά στοιχεία υποδεικνύουν ότι η ελιά (*Olea europaea*) και το σταφύλι (*Vitis* sp.) ήταν αναμφισβήτητα γνωστά και καταναλώνονταν στην Κρήτη ήδη από πρώιμες περιόδους.

³⁴³ Sarpaki, 2009, 231. Τα πρωιμότερα δείγματα ελιάς βρέθηκαν σε στρώματα της Τελικής Νεολιθικής στην Κεφάλα του Πετρά, Livarda & Kotzamani, 2013, 13.

³⁴⁴ Τα πρωιμότερα δείγματα για την ύπαρξη κρασιού στην Κρήτη, προέρχονται από τη θέση Μύρτος-Φούρνου κορυφή και χρονολογούνται στην Πρώιμη Μινωική ΙΙΒ περίοδο

³⁴⁵ Renfrew, 1999.

³⁴⁶ Hamilakis, 1999

³⁴⁷ Halstead, 2004,194.

Η γεωργία αποτελούσε την οικονομική βάση της αστικοποίησης του Αιγαίου της Εποχής του χαλκού, με αγροτικές πόλεις, όπου η πλειοψηφία του πληθυσμού ασχολούνταν άμεσα με τη φυτική παραγωγή. Ιστοπικές αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν στην ‘Ανεξερεύνητη Έπαυλη’ (Unexplored Mansion) στην Κνωσό, υποδηλώνουν διακριτές γεωργικές στρατηγικές για τα δημητριακά και τα όσπρια³⁴⁸. Το δίκοκκο σιτάρι (*Triticum diccocum*) και το γυμνό εξάστιχο κριθάρι (*Hordeum* sp.) καλλιεργήθηκαν σε συνθήκες χαμηλής έως μέτριας λίπανσης με κοπριά και καλής παροχής νερού. Τα όσπρια (*Vicia faba*, *Lathyrus Ochrus*³⁴⁹, *Pisum sativum*, *Lens culinaris*, *Vicia ervilia*, *Cicer arietinum*, *Lathyrus sativus*, *Lathyrus Clymenum*³⁵⁰) λιπαίνονταν τακτικά και φαίνεται ότι είναι κοινά όπως και τα δημητριακά. Αποτελούσαν δηλαδή απαραίτητο συστατικό για τη διατροφή και την οικονομία (;). Αυτές οι εντατικοποιημένες στρατηγικές καλλιέργειας των οσπρίων, αντικρούονται με τις εντατικές καλλιέργειες δημητριακών που καταγράφονται στα αρχεία της Γραμμικής Β γραφής. Τα δείγματα των δημητριακών από την Ανεξερεύνητη Έπαυλη εμφανίζονται λιγότερο εντατικά λιπασμένα από τα προγενέστερα, ελάχιστα, δείγματα της Νεολιθικής περιόδου και από την Κνωσό, αλλά και από περιοχές του Βόρειου Αιγαίου. Ωστόσο η υψηλή περιεκτικότητά τους σε νερό, θα μπορούσε να αντανάκλα προνομακή πρόσβαση σε καλά υδροδοτούμενα εδάφη στην κοιλάδα της Κνωσού ή αλλού. Ίσως τα νοικοκυριά της ελίτ να συντηρούνταν από όσπρια, εντατικής καλλιέργειας, τα οποία καλλιεργούνταν στην κοιλάδα ή σε περιοχές με καλή υδροδότηση³⁵¹.

³⁴⁸ Nitch, Jones κ.α, 2019.

³⁴⁹ Το όσπριο Κυπριακός βίκος (*Lathyrus Ochrus*), δεν έχει βρεθεί σε κανένα προϊστορικό στρώμα εκτός Κρήτης, Livarda & Kotzamani, 2013, 12.

³⁵⁰ Το *Lathyrus Clymenum* έχει βρεθεί (εκτός Κρήτης), στο Ακρωτήρι Θήρας σε στρώματα της ύστερης Εποχής του Χαλκού, επιβεβαιώνοντας για ακόμη μια φορά τις στενές επαφές μεταξύ των δυο νησιών, Livarda & Kotzamani, 2013, 12.

³⁵¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι πρόσφατα ανασκαμμένη θέση στο λόφο Κάτω Γυψάδες, Νότια του ανακτόρου της Κνωσού, απέδωσε στοιχεία που υποδεικνύουν την αποθήκευση των οσπρίων. Το γεγονός αυτό ίσως αντανάκλα τη σημασία της εντατικής καλλιέργειας σε όλο το κοινωνικό φάσμα του αστικού τοπίου, Nitch, Jones κ.α, 2019, 163-164.

Γ. Λακωνία

Άγιος Βασίλειος

Ο Άγιος Βασίλειος βρίσκεται Νότια της Σπάρτης. Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν έφεραν στην επιφάνεια ένα μυκηναϊκό ανάκτορο και τα μοναδικά ευρήματα Γραμμικής Β στη Λακωνία. Η θέση ανασκάπτεται συστηματικά από το 2010, υπο τη διεύθυνση της Αδαμαντίας Βασιλογάμβρου. Ο χαμηλός λόφος του Αγίου Βασιλείου κατοικήθηκε από το τέλος του 17^{ου} αι. π.Χ. Λίγο αργότερα πραγματοποιήθηκε η ανέγερση μνημειακών κτηρίων, περίξ μιας κεντρικής αυλής. Δυτικά της αυλής στη λεγόμενη ‘στοά’ αποκαλύφθηκαν οι πινακίδες Γραμμικής Β γραφής. Η εύρεση των πινακίδων υποδεικνύει το διοικητικό χαρακτήρα του κτηρίου, στο οποίο πιθανότατα πραγματοποιούνταν η αποθήκευση των υγρών (πιθανότατα λάδι) και ίσως των δημητριακών. Τα είδη, τα οποία καταναλώνονταν ήταν το σκληρό σιτάρι (*Triticum aestivum*), το κεχρί (*Panicum Miliaceum*) ρόβι (*Vicia ervilia*) και λιναρόσπορος (*Linum usitatissimum*). Δείγματα ελήφθησαν από καλά στρωματογραφημένες θέσεις και συγκεκριμένα από στρώματα καταστροφής με εμφανή στοιχεία καύσης³⁵². Στο κτήριο Α βρέθηκε μεγάλη ποσότητα από κριθάρι. Για την ερμηνεία της σύνθεσης των δειγμάτων, πρέπει να προσδιοριστεί η πηγή προέλευσης των φυτικών συστατικών. Οι κόκκοι των δημητριακών και των οσπρίων στα πυκνά δείγματα μπορούν να ερμηνευθούν ως το τελικό προϊόν. Όταν ‘συναντώνται’ σε μικρούς αριθμούς σε δείγματα χαμηλής πυκνότητας, ερμηνεύονται ως υπολείμματα κατανάλωσης ή ακόμη και υποπροϊόντα επεξεργασίας καλλιεργειών.

Τα πλούσια, σε δημητριακά, δείγματα από τον Άγιο Βασίλειο με σιγουριά θεωρήθηκαν, από την προκαταρκτική μελέτη που πραγματοποιήθηκε³⁵³, σαν αποθέσεις αποθήκευσης. Στις καλλιέργειες φαίνεται να υπήρχαν μικρές ποσότητες άγριων ειδών και συχνά ερμηνεύονται ως ζιζάνια καλλιέργειας. Αυτά αναμένονται μέσα στο τελικό προϊόν, ακόμα και στα τελευταία στάδια επεξεργασίας των δημητριακών, ιδίως εκείνων που μιμούνται τα ίδια τα δημητριακά (*Lolium* sp., *Galium* sp., *Avena* sp.). Η συνύπαρξη αυτή θα μπορούσε να υποδηλώνει την αποθήκευση καθαρών προϊόντων, τα οποία απαιτούν την αφαίρεση των ζιζανίων με το χέρι.. Η αποθήκευση του κριθαριού στον Άγιο Βασίλειο, ίσως είχε

³⁵² Karathanou, 2019, 228.

³⁵³ Karathanou, 2019

βραχυπρόθεσμο 'χαρακτήρα', εάν συνυπολογιστεί και η λειτουργία του κτηρίου στο οποίο ήταν αποθηκευμένο, ενδεχομένως για άμεση κατανάλωση σε τελετουργικές περιστάσεις³⁵⁴.

Δ. Μεσσηνία (Νιχώρια, Ίκλαινα)

I. Νιχώρια (Εικ. 13)

Τα Νιχώρια, τοποθετούνται γεωγραφικά στη Βορειο-δυτική γωνία της κοιλάδας της Μεσσηνίας. Το μέγεθος και η στρατηγική θέση της περιοχής, ψηλά σε λόφο, με θέα σε ένα σημαντικό σταυροδρόμι, υποδηλώνει το σημαντικό ρόλο που θα διαδραμάτιζαν στον κόσμο της Πύλου. Η γεωγραφική της τοποθεσία ενδείκνυται για επαφές³⁵⁵ και θα μπορούσε να αποτελεί ένα παρατηρητήριο για το ανάκτορο της Πύλου. Έχει αναγνωρισθεί στις πινακίδες της Πύλου ως *Ti-mi-to-a-ke-e*³⁵⁶. Συστηματικές ανασκαφές στη θέση, αποκάλυψαν κατάλοιπα της Μυκηναϊκής περιόδου. Ελάχιστα είναι τα αρχιτεκτονήματα από την Πρώιμη και τη Μέση Ελλαδική περίοδο, ενώ η αρχιτεκτονική της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ περιόδου είναι άφθονη και δίνει την εντύπωση ενός καλά οργανωμένου οικισμού.

Αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα

Από ένα σύνολο 91 δειγμάτων συλλέχθηκαν φρούτα και καρποί-σπόροι από καλά χρονολογούμενα αρχαιολογικά συμφραζόμενα³⁵⁷. Όλοι οι κύριοι τύποι (σιτηρά, σταφύλι, βελανίδι, ελιά και όσπρια) εμφανίζονται σποραδικά από τη Μεσοελλαδική περίοδο και ύστερα. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για την εκμετάλλευση των άγριων φυτών. Αναγνωρίστηκαν τριάντα δυο δείγματα δημητριακών, από συνολικά δεκατέσσερα δείγματα. Μορφολογικά τα τριάντα ένα ανήκουν στα δημητριακά. Τα τριανταένα εξ αυτών ανήκουν στο σιτάρι (δε διευκρινίζεται το είδος) και το άλλο φαίνεται να είναι κριθάρι (δε διευκρινίζεται το είδος). Η αναγνώριση βασίστηκε αποκλειστικά στην κοιλιακή αύλακα, διότι δεν είχαν σωθεί τα διακριτικά μέρη όπως η ράχη του σταχιδίου ή τα λέπυρα. Ελιές (*Olea europaea*) αναγνωρίστηκαν σε έντεκα δείγματα. Σε δεκαεννιά δείγματα, αναγνωρίστηκαν όσπρια. Ο κατάλογος των οσπρίων περιλαμβάνει ρεβίθια (*Cicer arietinum* L.) Σε κανένα δείγμα δε

³⁵⁴ Karathanou, 2019, 229.

³⁵⁵ Ο Μεσσηνιακός κόλπος απέχει μόλις 2χλμ. από τα Νιχώρια.

³⁵⁶ Η *Ti-mo-to-a-ko* συμπεριλαμβάνεται στις πινακίδες Αη 66ί και Αη 64. Συγκαταλέγεται επίσης σε ένα από τα 6 τοπωνύμια, που αναφέρονται στη σειρά Αc, Palmer 1956, 120-45, Shelmerdine, 1981.

³⁵⁷ Shay και Shay, 1978, 52, Tabl. 5-6, 53

βρέθηκαν φακές, που ήταν εμφανής σε δείγματα της Νεολιθικής εποχής³⁵⁸. Η αφθονία των κάρβουνων από δέντρα σε αρχαιολογικά συμφραζόμενα (κυρίως ελιές και βελανιδιές) που συνδέονται με κατασκευές, ερμηνεύει και την αφθονία τους στα δείγματα.

II. Ίκλαινα

Η Ίκλαινα αποτελεί ένα σημαντικό Μυκηναϊκό κέντρο. Γεωγραφικά τοποθετείται στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Στις πινακίδες Γραμμικής Β από τα αρχεία της Πύλου, έχει αναγνωριστεί ως διακριτή πρωτεύουσα *a-ru₂ του Πυλιακού κράτους³⁵⁹.

Ο Σπυρίδωνας Μαρινάτος το 1954 διεξήγαγε ανασκαφή τεσσάρων ημερών³⁶⁰. Ανακάλυψε τμήματα μνημειώδους κτηρίου, το οποίο περιέγραψε ως ανάκτορο, καθώς και δρόμο και κυκλώπεια τείχη. Το 2006 τη διεύθυνση της ανασκαφής ανέλαβε ο Μιχαήλ Κοσμόπουλος, υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής εταιρείας. Οι ανασκαφές οδήγησαν στην αποκάλυψη ενός εκτεταμένου μυκηναϊκού οικισμού, με δυο μνημειώδη κτήρια, τα οποία συνδέονται με πλακόστρωτους δρόμους. Τα πρωιμότερα δείγματα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική ΙΑ περίοδο. Ο οικισμός καταστράφηκε βίαια κατά τη διάρκεια της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ περιόδου. Σε αποθήκη με καμένα απορρίμματα και μπάζα βρέθηκε πινακίδα Γραμμικής Β γραφής, με κατάλογο προϊόντων στη μια πλευρά και κατάλογο ανδρικών ονομάτων στην άλλη. Η πινακίδα χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΑ1-πρώιμη ΙΙΑ2 περίοδο³⁶¹.

Αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα³⁶²

Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 2017, εννέα αρχαιοβοτανικά δείγματα συλλέχθηκαν με σκοπό να γίνει ανάλυση άνθρακα. Τα δείγματα αυτά αποτελούνταν από όσπρια, όπως ρόβι (*vicia ervilia*), φασόλι (*Vicia faba*), ένα δείγμα φακής (*Lens Culinaris*)³⁶³

³⁵⁸ Shay και Shay, 1978, 54.

³⁵⁹ Bennett, 2008, Cosmopoulos, 2006, 215.

³⁶⁰ Μαρινάτος, 1954.

³⁶¹ Κοσμόπουλος, 2010, 44.

³⁶² Τα αρχαιοβοτανολογικά δεδομένα από την Ίκλαινα, βρίσκονται στο στάδιο της μελέτης και η τελική δημοσίευση αναμένεται να προσφέρει σημαντικά δεδομένα.

³⁶³ Πρόκειται για το μοναδικό δείγμα φακής που βρέθηκε στα Μυκηναϊκά στρώματα (Υστεροελλαδική ΙΙ), Allen, κ.α, 2018, 7.

φρούτα, όπως κουκούτσια ελιάς (*Olea europaea*) και σύκα (*Ficus carica*), αλλά και από δημητριακά, όπως κριθάρι (*Hordeum vulgare*)³⁶⁴.

³⁶⁴ Cosmopoulos κ.α, 2019, 894, Tabl. 2, 892.

	ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ	ΟΣΠΡΙΑ	ΦΡΟΥΤΑ	ZIZANIA
ΜΙΔΕΑ	<i>Hordeum vulgare</i> <i>Triticum monoccocum</i> <i>Triticum diccicum</i>	<i>Lens culinaris</i> <i>Lathyrus sativus</i> <i>Vicia ervilia</i> <i>Cicer arietinum</i> <i>Pisum sativum</i>	<i>Olea europaea</i> <i>Ficus carica</i>	
ΤΙΡΥΝΘΑ	<i>Triticum monoccocum</i> <i>Triticum diccicum</i> <i>Hordeum sp.</i>	<i>Vicia ervilia</i> <i>Lens culinaris</i> <i>Cicer arietinum</i> <i>Pisum sativum</i>	<i>Ficus carica</i> <i>Vitis vinifera</i> <i>Olea europaea</i>	
ΜΥΚΗΝΕΣ	<i>Triticum monoccocum</i> <i>Triticum diccicum</i> <i>Hordeum sp.</i>	<i>Vicia ervilia</i> <i>Vicia faba</i>	<i>Olea europaea</i> <i>Ficus carica</i> <i>Vitis vinifera</i>	<i>Lolium sp.</i> <i>Hordeum hystrix</i> <i>Avena sp.</i> <i>Gypsophilia sp.</i> <i>Chenopodium</i> <i>Trifolium sp.</i> <i>Lithospermum</i> <i>Onosma sp.</i> <i>Glouloria sp.</i> <i>Galium sp.</i> <i>Asperula</i>
ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΡΗΤΗ	<i>Triticum monococum</i> <i>Triticum dicocum</i> <i>Triticum aestivum/durum</i> <i>Hordeum sp.</i> <i>Hordeum vulgare</i>	<i>Lens culinaris</i> <i>Vicia faba</i> <i>Pisum sativum</i> <i>Vicia ervilia</i>	<i>Ficus carica</i> <i>Vitis sp.</i> <i>Olea europaea</i>	

ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΚΡΗΤΗ	<i>Triticum dicccocum</i> <i>Hordeum Vulgare</i> <i>Triticum monoccocum</i> <i>Panicum miliaceum</i> <i>Hordeum sp.</i> <i>Triticum aestivum/durum</i>	<i>Lathyrus ochrus</i> <i>Vicia f aba</i> <i>Pisum Sativum</i> <i>Lens culinaris</i> <i>Vicia ervilia</i> <i>Cicer arietinum</i> <i>Lathyrus sativus</i> <i>Lathyrus</i> <i>Clymenum</i>	<i>Vitis sp.</i> <i>Olea</i> <i>europaea</i> <i>Ficus</i> <i>carica</i>	
ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ	<i>Triticum aestivum/durum</i> <i>Panicum miliaceum</i>	<i>Vicia ervilia</i>		<i>Lolium sp.</i> <i>Galium sp.</i> <i>Avena sp.</i>
	ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ	ΟΣΠΡΙΑ	ΦΡΟΥΤΑ	ZIZANIA/ ΑΓΡΙΑ ΦΥΤΑ
ΝΙΧΩΡΙΑ	Σιτάρι (δε διευκρινίζεται το είδος) Κριθάρι (δε διευκρινίζεται το είδος)	<i>Cicer arietinum</i> <i>L.</i>	<i>Vitis</i> <i>vinifera</i> <i>L.</i> <i>Olea</i> <i>europaea</i>	
ΙΚΛΑΙΝΑ	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Vicia ervilia</i> <i>Vicia faba</i> <i>Lens culinaris</i>	<i>Olea</i> <i>europaea</i> <i>Ficus</i> <i>carica</i>	

2. Πίνακας δημητριακών, οσπρίων, φρούτων και ζιζανίων από τη Μιδέα, Τίρυνθα, Μυκίνες, Κρήτη (Νεολιθική και Εποχή του Χαλκού), Άγιος Βασίλειος, Νιχώρια και Ίκλαινα.

Συζήτηση: Προς ένα μοντέλο ανακτορικής οικονομίας

I. Αναδιανομή

Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β το 1952 αποτέλεσε ορόσημο για την Αρχαιολογία του Αιγαίου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ύστερα από αυτή, έγινε φανερό ότι οι πινακίδες, οι οποίες βρέθηκαν στα κραταιά ανακτορικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κρήτης, επρόκειτο για λεπτομερείς απογραφές αγαθών και προσωπικού. Βασισμένη στις επιγραφικές μαρτυρίες και εν συγκρίσει με την οικονομία των ναών από την κοντινή Ανατολή, η οικονομία του Αιγαίου της ύστερης Εποχής του Χαλκού χαρακτηρίστηκε ως αναδιανεμητική³⁶⁵. Στα χρόνια που παρήλθαν μετά την αποκρυπτογράφηση, ο όρος αναδιανομή έγινε συνώνυμο με την «μετακίνηση των αγαθών» (pooling of goods), από το μη-ανακτορικό τομέα στα κραταιά ανακτορικά κέντρα³⁶⁶. Ακολουθώντας αυτή την ιδέα της συγκεντρωτικής αναδιανομής, ο C. Renfrew πρότεινε ότι η αναδιανομή ήταν το κλειδί για την εμφάνιση των κοινωνικών ανισοτήτων στο Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού³⁶⁷. Δυο όροι ήταν καθοριστικής σημασίας στο μοντέλο αυτό του Renfrew, η γεωργική εξειδίκευση και η εντατικοποίηση. Σύμφωνα με τους όρους του Renfrew, κάθε τμήμα του αναδιανεμητικού μηχανισμού (σε επίπεδο νοικοκυριού, ή σε επίπεδο οικισμού) πραγματοποιούσε εντατικοποιημένη και εξειδικευμένη παραγωγή, οδηγώντας έτσι στη δημιουργία πλεονάσματος. Με βάση αυτό το μοντέλο, τα μεμονωμένα νοικοκυριά ενσωματώθηκαν αλλά και εξαρτήθηκαν από το αναδιανεμητικό σύστημα. Η διαδικασία αυτή επέτρεψε την ανάδειξη ηγετών που ήταν υπεύθυνοι για την εποπτεία και τον έλεγχο αυτού του αναδιανεμητικού συστήματος³⁶⁸.

Αν και η σημασία του μοντέλου του Renfrew για την προϊστορία του Αιγαίου δεν πρέπει να υποτιμάται, ορισμένοι μελετητές έχουν ασκήσει κριτική στην εφαρμοσιμότητα του μοντέλου αυτού στην Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο και έχουν τονίσει την ανάγκη για μια πιο προσεκτική εξέταση της πολυπλοκότητας του φαινομένου. Η κριτική αυτή προκλήθηκε μετά τη δεκαετία του 1970, όταν ο T. Earle μελέτησε τα οικονομικά συστήματα των αρχηγών

³⁶⁵ Nakassis κ.α., 2010, 244

³⁶⁶ Nakassis κ.α., 2011, 178).

³⁶⁷ Renfrew, 2011.

³⁶⁸ Renfrew, 2011, 296-306.

(chiefdoms) της Χαβάης³⁶⁹. Η αναδιανομή ορίστηκε ως μια «ευρεία κατηγορία διαδικασιών». Ένα είδος πολιτικής οικονομίας που εφαρμόζεται σε αρχαϊκές κοινωνίες όπως τα αρχηγεία και τα πρώιμα κράτη³⁷⁰.

Η αναδιανομή αντί να θεωρηθεί ως ένα υπερσυγκεντρωτικό μονολιθικό οικονομικό σύστημα³⁷¹, θα ήταν πιο χρήσιμο να δοθεί έμφαση στην έννοια που έθεσε ο Earle ως μια ευρεία κατηγορία διαδικασιών, στην οποία μπορούν να διακριθούν διάφοροι αλληλοεξαρτώμενοι τομείς. Δυο από αυτούς τους τομείς είναι ο πολιτικός και η κοινοτική οικονομία (communal economy). Η πρώτη, η οποία δρούσε με βάση τα οικονομικά των σταθερών αγαθών και των αγαθών πλούτου αντίστοιχα (staple & wealth finances), μπορεί να συσχετιστεί με χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, όπως είναι τα κραταιά ανακτορικά κέντρα της ελληνικής ενδοχώρας. Η ιδέα αυτή εφαρμόστηκε για πρώτη φορά από τους D'Altroy και Earle³⁷² στην περίπτωση της πολιτικής οικονομίας των Ίνκα. Σε ένα συνδυασμένο σύστημα σταθερών και αγαθών πλούτου αυτοί οι μηχανισμοί χρησιμοποιήθηκαν από την elite για να χρηματοδοτούν θεσμικούς μηχανισμούς εξουσίας, με στόχο την επέκταση της πολιτικής εμβέλειας³⁷³. Από την άλλη οι κοινοτικές οικονομίες, ακολούθησαν στρατηγικές οι οποίες ήταν προσανατολισμένες στην επιβίωση³⁷⁴. Για να αναγνωριστούν αυτές οι δυο πρακτικές στο Μυκηναϊκό κόσμο, πρέπει να τονιστούν ορισμένες πτυχές. Όσον αφορά τα οικονομικά των βασικών προϊόντων ήταν σαφώς μια επιλογή για την απόκτηση πόρων³⁷⁵. Οι πινακίδες υποδεικνύουν ότι η φορολογία επικεντρωνόταν κυρίως στην απόκτηση ορισμένων αγαθών, τα οποία παράγονταν στον μη-ανακτορικό τομέα (π.χ σιτάρι, λινάρι, κρασί, ελαιόλαδο, σύκα, μπαχαρικά) και ως εκ τούτου ήταν πολύ επιλεκτική και συγκεκριμένη. Μια επιπλέον άποψη για την απόκτηση των βασικών αγαθών είναι η άμεση παραγωγή (direct production).

Η αναδιανεμητική οικονομία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο ήταν επιλεκτική. Οι ανακτορικές οικονομίες μπορεί να λειτουργούσαν ως μέσα χρηματοδότησης των βασικών ειδών πλούτου (wealth finance), ενώ οι κοινοτικές οικονομίες ήταν προσανατολισμένες στη διαβίωση. Τα ανάκτορα κινητοποιούσαν πόρους μέσω της

³⁶⁹ Earle 1977.

³⁷⁰ Earle, 2011, 237

³⁷¹ Nakassis, κ.α., 2011, 179

³⁷² D'Altroy και Earle, 1985

³⁷³ Earle, 2011, 238

³⁷⁴ Earle, 2011, 241

³⁷⁵ Halstead, 1999

φορολογίας ή τους αποκτούσαν με την άμεση παραγωγή. Η κινητοποίηση πραγματοποιούνταν μέσω της χρηματοδότησης του πλούτου και της διανομής αγαθών για τις εορτές.

Όπως συζητήθηκε παραπάνω η γεωργική εξειδίκευση και η εντατικοποίηση ήταν δυο βασικά στοιχεία του αναδιανεμητικού μοντέλου του Renfrew- προκάλεσαν τη συσσώρευση πλεονάσματος και την εμφάνιση σύνθετης κοινωνικής οργάνωσης³⁷⁶. Τα πρώτα στοιχεία για εντατικοποίηση και εξειδίκευση μπορούν αρχικά να εντοπιστούν στην πρωτο-αστική 3η χιλιετία π.Χ³⁷⁷. Η απαρχή της Εποχής του Χαλκού συνιστά ένα «κατώφλι», εξαιτίας της εξημέρωσης και της εντατικής καλλιέργειας της ελιάς και της αμπέλου, η εκμετάλλευση των οποίων συνδέθηκε με σημαντικά κοινωνικά φαινόμενα. Εκτός όμως από αυτά τα δυο, η καλλιέργεια των δημητριακών παρέμεινε στη βάση της αγροτικής παραγωγής³⁷⁸.

Στις επόμενες δεκαετίες το μοντέλο αυτό του Renfrew, δέχθηκε κριτική, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης αρχαιοβοτανικών δεδομένων³⁷⁹. Το 1990 ένα νέο κύμα κριτικής αναπτύχθηκε. Η μεγαλύτερη συνεισφορά ήταν αυτή του Halstead κα έκτοτε η συζήτηση που ακολουθεί είναι βασισμένη στη δική του εργασία. Σύμφωνα με τον Halstead, η εξειδίκευση στην παραγωγή μπορεί να ανιχνευθεί μόνο στις ανακτορικές οικονομίες της Κρήτης και της Ηπειρωτικής Ελλάδας³⁸⁰. Αντίθετα ο μη ανακτορικός κόσμος ακολουθούσε διαφοροποιημένη γεωργία (diversified farming) , σε επίπεδο νοικοκυριού ή οικισμού, πρακτική που ανάγεται βαθιά στη Νεολιθική περίοδο. Με την έναρξη της Εποχής του Χαλκού, η προϋπάρχουσα διαφοροποίηση έγινε ακόμα πιο συχνή. Η διαφοροποίηση υποδηλώνεται και στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, καθώς στις απογραφές της Γραμμικής Β όλες οι περιοχές φορολογούνταν για τα ίδια αγαθά στις ίδιες αναλογίες³⁸¹. Ο μηχανισμός αυτός είχε διάφορους στόχους: α) την εισαγωγή μια ποικιλίας καλλιεργειών στη διατροφή, β) την κατανομή της εργασίας σε όλο τον αγροτικό κύκλο, γ) τη μείωση του κινδύνου ολικής αποτυχίας των καλλιεργειών, δ) και την ενίσχυση της παραγωγής του «κανονικού πλεονάσματος»³⁸².

Η παραγωγή «κανονικού πλεονάσματος» αν και είναι δύσκολο να εντοπιστεί αρχαιολογικά, πρέπει να θεωρηθεί συνήθης πρακτική των αγροτικών κοινοτήτων της

³⁷⁶ Renfrew, 2011.

³⁷⁷ Renfrew, 2011, 165.

³⁷⁸ Renfrew, 2011, 265.

³⁷⁹ Margaritis, 2013, 746.

³⁸⁰ Halstead, 1992^a.

³⁸¹ Halstead, 1992^a, 108.

³⁸² Halstead, 1992^a, 114.

Νεολιθικής εποχής και της Εποχής του Χαλκού³⁸³. Σε επίπεδο μικρής κλίμακας, η παραγωγή πλεονάσματος θα μπορούσε να επιτευχθεί ακολουθώντας μεθόδους εντατικής γεωργίας (intensified husbandry), όπως την καλλιέργεια μικρών αγροτεμαχίων, συχνό ξεχορτάρισμα (weeding), λίπανση, εναλλαγή δημητριακών και οσπρίων, σπάνια αγρανάπαυση, ισορροπημένη γεωργία τόσο των καλλιεργειών όσο και των ζώων για την εξασφάλιση μιας ευρείας γκάμας προϊόντων, πλήρη χρήση της οικιακής εργασίας και της γης για την ελαχιστοποίηση του κινδύνου αποτυχίας των αποδόσεων³⁸⁴. Ενώ η υπερπαραγωγή και η κανονική συσσώρευση πλεονασμάτων θα έπρεπε να αρκούν για την πρόληψη της έλλειψης τροφίμων σε κακές χρονιές, στην πραγματικότητα, διάφοροι παράγοντες μπορούν να επηρεάσουν την επιτυχία τους: διαδοχικές κακές χρονιές συγκομιδής, περιορισμοί στην αποθήκευση των δημητριακών εξαιτίας της αλλοίωσής τους από έντομα και τρωκτικά, ανισορροπία μεταξύ του εργατικού δυναμικού και των καταναλωτών ενός μεμονωμένου νοικοκυριού³⁸⁵. Ένας επιπλέον ρυθμιστικός μηχανισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού ήταν η παροχή βασικών (staple) και μη βασικών αγαθών/προϊόντων (non-staple) στα ανάκτορα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, ώστε να ενισχυθούν οι ευκαιρίες ανταλλαγής σε κακές χρονιές³⁸⁶. Αν αυτό ισχύει, τα ανάκτορα λειτουργούσαν ως τραπεζίτες του κοινωνικού πλεονάσματος που θα χρησιμοποιούνταν σε περίπτωση κρίσης έλλειψης³⁸⁷.

Λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία της παραγωγής πλεονάσματος για την επιβίωση των νοικοκυριών, είναι λογικό να σκεφτεί κανείς ότι η κινητοποίηση αυτού του πλεονάσματος από την ελίτ δε θα ήταν επικερδής. Αν αυτό γίνει δεκτό, το ερώτημα είναι πώς οι ανακτορικές αρχές εξασφάλιζαν την πρόσβαση στους πόρους. Ο Halstead πρότεινε τις εξής μεθόδους: α) με επενδύσεις που χρηματοδοτούνταν από την ελίτ για την εξοικονόμηση εργασίας των νοικοκυριών β) επέκταση της εργασίας με πολιτικά ή στρατιωτικά μέσα και γ) υιοθέτηση εκτεταμένων γεωργικών πρακτικών³⁸⁸. Πράγματι, κάποιες ενδείξεις για επενδύσεις της ελίτ στην οικιακή εργασία αναφέρονται ήδη από την Ύστερη Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, αλλά και στις μεταγενέστερες φορολογικές καταγραφές των ανακτόρων. Στα τελευταία, κινητοποιείται μια ποικιλία προϊόντων (π.χ. δημητριακά, σύκα, ελιά, κρασί, και

³⁸³ Halstead, 1992α, 108.

³⁸⁴ Halstead, 200, 106-107.

³⁸⁵ Halstead, 1992α, 11.

³⁸⁶ Halstead, 1992α.

³⁸⁷ Halstead, 1992α, 114-116.

³⁸⁸ Halstead 1992α, 109

μπαχαρικά). Ωστόσο δεν είναι φανερό αν αυτά αντιπροσωπεύουν τη φορολόγηση του πλεονάσματος ή τη συνεισφορά της ελιτ στην οικιακή εργασία³⁸⁹.

Η εκτεταμένη αγροτική παραγωγή θα έπρεπε να θεωρείται πιθανή στρατηγική για την απόκτηση των αγαθών. Αυτό το σύστημα χαρακτηρίζεται από την καλλιέργεια μεγάλων εκτάσεων γης, χρήση ζώων για όργωμα και το αλώνισμα της συγκομιδής, την αγρανάπαυση για τον έλεγχο των ζιζανίων/ άγριων φυτών, τον αυξημένο αριθμό ανθρώπινης εργασίας για τη συγκομιδή³⁹⁰. Η χρήση μεγάλων ζώων εργασίας για την εκτεταμένη καλλιέργεια είναι αναπόφευκτη, καθώς απαιτείται μεγάλη αντοχή. Ταυτόχρονα, πρέπει να εξασφαλιστούν πολλές ζωοτροφές για τη συντήρηση των ζώων αυτού του μεγέθους κατά τις περιόδους εργασίας ή καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, οι οποίες εξασφαλίζονται από τα υποπροϊόντα της συγκομιδής, κυρίως άχυρο. Έγινε κατανοητό ότι ένας γεωργός με περιορισμένη πρόσβαση σε καλλιεργήσιμη γη δεν είναι σε θέση να διατηρήσει ζώα εργασίας αυτού του μεγέθους και να εφαρμόσει εκτεταμένες γεωργικές πρακτικές. Επομένως η εκτεταμένη γεωργία πρέπει να θεωρείται προνόμιο των μεγάλων γαιοκτημόνων³⁹¹.

Τα στοιχεία που έχει προτείνει ο Halstead για να υποστηρίξει τις εκτεταμένες γεωργικές πρακτικές στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο είναι τα εξής : Πρώτον οι επιγραφικές μαρτυρίες υποδεικνύουν την ύπαρξη βοδιών που ανήκαν στα ανάκτορα. Δεύτερον στα αρχεία της Πύλου το ανάκτορο φαίνεται ότι είναι κάτοχος μεγάλων εκτάσεων γης. Τα Κνωσιακά αρχεία καταγράφουν μια μεγάλη συγκομιδή δημητριακών (800 τόνοι σιτάρι) στο dawo , στην πεδιάδα της Μεσαράς. Εκτεταμένες πρακτικές καλλιέργειας εντοπίζονται από την ύπαρξη ζιζανίων/ άγριων φυτών από τη Σιταποθήκη στις Μυκήνες³⁹².

Επιπλέον η εκτεταμένη γεωργία θα μπορούσε να λειτουργήσει με ένα σύστημα κοινής διευθέτησης μεταξύ ανακτόρων και δάμων (damoi). Ο Halstead βασιζόμενος σε μια εθνογραφική αναλογία, πρότεινε ότι τα μυκηναϊκά ανάκτορα μπορεί να λειτουργούσαν με ένα παρόμοιο τρόπο με τα μεγάλα τσιφλίκια του 19ου αι³⁹³. Εάν αυτό γίνει αποδεκτό τότε ανάκτορο και δάμοι ήταν εταίροι σε αυτή τη διεργασία, όπου γη και εργασία παρέχονται από

³⁸⁹ Halstead, 1992α, 112

³⁹⁰ Halstead, 2000, 106-107.

³⁹¹ Halstead, 1992α, 111.

³⁹² Halstead, 1992α, 12.

³⁹³ Halstead, 1999.

τους δάμους (damoi), ενώ τα ζώα εργασίας (και ίσως σπόροι καλαμποκιού) παρέχονται από τα ανάκτορα³⁹⁴.

Η εκμετάλλευση της ελιάς, της αμπέλου και της συκιάς είναι λιγότερο καλά τεκμηριωμένη. Αν και η καλλιέργεια αυτών των ειδών τεκμηριώνεται με ασφάλεια από τον μη ανακτορικό τομέα ο Halstead έχει υποστηρίξει ότι η εκμετάλλευσή τους χρηματοδοτούνταν από τα ανάκτορα³⁹⁵. Σύμφωνα με τον ίδιο, η εξειδικευμένη παραγωγή δημητριακών από τα ανάκτορα είναι ιδανική για την εκμετάλλευση της ελιάς στις εποχές-παράθυρα των δημητριακών³⁹⁶. Η ιδέα αυτή υποστηρίζεται επίσης από το επιχείρημα του Χαμηλάκη- σε μια προοπτική Long Duree, η αυξημένη ζήτηση πυροδοτείται από ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις³⁹⁷. Η εντατικοποίηση της καλλιέργειας της ελιάς και του σταφυλιού προϋποθέτει υψηλό επίπεδο επένδυσης σε εργασία και αποτυχία κινδύνου, και δεδομένου ότι η χορηγία αυτής της επένδυσης ήταν υπόθεση της ελίτ³⁹⁸. Μια διαφορετική προσέγγιση ακολουθεί ο Palmer, ο οποίος υποστηρίζει ότι η εκμετάλλευση της αμπέλου και η οινοποίηση δεν ήταν προνόμιο των ελίτ, αλλά ήταν σημαντικές πολύ πριν από την εμφάνιση των ανακτόρων³⁹⁹.

Συνοψίζοντας, έχουν προταθεί τρία διαφορετικά γεωργικά συστήματα στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, σύμφωνα με το μοντέλο του Renfrew, εξειδίκευση των νοικοκυριών ή των οικισμών στο σιτάρι την ελιά και το σταφύλι. Σύμφωνα όμως με το μοντέλο του Halstead, η γεωργική εξειδίκευση και η εντατικοποίηση μπορεί να ειπωθεί μόνο για τα ανάκτορα ενώ διαφοροποιημένη γεωργία και εντατική καλλιέργεια για τον μη ανακτορικό τομέα.

II. Εναλλακτικές προσεγγίσεις στην αγροτική ανάπτυξη: Εξειδίκευση και Εντατικοποίηση (Specialization and Intensification) έναντι Διαφοροποίηση της παραγωγής και επεκτατισμός (Diversification and Extensification)

³⁹⁴ Halstead, 2007, 67-68

³⁹⁵ Halstead, 2007, 67.

³⁹⁶ Halstead. 1992^a.

³⁹⁷ Hamilakis, 1999.

³⁹⁸ Hamilakis, 1999, 45.

³⁹⁹ Palmer, 1994.

Η αγροτική εξειδίκευση και η εντατικοποίηση ήταν τα δυο στοιχεία «κλειδιά» στο θεωρητικό μοντέλο του Renfrew για την παραγωγή και τη συσσώρευση πλεονάσματος⁴⁰⁰. Ο Renfrew⁴⁰¹ αναφέρει ότι τα πρώτα δείγματα για την ύπαρξη εξειδίκευσης στο Αιγαίο εμφανίζονται στην πρωτο-αστική 3^η χιλιετία π.Χ. Κατά τη Νεολιθική περίοδο οι άνθρωποι καλλιεργούσαν κυρίως δημητριακά και όσπρια. Με την έναρξη της Εποχής του Χαλκού η «επανάσταση» η οποία επήλθε σχετίστηκε με την εξημέρωση και την εντατική καλλιέργεια της αμπέλου και των ελιών. Η εκμετάλλευσή των σχετίστηκε με σημαντικά κοινωνικά φαινόμενα. Η σπουδαιότητα αυτών των φυτών έγκειται στο γεγονός ότι μπορούσαν να καλλιεργηθούν σε εδάφη που πρωτότερα ήταν δυσπρόσιτα και ακατάλληλα για καλλιέργεια, όπως είναι οι λόφοι και περιθωριακές εκτάσεις⁴⁰². Στις δεκαετίες που παρήλθαν το μοντέλο αυτό του Renfrew δέχθηκε κριτική κυρίως εξαιτίας της έλλειψης αρχαιολογικών δεδομένων⁴⁰³. Ωστόσο τα τελευταία χρόνια ακόμα και αν έχουν αυξηθεί τα αρχαιοβοτανικά και αρχαιοζωολογικά δεδομένα η εξειδίκευση παραμένει προβληματική.

Ο Halstead⁴⁰⁴, ο οποίος ακόμη και σήμερα παραμένει ένας από τους σημαντικότερους μελετητές στην αγροτική οικονομία του Αιγαίου της Εποχής του Χαλκού, αντιπροτείνει το μοντέλο της διαφοροποίησης⁴⁰⁵ και του επεκτατισμού για τα συστήματα καλλιέργειας. Ο ίδιος επισημαίνει ότι διαφοροποίηση στην παραγωγή εντοπίζεται ήδη από τη Νεολιθική εποχή, με την καλλιέργεια ποικιλίας δημητριακών, σε στρώματα της Νεολιθικής Κνωσού, όπως το δίκοκκο σιτάρι (*Triticum dicocum*), το μονόκοκκο σιτάρι (*Triticum monococum*), το γυμνό σιτάρι (*Triticum aestivum*) και το εξάστιχο κριθάρι (*Hordeum vulgare*). Ποικιλία

⁴⁰⁰ Η συσσώρευση πλεονάσματος είναι πολύ σημαντική στο μοντέλο του Renfrew, καθώς απαιτεί και αναπαράγει την περίτεχνη κοινωνική οργάνωση. Αυτό το μοντέλο ταιριάζει με τα αρδευτικά συστήματα σε πολιτισμούς της Ανατολή την 3^η και 2^η χιλιετία π.Χ. , Renfrew, 2006, 265. Στον ελλαδικό χώρο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, τα μόνα αποστραγγιστικά συστήματα που εντοπίζονται είναι στην Κωπαΐδα (Βοιωτία), Lane & Aravantinos, 2021, και στην Τίρυνθα Maran, 2010.

⁴⁰¹ Renfrew, 2006, 265.

⁴⁰² Renfrew, 2006, 304-305.

⁴⁰³ Halstead, 1992α, 106.

⁴⁰⁴ Halstead, 1992α.

⁴⁰⁵ Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται για να περιγράψει την καλλιέργεια μιας ποικιλίας φυτών, κυρίως δημητριακών και οσπρίων, Halstead, 1992α.

παρουσιάζεται και στην καλλιέργεια των οσπρίων όπως είναι ο αρακάς (*Pisum sativum*), φακές (*Lens culinaris*) και ρόβι (*Vicia ervilia*)⁴⁰⁶.

Στην Εποχή του Χαλκού παρουσιάζεται ακόμα μεγαλύτερη διαφοροποίηση στην αγροτική παραγωγή. Συγκεκριμένα εμφανίζονται είδη δημητριακών και οσπρίων τα οποία δεν είχαν εμφανιστεί σε στρώματα της Νεολιθικής περιόδου. Η διαφοροποίηση στην παραγωγή εντοπίζεται και στα κύρια φορολογικά έγγραφα της Γραμμικής Β γραφής, καθώς όλες οι διοικητικές περιφέρειες φορολογούνταν για τα ίδια εμπορεύματα με τις ίδιες ποσότητες. Αυτός ο μηχανισμός εξασφάλιζε ποικιλία στη διατροφή, την ελάττωση του κινδύνου της ολικής μείωσης της σοδειάς, την κατανομή της απαιτούμενης εργασίας καθ' όλη τη διάρκεια του γεωργικού κύκλου, και τέλος την ενίσχυση της παραγωγής κανονικού πλεονάσματος (normal surplus)⁴⁰⁷. Η παραγωγή 'κανονικού πλεονάσματος', σε μικρή κλίμακα, ήταν δυνατό να επιτευχθεί με τη χρήση εντατικοποιημένων μεθόδων καλλιέργειας της γης. Η ανακτορική elite με κάποιο τρόπο θα ήλεγχε την πρόσβαση και την κινητοποίηση αυτών των σταθερών 'staple' προϊόντων. Ο Halstead⁴⁰⁸ υποστήριξε ότι αυτός ο έλεγχος θα επιτυγχανόταν πιθανότατα με τη χρήση εκτεταμένων αγροτικών πρακτικών⁴⁰⁹. Για το Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού ο Halstead θεωρεί, βασισμένος στα αρχαιολογικά δεδομένα ότι το ανάκτορο ακολούθησε το σύστημα της εκτεταμένης αγροτικής παραγωγής (extensification). Στα εκτεταμένα αγροτικά συστήματα παραγωγής, χρησιμοποιούνται μέθοδοι με σκοπό την εξοικονόμηση χρόνου και ενέργειας (μόχθου). Πιο συγκεκριμένα η καλλιέργεια μεγάλων εκτάσεων γης, επιτυγχάνεται με τη χρήση ζώων για το όργωμα και το αλώνισμα. Επιπροσθέτως απαιτείται η χρήση πολλών εργατικών χεριών για τη συγκομιδή των καλλιεργειών⁴¹⁰. Με τη χρήση των ζώων γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι απαραίτητη είναι και η εξασφάλιση τροφής για την επιβίωσή των, η οποία προκύπτει από τα υποπροϊόντα των συγκομιδών κυρίως τα άχυρα. Κατά συνέπεια ένας γεωργός, ο οποίος έχει πρόσβαση σε γη περιορισμένου μεγέθους δε θα ήταν δυνατό να διατηρήσει ζώα για εργασία. Έτσι η εκτεταμένη αγροτική παραγωγή θα πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα των μεγάλων

⁴⁰⁶ Halstead, 1992α, 107.

⁴⁰⁷ Halstead, 1992α, 114. Ως κανονικό πλεόνασμα ορίζεται η καλλιέργεια γης, η οποία είναι αρκετή για να καλύψει τις απαραίτητες ανάγκες μιας οικογένειας- ενός νοικοκυριού, σε μια πιθανή επερχόμενη κακή χρονιά συγκομιδής, Halstead, 1992α, 11.

⁴⁰⁸ Halstead, 1992α.

⁴⁰⁹ Halstead, 1992α, 109.

⁴¹⁰ Halstead, 1999, 320-321. Η μέθοδος αυτή πραγματώνεται και με την καταναγκαστική εργασία *corvée labour*.

γαιοκτημόνων⁴¹¹. Οι ενδείξεις από τις πινακίδες κάνουν λόγο για την ύπαρξη βοοειδών, τα οποία ανήκουν στο ανάκτορο⁴¹², καθώς και για την κατοχή μεγάλων εκτάσεων γης (γαιοκτησιών)⁴¹³. Σημαντική συνεισφορά για το σύστημα αυτό είναι και η σχέση των *damoi* με τα ανάκτορα. Ο Halstead έχει υποστηρίξει ότι τα ανάκτορα λειτουργούσαν με τρόπο παρόμοιο με τα τσιφλίκια του 19^{ου} αι., που οι μεγαλοτσιφλικάδες παρείχαν τη γη, τα ζώα για όργωμα και σπόρους καλαμποκιού στους γεωργούς με αντάλλαγμα την εργασία και το μόχθο τους⁴¹⁴. Έτσι λοιπόν στην περίπτωση των Μυκηναϊκών ανακτόρων φαίνεται ότι ο *damos* παρείχε τη γη και το προσωπικό, ενώ το ανάκτορο παρείχε τα ζώα για το όργωμα⁴¹⁵.

III. Απουσία αναφορών επί ειδικών γεωργικών προϊόντων κα δραστηριοτήτων

Τα αρχεία της Γραμμική Β περιέχουν είτε λίγες είτε καθόλου αναφορές για ένα μεγάλο αριθμό εμπορευμάτων τα οποία ωστόσο πιστοποιούνται αρχαιολογικά (όσπρια, μια ποικιλία παιγχνιδιών και η κεραμική)⁴¹⁶. Εντύπωση προκαλεί η απουσία αναφοράς σε όσπρια και αυτό γιατί όπως φαίνεται και από την παραπάνω ανάλυση των αρχαιοβοτανικών δεδομένων η παρουσία τους αφθονεί⁴¹⁷. Ο Chadwick το απέδωσε φιλολογικούς και επιγραφικούς λόγους. Υποστήριξε ότι δεν έχουν ακόμα αναγνωριστεί οι αντίστοιχοι όροι⁴¹⁸. Ο Halstead⁴¹⁹, υποστήριξε ότι τα περισσότερα δημητριακά και όσπρια, τα οποία παρέχονταν στο κέντρο καλλιεργούνταν στη γη των *damoi*, που όπως έχει ειπωθεί και παραπάνω ήταν γη που ελέγχονταν από τις τοπικές κοινότητες. Οι ανώτατοι αξιωματούχοι του ανακτόρου δάνειζαν ζεύγη βοδιών για να καλλιεργηθεί αυτή η γη. Ο ίδιος προτείνει επίσης ότι οι άνθρωποι που δούλευαν τη γη προμηθεύονταν επιτόπια τα διάφορα προϊόντα (από τη στιγμή που δεν

⁴¹¹ Halstead, 1992a, 111.

⁴¹² Βλ. Κνωσός, 51.

⁴¹³ Βλ. Πύλος, Σειρά Ε, 14-18.

⁴¹⁴ Halstead, 1999, Halstead, 2001.

⁴¹⁵ Halstead, 2007, 67-68.

⁴¹⁶ Bennet & Halstead, 2014, 273.

⁴¹⁷ Βλ. Πίνακα 1, 71.

⁴¹⁸ Ventris & Chadwick, 1973, 131.

⁴¹⁹ Halstead, 2007, 66-67.

εμφανίζονται στις πινακίδες) και ότι οι καλλιέργειες μοιράζονταν μεταξύ των ντόπιων κοινοτήτων και της κεντρικής εξουσίας⁴²⁰.

Φαίνεται ότι τα ανάκτορα δεν ήλεγχαν το σύνολο της αγροτικής παραγωγής και η ενασχόλησή τους στις οικονομικές και στις λοιπές δραστηριότητες στα Μυκηναϊκά βασίλεια ήταν επιλεκτική⁴²¹. Σημαντική επίσης είναι και η έλλειψη αναφορών σε γεωργικές δραστηριότητες, καθώς και στον ίδιο τον επαγγελματικό όρο του γεωργού. Χαρακτηριστική είναι και η απουσία αναφοράς σε θεριστές⁴²², κάτι που ίσως σήμαινε ότι αυτοί κινητοποιούνταν από τις τοπικές κοινότητες και όχι από το ανάκτορο. Ο Chadwick θεώρησε δεδομένο ότι όλοι ανεξάρτητα από την εργασία με την οποία καταγράφονται, καλλιεργούν παράλληλα μια μικρή ή μεγάλη έκταση γης. Έτσι δε ήταν απαραίτητο να χρησιμοποιηθεί ένας όρος για το επάγγελμα του γεωργού ή του αγρότη, καθώς ήταν μια απασχόληση κοινή και βασική για όλους τους κατοίκους⁴²³.

Συμπεράσματα

Φαίνεται λοιπόν ότι η αποκρυπτογράφηση της Γραμμική Β τον Ιούλιο του 1952 από τους Ventris & Chadwick υπήρξε σταθμός στη μελέτη του Μυκηναϊκού πολιτισμού. Χάρη σε αυτή διαφωτίστηκαν πτυχές της περιόδου για τις οποίες τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι πολύ περιορισμένα. Οι πληροφορίες ωστόσο που μας αποκαλύπτουν οι πινακίδες, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με κριτική σκέψη και σύνεση. Θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι από αυτές αντλούμε γνώσεις αναφορικά με την κατεξοχήν ανακτορική οικονομία, ενώ λίγα μας διδάσκουν για τις οικονομικές δραστηριότητες ενός ανακτορικού μηχανισμού, καθώς σχεδόν στο σύνολό τους, αποτελούν ένα εκτεταμένο αρχείο της γραφειοκρατικής διοίκησης της

⁴²⁰ Halstead, 2007, 68.

⁴²¹ Killen, 2007, 115, Halstead, 2007, 67.

⁴²² Σε αυτή την περίπτωση αξίζει να αναφερθεί το λεγόμενο '*Άγγείο των θεριστών*', από την Αγία Τριάδα στην πεδιάδα της Μεσσαράς, το οποίο χρονολογείται στην Μεσομινωική ΙΙΙΒ περίοδο, ίσως να απεικονίζει ακριβώς το είδος της εποπτευόμενης εργατικής ομάδας που ήταν απαραίτητη σε ένα εκτεταμένο καλλιεργήσιμο κτήμα κατά τη διάρκεια και μετά τη συγκομιδή, Μπουλώτης, 2011, 259-260.

⁴²³ Ventris & Chadwick, 1973, 159.

ανακτορικής εξουσίας και των εμπορικών ενδιαφερόντων και συναλλαγών των μυκηναϊκών ανακτόρων. Η κοινωνικοπολιτική δομή των ανακτόρων μπορεί να χωριστεί σε τρεις κατηγορίες-ομάδες: την ανακτορική elite, την περιφερειακή elite, της οποίας η εξουσία είχε μόνο επαρχιακή επιρροή και τέλος οι κατώτερες τάξεις (οι κοινοί θνητοί) που περιλαμβάνουν τους αγρότες, τους τεχνίτες, τους εργάτες και τους δούλους. Η εξουσία ήταν συγκεντρωτική και παρόλο που το ανάκτορο δεν ήλεγχε κάθε πτυχή της ζωής σε κάθε κοινότητα, μπορούσε να συγκεντρώσει, αν χρειαζόταν, λεπτομερείς πληροφορίες σε οποιοδήποτε τμήμα της επικράτειας που ήλεγχε. Σημαντικό είναι επίσης, ότι το σύνολο των πινακίδων που έχουν διασωθεί προέρχεται από μια και μόνο περίοδο, την τελευταία φάση των ανακτόρων και συνεπώς δεν προσφέρονται για αναγωγή σε βάθος χρόνου. Τέλος θα μπορούσε να ειπωθεί ότι είναι κείμενα όχι για το «ευρύ κοινό», αλλά γραμμένα από λίγους για λίγους, για εκείνους δηλαδή που ήξεραν να γράφουν και να τα διαβάζουν. Ωστόσο παρόλο που οι πληροφορίες που περιέχουν, αν και είναι τηλεγραφικά γραμμένες, κρύβουν τόσο τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συντάχθηκαν όσο και το σκοπό που εξυπηρετούσαν. Γενικότερα όμως, οι πληροφορίες από τις πινακίδες, αν και όντως σκιαγραφούν μόνο συγκεκριμένες δημοσιονομικές δραστηριότητες της κεντρικής εξουσίας, ξεδίπλωσαν μπροστά στα μάτια των μελετητών μέρος του κοινωνικού και οικονομικού γίνεσθαι της περιόδου.

Είναι πολύ σημαντικό να γίνει κατανοητό ότι δεν αποτελούν ένα πλήρες αρχείο της μυκηναϊκής οικονομίας, αλλά πρόκειται κατά βάση για καταλόγους υλικών και προϊόντων που εισέρχονται και εξέρχονται στο ανάκτορο. Υποδηλώνει βέβαια, την ύπαρξη ενός συστήματος αναδιανομής, με τα ανάκτορα στο επίκεντρο να ασκούν ισχυρό έλεγχο στην οικονομία της περιφέρειάς του. Εντούτοις όμως, οι πληροφορίες από τις πινακίδες της Γραμμικής Β δεν είναι ιδιαίτερα σαφείς ως προς το βαθμό εμπλοκής των ανακτορικών μηχανισμών στην πρωτογενή παραγωγή. Δε γίνεται σαφές από πού προμηθεύονταν το ανάκτορο τα γεωργικά ή κτηνοτροφικά προϊόντα. Στα αρχεία των πινακίδων συναντάμε πολύ συχνά την υφαντουργία, τη μεγάλης κλίμακας αγροτική παραγωγή, τη μεταλλοτεχνία και την παραγωγή αρωματικών ελαίων μιας και αποτελούσαν τους βασικότερους τομείς της ανακτορικής οικονομίας, η οποία επέβλεπε κάθε στάδιο της παραγωγής τους, ώστε να εξασφαλιστεί η παροχή των απαραίτητων πρώτων υλών και στη συνέχεια τα παραγόμενα αγαθά & προϊόντα να χρησιμοποιηθούν για διανομή, εκμετάλλευση και ανταλλαγή. Άλλοι τομείς όπως η μικρής κλίμακας αγροτική παραγωγή, η κεραμική παραγωγή και το εμπόριο, που πιστοποιούνται ανασκαφικά, πολύ σπάνια αναφέρονται στα κείμενα των αρχείων, γεγονός που ίσως σημαίνει ότι η διαχείριση είχε ανατεθεί σε μη ανακτορικούς φορείς. Φαίνεται ότι η ανακτορική οικονομία υπήρξε

περίπλοκη και πως συνάμα με αυτή συνυπήρχαν και άλλα συστήματα ανταλλαγής πέραν του ανακτορικού πλαισίου. Το πλεόνασμα σε σιτάρι, λάδι, μαλλί διανεμόταν από το ανάκτορο στους ειδικευόμενους τεχνίτες οι οποίοι με τη σειρά τους κατασκεύαζαν προϊόντα κύρους προς όφελός του (το σύστημα *ta-ra-si-ja*). Με τον έλεγχο των προϊόντων αυτών η elite διατηρούσε υψηλή θέση μέσα στην ιεραρχία της κοινωνίας. Το φάσμα και η κλίμακα της μη ανακτορικής παραγωγής και το τρόπο διακίνησης των προϊόντων αποτελεί ακόμα ένα πεδίο μελέτης που δεν έχει διερευνηθεί εκτενώς.

Η ανάλυση των αρχαιοβοτανικών δεδομένων, η οποία επιχειρήθηκε παραπάνω⁴²⁴, υποδεικνύει τη σχετικά ποικίλη φύση της μη ανακτορικής γεωργίας. Ενώ τα αρχεία σε συντριπτικό βαθμό αφορούν ένα τύπο σιταριού, τα απανθρακωμένα κατάλοιπα αποδεικνύουν την ύπαρξη ενός ευρέως φάσματος οσπρίων και δημητριακών αντίστοιχα. Φαίνεται έτσι ότι όσον αφορά τον αγροτικό τομέα της οικονομίας, ένα μεγάλο τμήμα της γεωργικής παραγωγής λάμβανε χώρα εκτός του ανακτορικού ελέγχου. Επίσης ένα τμήμα των αποθεμάτων εισαγόταν ή εξέρχονταν από τα ανάκτορα και το γραφειοκρατικό μηχανισμό δίχως να καταγραφεί. Αυτές οι μη καταγεγραμμένες ροές εμπορευμάτων μπορεί κάλλιστα να αντιπροσωπεύουν παράτυπες, μη υποχρεωτικές συναλλαγές, καθώς η Γραμμική Β φαίνεται ότι κατέγραφε τις τακτικές-υποχρεωτικές συναλλαγές. Από την εξέταση των λεγόμενων φορολογικών σειρών από την Πύλο (σειρά Ma) προκύπτει ότι υπήρχε ένας οργανωμένος φορολογικός μηχανισμός, ο οποίος ίσως λειτουργούσε με βάση ένα φορολογικό νόμο. Ο διοικητικός μηχανισμός των ανακτόρων εξέταζε μια πληθώρα παραγόντων, προκειμένου να επιτύχει τη λειτουργική είσπραξη των φόρων. Για παράδειγμα η μη καταγραφή των οσπρίων, αλλά η συχνή εύρεσή τους στο αρχαιοβοτανικό υλικό (στον ανακτορικό και μη ανακτορικό τομέα) ίσως να υποδηλώνει ότι δεν ήταν ικανά να παράγουν μεγάλα πλεονάσματα (κυρίως διότι τα όσπρια χρειάζονται μεγάλη ποσότητα σε νερό και άρα απαιτούν και περισσότερη ενέργεια να παραχθούν). Όσον αφορά την εσωτερική διοικητική οργάνωση των ανακτορικών χώρων, παρατηρείται ότι μόνο η Πύλος διέθετε έναν χώρο εντός των ανακτορικών της εγκαταστάσεων, ο οποίος είχε επιλεγεί για τη διοικητική του χρήση, και συγκεκριμένα για τη συλλογή και την αποθήκευση των εγγράφων (**Archive Complex**). Όσον αφορά την Κνωσό καταγράφεται μια εικόνα αποκέντρωσης της διοίκησης, καθώς αν και αποτελούσε ένα σημαντικό κέντρο ελέγχου της οικονομίας της

⁴²⁴ Βλ. Κεφ. 4, 56-71.

Κρήτης, αυτό επιτυγχανόταν μέσω βοηθητικών περιφερειακών κέντρων (*ku-do-ni-ja, pa-i-to* κλπ) τα οποία είχαν την ευθύνη για τον έλεγχο των αντίστοιχων περιοχών τους.

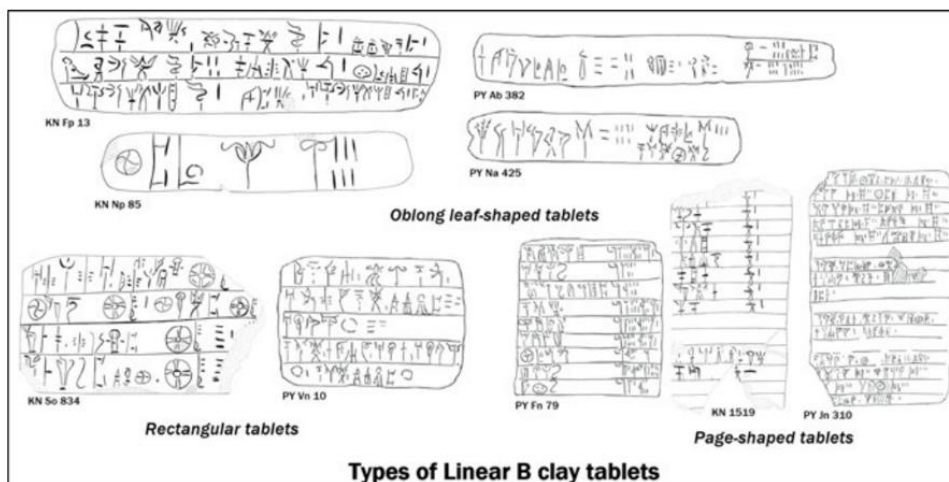
Τα αρχαιοβοτανικά στοιχεία αποκαλύπτουν ένα ευρύ φάσμα δημητριακών και οσπρίων προς κατανάλωση γεγονός που ίσως αποδεικνύει και την διαφοροποίηση (diversification) στην καλλιέργεια. Αυτή η ποικιλία αναδεικνύει και την επιλεκτικότητα των γραπτών πηγών, οι οποίες αρκούνται στην καταγραφή μόνο των δημητριακών. Όσον αφορά τα μπαχαρικά και τα καρυκεύματα παρόλο που καταγράφονται συστηματικά στις πινακίδες Γραμμικής Β είναι πολύ σπάνια στο αρχαιοβοτανικό υλικό. Αυτό ίσως συμβαίνει διότι οι άνθρωποι εκμεταλλευόταν μόνο το μαλακό τμήμα του φυτού και δε χρειαζόταν να έρθουν σε επαφή με τη φωτιά, για αυτό και δε διατηρήθηκαν.

Μελλοντικές έρευνες που θα πραγματοποιηθούν σε περισσότερες θέσεις, συμπεριλαμβανομένης της Ηπειρωτικής Ελλάδας και της νήσου Κρήτης, αναμένεται να δια φωτίσουν περισσότερο τον τομέα αυτό της οικονομίας και να διασαφηνιστούν οι σχέσεις και οι επαφές του «ανακτορικού και του μη ανακτορικού τομέα», καθώς και ο ρόλος του πρώτου στη διατήρηση των αγροτικών πλεονασμάτων.

Παράρτημα Εικόνων

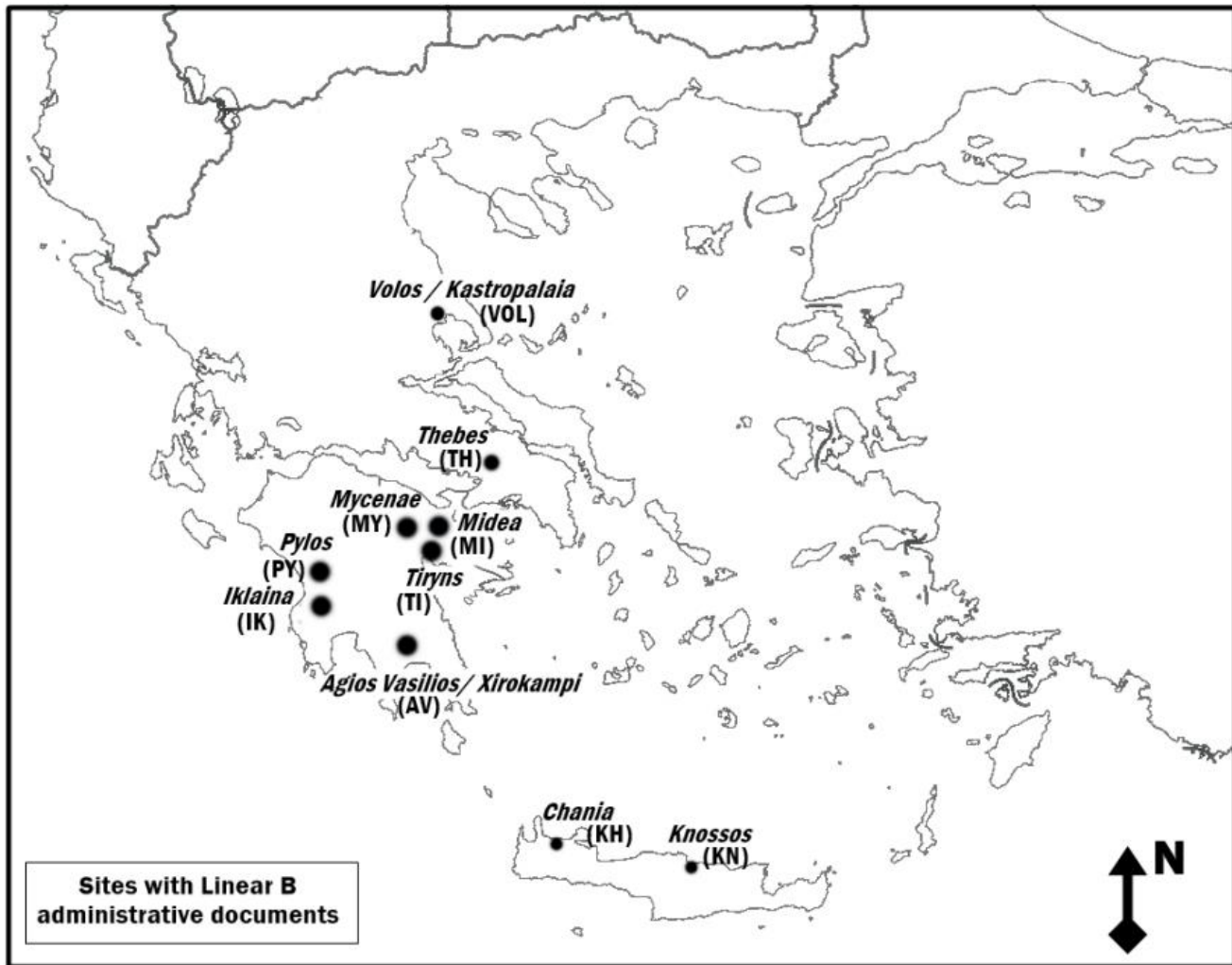
Humans	100 MAN 	102 WOMAN 		
Animals	104 DEER 	105 HORSE 	105 ^f HORSE ^f 	105 ^m HORSE ^m
	106 ^f SHEEP ^f 	106 ^m SHEEP ^m 	107 ^f GOAT ^f 	107 ^m GOAT ^m
	108 ^f PIG ^f 	108 ^m PIG ^m 	109 ^f BOVID ^f 	109 ^m BOVID ^m
	120 BARLEY? 	121 WHEAT? 	122 OLIVE 	123 SPICE
Vegetable products	125 CYPERUS 	129 FLOUR 	130 OIL 	131 WINE
	144 SAFFRON 	174 	176 TREE 	30 FIGS
	140 BRONZE 	141 GOLD 	167 INGOT 	
Fiber and cloth	31 FLAX 	145 WOOL 	146 CLOTH 	159 CLOTH
	151 HORN 	152 OX HIDE 	153 SHEEPSKIN 	154
Vases	155 ^{VASE} 	200 ^{VASE} 	201 ^{VASE} TRIPOD 	202 ^{VASE}
	203 ^{VASE} 	204 ^{VASE} 	205 ^{VASE} 	206 ^{VASE}
	207 ^{VASE} 	208 ^{VASE} 	209 ^{VASE} AMPHORA 	210 ^{VASE} STIRRUP JAR
	211 ^{VASE} 	212 ^{VASE} 	213 ^{VASE} 	215 ^{VASE} KYLEX
	226 ^{VASE} 	227 ^{VASE} RHYTON 	229 ^{VASE} 	250 ^{VASE}
	162 BREASTPLATE 	163 ARMOR SET 	191 HELMET 	230 SPEAR
	231 ARROW 	232 SACRIFICIAL AX 	233 SWORD 	254 JAVELIN
	240 CHARIOT 	241 CHASSIS 	242 CHARIOT BOX 	243 WHEEL

Εικ. 1: Κατάλογος ιδεογραμμάτων στη Γραμμική Β γραφή, Duhoux, Morpurgo Davies, 2008.

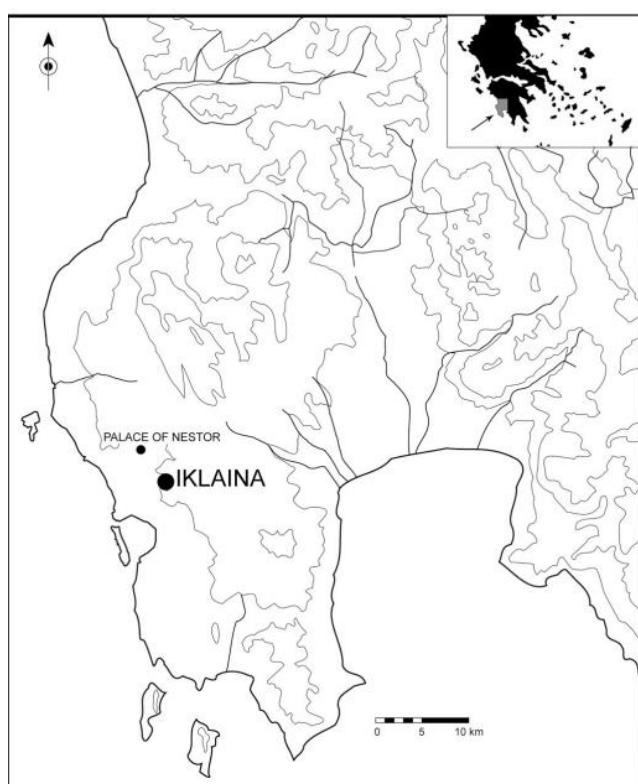
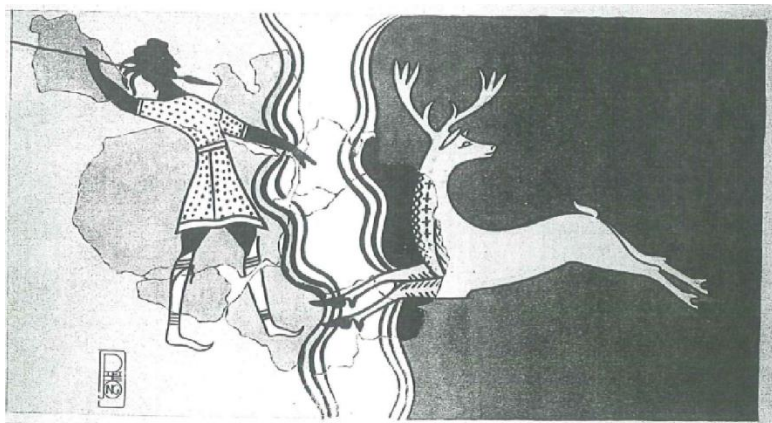

Εικ. 2: Παραδείγματα πινακίδων Γραμμικής Β γραφής, Bennett, 1955.

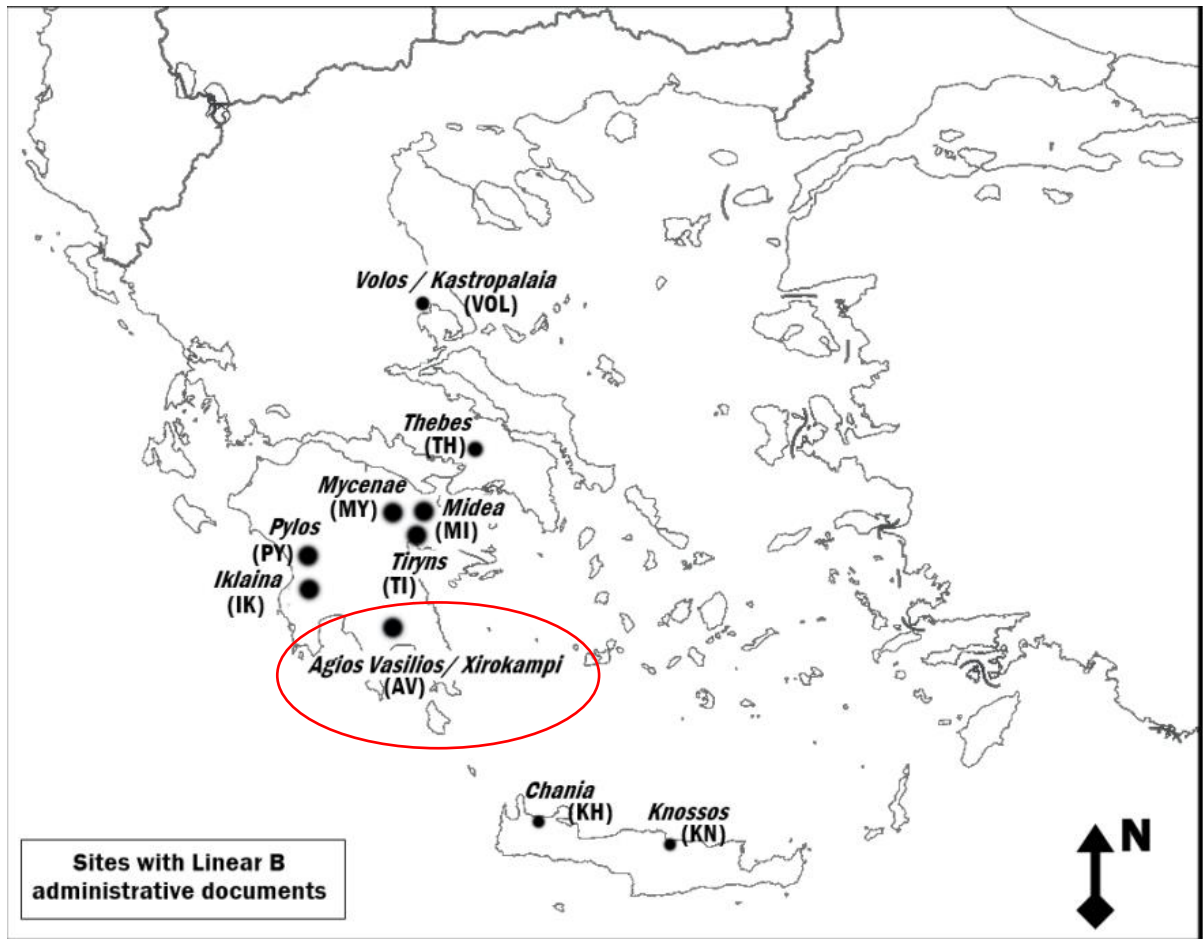
Fig. 7: Examples of Linear B inscribed tablets (after Bennett 1955 and Chadwick *et al.* 1986).

Εικ. 3: Χάρτης του Αιγαίου με περιοχές στις οποίες έχουν βρεθεί διοικητικά έγγραφα σε Γραμμική Β γραφή, Karagianni, 2019, 29, fig.3.

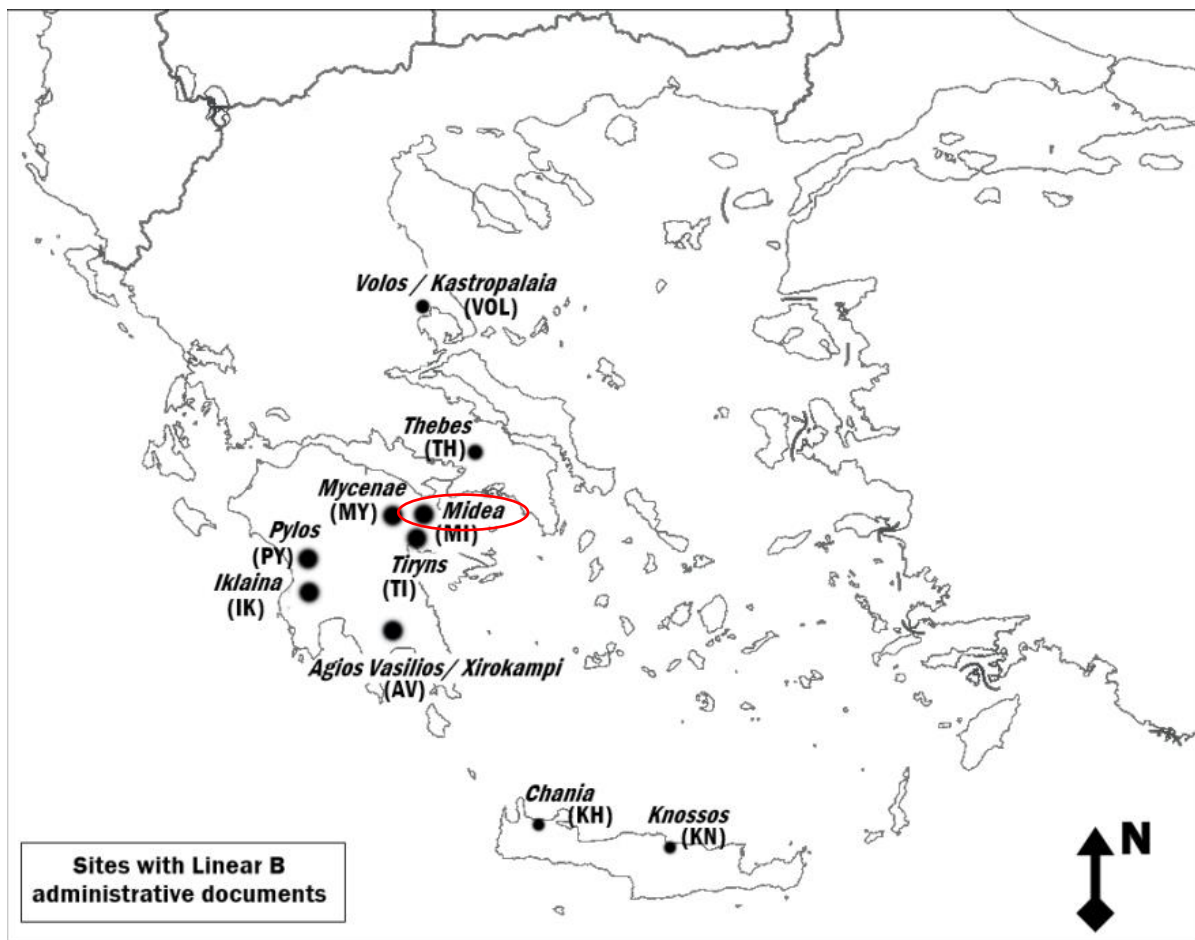
Εικ.5: Χάρτης Μεσσηνίας με την Ίκλαινα, Cosmopoulos κ.α, 2019. 889, fig.1.

Εικ. 6: Χάρτης με τη θέση του Αγίου Βασιλείου Λακωνίας, Karagianni, 2019, 2019, 29, fig. 3

Εκ. 7: Τοιχογραφία από το θρησκευτικό κέντρο των Μυκηνών με απεικόνιση της si-to-ro-ti-ni-ja (;), Κορακα, 2001, 29, Pl. IVa.

Εκ. 8: Χάρτης του Αιγαίου με τη Μιδέα, Karagianni, 2019, 29, fig.3

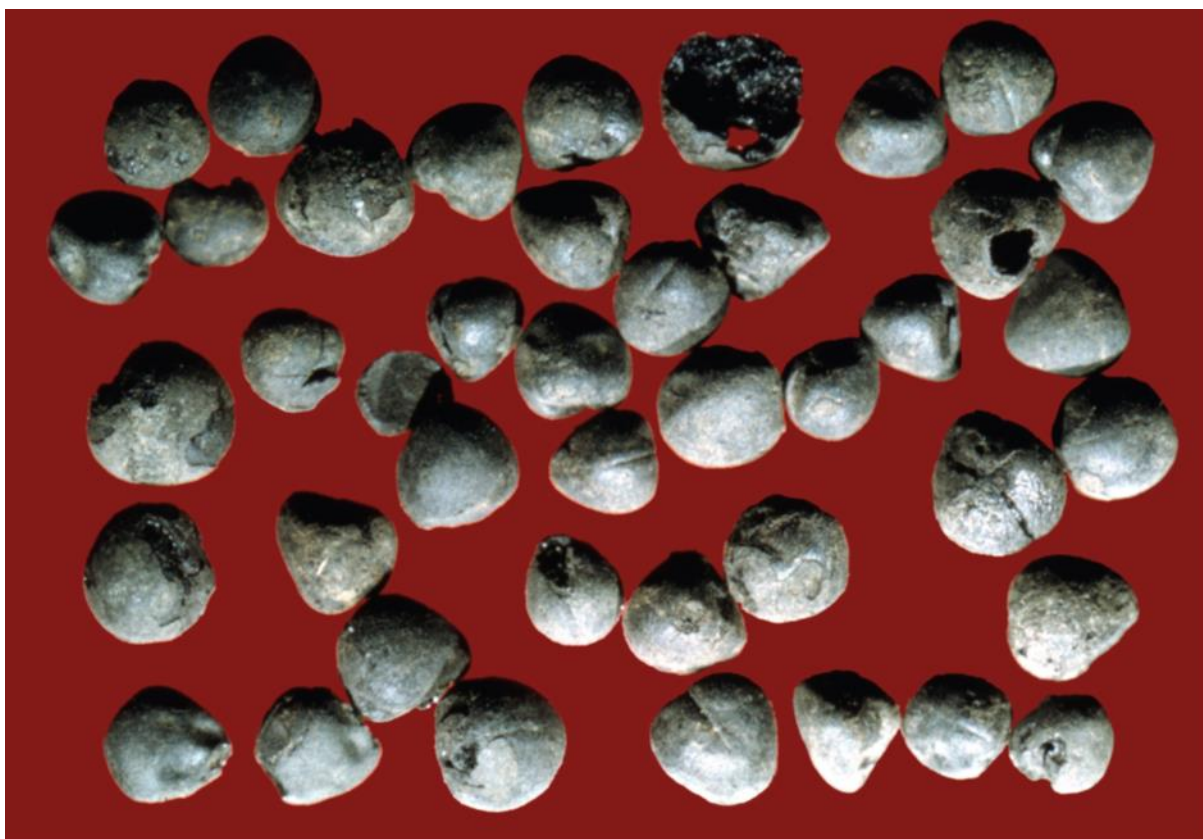
Εκ. 9: Hordeum Vulgare, Hillman, 2011, fig. H, 762.

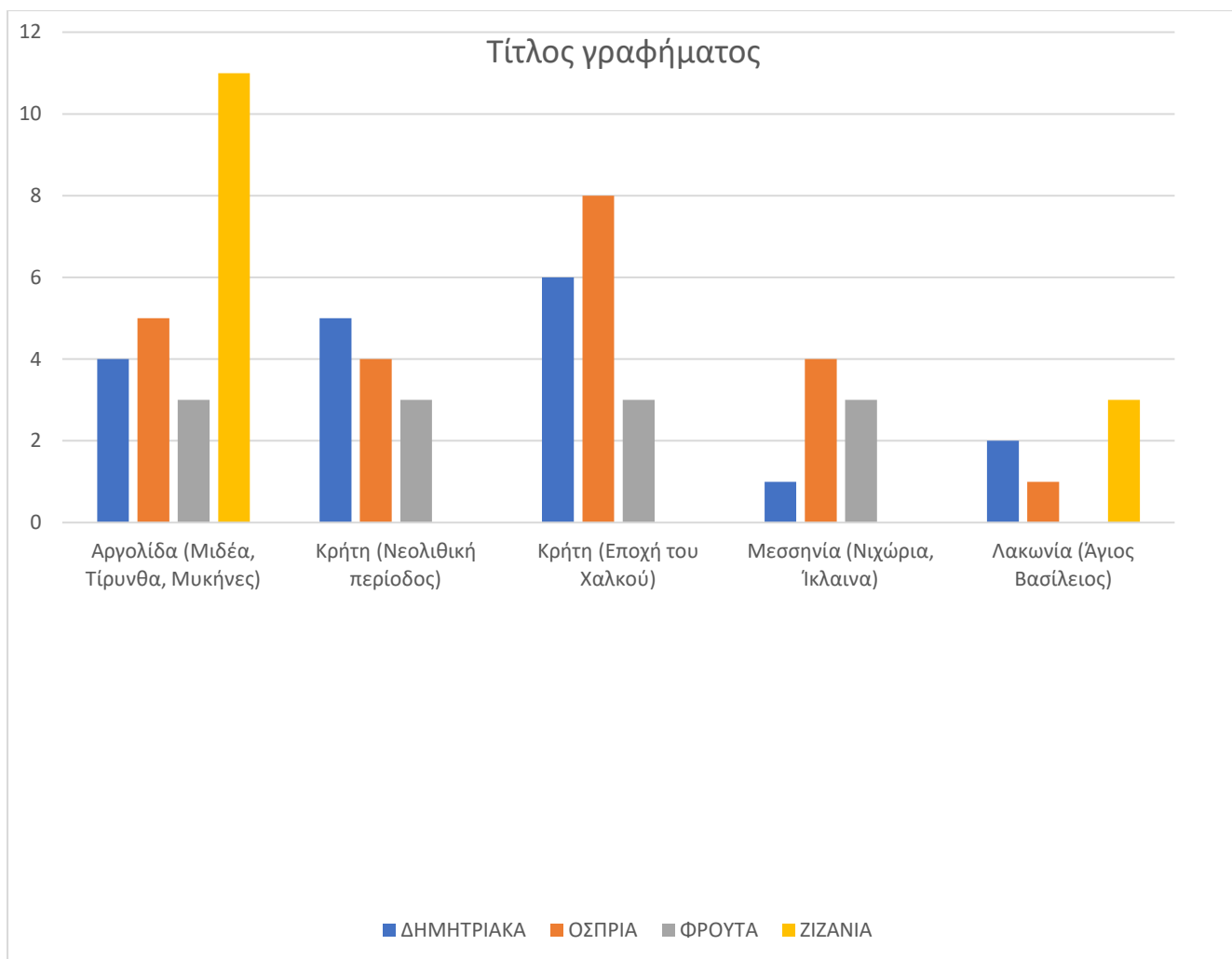
Ек. 10: *Triticum monococcum*, Hillman, 2011, fig. L, 775.

Εικ. 11: *Triticum dicoccum*, Hillman, 2011, gif. G, 753

Εκ. 12: *Vicia ervilia*, Hillman, 2011, fig. J., 770.

Εικ. 13: Ραβδόγραμμα, το οποίο καταγράφει τις ποσότητες των διαφορετικών ειδών (ποικιλιών) δημητριακών, οσπρίων, φρούτων και ζιζανίων στην Αργολίδα, τη Μεσσηνία, την Κρήτη (Νεολιθική και Ύστερη Εποχή του Χαλκού) και τη Λακωνία (Άγιος Βασίλειος).

Βιβλιογραφία

- ÅSTRÖM P., 1983, 'The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra, *Part 2: Excavations in the Cemeteries, the Lower Town and the Citadel*' 22-41.
- Allen S., Shelton C., McNamee C., Forste K., M., Niekamp A. M., Mycenaean Agriculture from the Bottom Up: Integrating Macrobotanical, Microbotanical, and Stable Carbon and Nitrogen Evidence from Tsoungiza and Iklaina, στο Allen S. E., Shelton C.P., (επιμ.), *Agriculture in the Prehistoric Aegean: Data versus Speculation 30 Years On. Archaeological Institute of America, Annual Meeting*, Boston, MA January, 2018, 1-15.
- Aravantinos V., Vasilogamvrou A., 2012, The first Linear B tablets from Ayios Vasileios (Laconia), στο Carlier P., de Lamberterie M., Egetmeyer M., Guilleux N., Rougemont F., και Zurbarch J., (επιμ.), *Etudes myceniennes 2010 [Actes du XXXe international sur les textes egeens]*, Pisa/Rome, 41-54.
- Barber E.J.W., 1991, *Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages*. Princeton University Press.
- Bendall L. M., 2001b, *The Economic Relations of Religious and Political Organisations and Social Groups in the Mycenaean World* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- Bennett E.L., 1950, Fractional Quantities in Minoan Bookkeeping, *American Journal of Archaeology*, 204-222.
- Bennett E.L., 1955, *Pylos Tablets. Texts of the Inscriptions found 1939-1954*, Princeton.
- Bennett E., 1956 'The Landholders of Pylos', *American Journal of Archaeology*, Vol. 60, 103-133.
- Bennet J., 1990, Knossos in Context: Comparative Perspectives on Linear B Administration of LMII-III Crete, *American Journal of Archaeology*, Vol. 94, No.2, 193-211.
- Bennet J., 1992, Collectors or owners? An examination of their possible functions within the palatial economy of LMIII Crete, στο Olivier J.P., (επιμ.), *MYKENAÏKA. Actes du IX Colloque international sur les textes myceniens et egeens Athenes, 2-6 Octobre 1990, BCH suppl. XXV*, Athenes, 65-103.

- Bennet J., 1999, The Mycenaean conceptualization of space or Pylian geography... yet again στο Deger-Jakoltzy S., Hiller S., Panagl O., (επιμ.) *Florent Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5 Mai 1995*, Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 131-157
- Bennett L. JR., Melena J. L., Olivier J-P., 2003, 'The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, The Inscribed documents', Volume IV, University of Cincinnati by the University of Texas Press.
- Bennet, J., 2008. 'The Linear B archives and the kingdom of Nestor'. Στο Danis L.L (επιμ.) *Sandy Pylos: An Archaeological History from Nestor to Navarino. American School of Classical Studies, Princeton*, pp. 111–133.
- Bennet J., Halstead P., 2014, O-no! Writing and Righting Redistribution, στο Nakassis D., Gulizio D., James S.A (επιμ.), *KE-PA-ME-JA. Studies presented to Cynthia S. Shelmerdine*, INSTAP Academic Press Philadelphia, Prehistory Monographs 46, Pennsylvania, 271-282.
- Bennett J., 2017, 'Reading between the lines. The Worlds of Linear B' στο Galanakis Y., Christophilopoulou A., Grime J., (επιμ.) 'Codebreakers and Groundbreakers' The Fitzwilliam Museum Cambridge, 30-44.
- Bintliff, J.L., 1977, *Natural environment and human settlement in prehistoric Greece*, Oxford
- Catling H. W., Cherry J.F., Jones R.E., Killen J.T., 1980, The Linear B inscribed stirrup jars and West Crete, *Annual of the British School at Athens*, vol.75. 49-113.
- Castleden R., 1992, 'Minoans. Life in Bronze Age Crete' Routledge, London and New York.
- Castleden R., 2005, *Mycenaeans*, Routledge Taylor and Francis Group London and New York.
- Chadwick J., 1964, Pylos Tablets Un 1322, στο *Mycenaean Studies*, 19-26.
- Chadwick J., 1966, The Olive Oil Tablets of Knossos στο Palmer L.R., Chadwick J., (επιμ.) *Proceedings of the Cambridge Colloquium in Mycenaean Studies*, Cambridge, 26-32.
- Chadwick J., 1975, 'Who was E-ke-ra2-wo?' στο Bingen J., Cambier G., Nachtergaeel G., (επιμ.), *Le monde grec: pensee, litterature, histoire, documents. Hommages a Claire Preaux*, 450-453.

- Chadwick J., 1988, *The Women of Pylos*, στο Olivier J-P., Palaima Th. G., (επιμ.) *Texts, Tablets and Scribes Studies in Mycenaean Epigraphy and Economy Offered to Emmett L. Bennett, Jr. Minos 10*, 43-95.
- Chadwick J., 1999, 'Ο Μυκηναϊκός κόσμος' Gutenberg, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Πολιτικής.
- Christakis K.S, 2008, *The politics of storage: Storage and Sociopolitical Complexity on Neopalatial Crete*, INSTAP Academic Press Monographs, Prehistory Monographs 18, Philadelphia Pennsylvania.
- Christakis K.S., 2011, Redistribution and Political Economies in Bronze Age Crete, *American Journal of Archaeology*, Vol. 115, 197-205.
- Cosmopoulos M. B., The Political Landscape of Mycenaean States: A- μ 2 and the Hither Province of Pylos, *American Journal of Archaeology*, Vol. 110, 2006, 215.
- Cosmopoulos M., Allen S.E., Riebe D.J., Ruscillo D., Liston M., Shelton C., 2019, 'New accelerator mass spectrometry 14C dates From the Mycenaean site of Iklaina, *Journal of Archaeological Science: Reports 24*, 888-899.
- de Fidio P., 1982, 'Fiscalita redistribuzione equivalenze per una discussion suil' economia micinea' *SMEA*, Vol. 23, 83-136.
- de Fidio P., 2001, 'Centralization and its limits in the Mycenaean Palatial System' στο Voutsaki S., Killen J., 'Economy and Politics in the Mycenaean Palace States', Cambridge philological society, Vol. 27, 15-2.
- Driessen J., 1990, 'An Early Destruction in the Mycenaean Palace at Knossos', Leuven Katholieke Universiteit Leuven.
- Driessen J., 1992, 'Collector's items' observations sur l' elite mycenienne de Cnossos, στο Olivier J.P., (επιμ.), *MYKENAÏKA. Actes du IX Colloque international sur les textes myceniens et egeens Athenes, 2-6 Octobre 1990, BCH suppl. XXV*, Athenes, 197-214.
- Driessen J., 2000, *The Scribes of the Room of Chariot Tablets at Knossos. Interdisciplinary approach to the Study of a Linear B deposit*, Ediciones Universidad de Salamanca.
- Driessen J., 2001, Centre and Periphery: Some Observations on the administration of the kingdom of Knossos, στο Voutsaki S., Killen J.T (επιμ.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States, Cambridge Philosophical Society supplementary vol.27*, Cambridge, 96-112.

- Driessen J., 2002, 'The King must die. Some observations on the use of Minoan Court Compounds' στο Driessen J., Schoep I. Laffineur R., (επιμ.) *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan palaces, Proceedings of the International Workshop 'Crete of the hundred palaces? (Aegaeum 23) Held at the Universite Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001, 1-14.*
- Driessen J., Langohr C., 2007, Rallying Round a Minoan Past: The legitimation of power at Knossos during the Late Bronze Age, στο Galaty M.E., Parkinson W.A. (επιμ.) *'Rethinking Minoan Palaces II: Revised and expanded second edition Monograph 66, Cotsen Institute of Archaeology University of California, Los Angeles, 178-189.*
- Driessen J., 2008, 'Chronology of the Linear B Texts', στο Duhoux Y., Morpurgo D. A., (επιμ.) *A Companion to Linear B Mycenaean Greek Texts and their World, PEETERS LOUVAIN-LA-NEUVE 2008, Vol.1, 69-79.*
- Duhoux Y., 1974 'Le Groupe Lexical de 'δίδωμι'', *Minos 9, 81-108.*
- Duhoux Y., Morpurgo D., 2008, *A Companion to Linear B, vol.1. Bibliotheque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 120, Louvain-la-Neuno, Belgium: Peeters.*
- Earle T.K., 1977, A Reappraisal of Redistribution: Complex Hawaiian Chiefdoms, στο Earle T.K., Ericson J.E (επιμ.), *Exchange Systems in Prehistory, New York, Academic Press, 213-229.*
- Earle T.K., 1994a, *How Chiefs come to power: The Political Economy in Prehistory, Stanford: Stanford University Press.*
- Earle T.K., 2011, Redistribution and the political economy: the evolution of an idea. *American Journal of Archaeology, Vol.115 (2), 237-244.*
- Evans, A.J. 1901 'Knossos. Summary report of the excavations in 1900 I. The Palace', *Annual of the British School at Athens, Vol. 6, 3-70.*
- Evans A., 1928, *The palace of Minos at Knossos II, London.*
- Evans A., 1935 *'The Palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos', Vol. IV, MacMilan and Co., Limited St. Martin's Street London.*
- Faure P., 1976, *H καθημερινή ζωή στην Κρήτη τη Μινωική εποχή. Μτφρς έλλη Ι. Αγγέλου, Ωκεανίς.*
- Finley M.I., 1957, The Mycenaean Tablets and Economic History, *Review of economic History 10, 128-141.*

- Foster E., 1977, An administrative Department of Knossos Concerned with Perfumery and Offerings, *Minos* 16, 19-51.
- Galanakis Y., Tsitsa E., Maschek U-G., 2017, 'THE POWER OF IMAGES: RE-EXAMINING THE WALL PAINTINGS FROM THE THRONE ROOM AT KNOSSOS', *Annual British School at Athens*, Vol. 112, 47-98.
- Godart L., Olivier J-P., 1975, Nouveaux Textes en Lineaire B de Tirynthe, στο Tiryns Forschungen und Berichte Band VIII, *Deutsches Archäologisches Institut Athen*, 37-53.
- Godart L., 1988, Autour des textes en lineaire B de Tirynthe Q Ausgrabungen in Tiryns 1982/83, *Archäologisches Anzeiger*, 245-251.
- Hallager E., Vlasakis M., Hallager B.P., 1990, The First Linear B Tablet(s) from Khandia with an epigraphic Appendix by Erik Hallager, *Kadmos* Vol. 29, 24-34.
- Hallager E., Vlasakis M., Hallager B.P., 1992, New Linear B Tablets from Khandia, *Kadmos*, Vol. 31(1), 61-87.
- Hallager E., 1997, *The Mycenaean Palace at Knossos. Evidence for final Destruction in the LMIIIB period*, Berlingska Boktryckeriet Lund.
- Hallager E., 2011, 'On the Origin of the Linear B Administration' στο Κατωμένο Ε.Γ., Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., Ανδριανάκης Μ., & Παπαδοπούλου Ε., (επιμ.) *Πεπραγμένα του Ι Κρητολογικου συνεδριου, Χανιά 1-8 Οκτωβριου 2006*, 317-329.
- Halstead P., 1988, On Redistribution and the Origin of Minoan-Mycenaean Palatial Economies στο French E.B., Wardle K.A., (επιμ.) *Problems in Greek Prehistory* Bristol: Bristol Classic Press, 519-530.
- Halstead P., 1992a, Agriculture in the Bronze Age. Towards a model of palatial economy στο Wells B (επιμ.), *Agriculture in Ancient Greece: proceedings of the seventh international Symposium at the Swedish Institute of Athens, 16-17 May 1990*. Stockholm, Göteborg, Sweden, The Institute, Distributor P. Aströms Förlags (Skriften Utgivna av Svenska Institutet I Athen 42, 105-117.
- Halstead P., 1992b, The Mycenaean Palatial Economy: Making the most of the gaps in the evidence, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, No.38, 57-86.
- Halstead P., 1993, Lost Sheep on the Linear B evidence for breeding Flocks at Knossos and Pylos, *Minos* 25-26 (1990-1994), 343-365.
- Halstead P., 1995, Late Bronze Age Crops and Linear B ideograms *65, *120, *121, *Annual of the British School at Athens*, Vol. 90, 229-234.

- Halstead P., 1999, Surplus and Sharecroppers: The Grain Production Strategies of Mycenaean Palaces στο Betancourt P. P., Karageorhis V., Laffineur R., Niemeier W-D., (επιμ.), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year. Vol. II.* Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; University of Texas at Austin: Programs in Aegean Scripts and Prehistory. p. 319-326.
- Halstead P., 2001, Mycenaean Wheat, Flax, and Sheep: Palatial Intervention In Farming and its Implications for Rural Society' στο Voutsaki S., Killen J., (επιμ.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States, Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge*, Cambridge Philosophical Society Supplementary Vol. 27, 38-50.
- Halstead P., 2007, Towards a Model of Mycenaean Palatial Mobilization στο Galaty M.L., Parkinson W.A., (επιμ.), *Rethinking Mycenaean Palaces II: Revisited and Expanded Second Edition*, Cotsen Institute of Archaeology Monograph 60. Los Angeles: UCL Cotsen Institute of Archaeology, 66-73.
- Halstead, P. (2011) "Redistribution in Aegean Palatial Societies: Terminology, Scale, and Significance", *American Journal of Archaeology*, vol. 115, pp. 229-235.
- Hamilakis Y., 1998, Eating the dead: mortuary feasting and the politics of memory in the Aegean Bronze Age societies', στο Branigan K., (επιμ.), *Cemetery and society in the Aegean Bronze Age*, Sheffield Academic Press, 115-132.
- Hiller S., 2001, Potnia/Potnios Aigon. On the Religious Aspects of Goats in the Aegean Late Bronze Age, στο Laffineur R., Hägg R., (επιμ.), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000 Aeageum 22*, Liege: Universite de Liege Histoire de l'art et arceologie de la Grece antique, 293-304.
- Hillman, G.C. 2011. 'The grain from the Granary', στο., E.B. French with contributions by G. Hillman and S. Sherratt (επιμ.), *Well Built Mycenae 16/17. The Post-Palatial levels*, Oxford, 748-781.
- Hooker, J.T., 1996, 'Εισαγωγή στη Γραμμική Β' Β' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Immerwahr S.A 1990, *Aegean Painting in the Bronze Age*, Penn State University Press.
- Karagianni A., 2015, Linear B administration: The Communicative Aspects of Written Media and the Organisation of the Mycenaean Bureaucracy, στο Endewitz S., Sauer R.,

(επιμ.) *Communication and Materiality Written and unwritten communication in pre-modern Societies*, Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 25-60.

- Karathanou A., 2019, Intra-settlement use of space in Late Bronze Age mainland Greece: a preliminary archaeobotanical study on crop storage and refuse disposal strategies in the 2nd millennium BC' στο Φιλοφιλοσοφία. *Βαλκανικά αρχαιολογικά | Filov Symposium. Balkan archaeology, Proceedings of the international postgraduate conference Sofia, 17–20 of November 2016*, Vol. 7, 221-235.
- Killen J., 1981, 'Some puzzles in a Mycenaean personnel record', *Z Ant*, Vol.31, 37-45
- Killen J.T., 1985, The Linear B tablets and the Mycenaean Economy, στο Morpurgo Davies A., Duhoux Y., (επιμ.), *Linear B: A 1984 Survey, Bibliothque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain*, Paris, 241-305.
- Killen J.T., 1993, The oxen's Names on the Knossos Ch tablets, *Minos* 27-28, 101-107.
- Killen J.T., 1995, Some further thoughts on Collectors, στο Laffineur R., Niemeier W-D., (επιμ.), *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age*, Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archaeologisches Institut, 10β13 April 1994, AEGAUM 12; Liege, 213-226.
- Killen J.T., 1998, The role of the State in Wheat and Olive production in Mycenaean Greece, *Aevum*, vol. 72, 19-23.
- Killen J. T., 1999, New readings and Interpretations in the Pylos tablets, στο Jakoltzy D., Hiller S., & Panagl O. (επιμ.), *Florent Studia Mycenaea: Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, 343-353.
- Killen J.T., 2001a, Religion at Pylos: The evidence of the Fn Tablets, στο Laffineur R., Hägg R., (επιμ.), *Potnia: Deities and Religion on the Aegean Bronze Age (Aegaeum 22)*, Liege and UT-PASP, 435, 443.
- Killen J., 2001b, Some thoughts in ta-ra-si-ja στο Voutsaki S., Killen J., (επιμ.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge, στο ProcCambrPhilSoc Supplementary Volume 27*, Cambridge Philosophical Society 2001, 161-180.
- Killen J., 2004, Wheat, Barley, Flour, Olives and Figs on Linear B Tablets, στο Halstead P., Barrett J.C, (επιμ.) *Food Cuisine and Society in Prehistoric Greece*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology, 155-173.

- Killen J.T, 2007 “Critique: A View from the Tablets”, στο Galaty M.L., Parkinson W.A., (επιμ.) *Rethinking Mycenaean Palaces II, Revised and Expanded Second Edition*, Los Angeles, The Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Monograph 60, pp. 114-117.
- Killen J.T, 2008, Mycenaean Economy, στο Duhoux Y., Morpurgo Davies A., (επιμ.), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, Vol.1, Louvain-la-Neuve, 159-200.
- Killen J.T., 2012, The Two Provinces of Pylos Revisited, *Faventia Supplementa 1. Actas del Simposio Internacional: 55 Años de Micenología (1952-2007)*, 155-181.
- Killen J. T., 2022, Figs and fig trees at Knossos, στο Dosuma J.M., Palaima T.G., Garcia C.V., (επιμ.), *TA-U-RO-KO-RO. Studies in Mycenaean Greek Texts. Language and Culture in Honor of Jose Luis Melena*, Jimerez, Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University, 77-84.
- Kilian, K. 1981. ‘Ausgrabungen in Tiryns 1978, 1979. Bericht zu den Grabungen’, *Archäologisches Anzeiger 1981*, 149–194.
- Kilian K., 1988, The emergence of wanax ideology in the Mycenaean palaces, *OJA*, Vol. 7, 291-302.
- Kober A.E, 1945, ‘Evidence of inflection in the ‘Chariot Tablets from Knossos’, *American Journal of Archaeology*, Vol. 49 no.2, 143-151.
- Kober A.E., 1948 ‘The Minoan Script: Fact and Theory’, *American Journal of Archaeology*, Vol .48, 82-103.
- Kopaka K., 2001, A Day in Potnia’s Life. Aspects of Potnia and reflected ‘mistress’ activities in the Aegean Bronze Age, στο Laffineur R., Hägg R., (επιμ.), *POTNIA, Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 8th International Conference, (AEGAEUM 22) Liege and UT-PASP*, 15-31.
- Kroll, H. 1982. ‘Kulturpflanzen von Tiryns’, *Archäologisches Anzeiger A 1982*, 467–485.
- Kroll H., 1984, Zum Ackerbau gegen Ende der mykenischen Epoche in der Argolis, *Archäologisches Anzeiger*, 211-222.
- Kvapil L., Meier, J.S., Price G., Shelton K.S., 2019, ‘Beyond City and Country at Mycenae: Urban and Rural Practises in a Subsistence Landscape, στο Garcia D., Orgeolet R., Pomadere M., Zurbach J., (επιμ.) *Country in the city: Agricultural*

Functions of Protohistoric Urban Settlements (Aegean and Western Mediterranean), *Archaeopress*, 122-136.

- Lane M.F., Aravantinos V.L., 2021, Tracing the Remains of a Late Bronze Age Field System in Central Mainland Greece, στο Arnolodussen S., Løuschal M., Johnston R., (επιμ.), *Europe's Early Landscapes: Archaeologies of Prehistoric Land Allotment*, Cham, Springer, European Association of Archaeologist, 143-166.
- Lejeune M., 1960, Les sifflantes fortes du mycénien (za, ze, zo), *Minos* 6, 87-137.
- Livarda A., Kotzamani G., 2013 'The Archaeobotany of Neolithic and Bronze Age Crete: Synthesis and Prospects, *Annual British School at Athens*, Vol. 108 (1)1-29.
- Maran J., 2015, Tiryns and the Argolid in Mycenaean Times: New clues and Interpretations', στο Schallin -L., Tournavitou I., (επιμ.), *Myceneans up to date. The Archaeology of the north-eastern Peloponnese- current concepts and new directions*, Stockholm 2015, 277-293.
- Maran J., 2010, Tiryns, στο Cline H.E., (επιμ.) *The Bronze Age Aegean*, Oxford University Press, 722-734.
- Margaritis E., Demakopoulou K., Schallin A-l., 2014, 'The Archaeobotanical samples from Midea: Agricultural choices in the Mycenaean Argolid' στο G. Touchais, R. Laffineur, F. Rougemont, H. Prokopiou & S. Andreou (επιμ.) *PHYSIS L'ENVIRONNEMENT NATUREL ET LA RELATION HOMME-MILIEU DANS LE MONDE ÉGÉEN PROTOHISTORIQUE Actes de la 14e Rencontre égéenne internationale, Paris, Institut National d'Histoire de l'Art (INHA), 11-14 décembre 2012, (AEGAEUM 37)*, , Leuven & Liège, 271–276.
- Melena J.L., 1975a, La produccion de plantas aromaticas en Cnoso, *Estudios Clasicas*, Vol.78, 117-190.
- Melena J.L., 1975b, PO-KI-NI-JO in the Knossos Ga tablets, *Minos* 14, 77-84.
- Melena J.L., 1976, Coriander on the Knossos Tablets' *Minos* 15, 133-163.
- Melena J.L., 1983, Olive oil and Other sorts of il in the Mycenaean Tablets, *Minos* 18, 89-123.
- Melena J-L., 2014, 'Mycenaean Writing', στο Duhoux Z., Morpungo D-A., (επιμ.) 'A Companion to Linear B Mycenaean Greek Texts and their World, PEETERS LOUVAIN-LA-NEUVE 2014', Vol.3, 1-186.
- Melena J., Forth R.J., 2019, *The Knossos tablets, Sixth edition, A transliteration*, INSTAP Academic Press Philadelphia, Pennsylvania.

- Melena J.L., Olivier J-P., 2020, *TITHEMY. The Tablets and Nodules in Linear B from Tiryns, Thebes, Mycenae. A Revised Transliteration, 2nd Edition with the addition of Iklaina, Iolkos, Midea*, Salamanca, Espana: Ediciones Universidad de Salamanca, Servicio Editorial, Univerddidad ded Pais Vasco.
- Melena J-L., Firth R., 2021, ‘The Pylos Tablets’ third edition, Univerdidadel Pais.
- Mylonas G., 1966, *Mycenean Palaces and Houses*, Princeton, New Jersey University Press
- Nakassis D., 2010a, ‘Reevaluating Staple and Wealth Finance at Mycenaean Pylos’ στο Pullen D.J., (επιμ.), *Political economies of the Bronze Age Aegean, Papers from the Langford Conference, Florida State University, Tallahassee, 22–24 February 2007*, Oxford Books, 127-148.
- Nakassis D., Galaty M.L., Parkinson W.A., 2010b, State and Society, στο Cline E.H. (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Argran (ca. 3000-1000 BC)*, Oxford, Oxford University Press, 239-250.
- Nakassis D., Parkinson W., Galaty M., 2011, Redistribution Economies from a Theoretical and Cross-Cultural Perspective, *American Journal of Archaeology*, Vol.115, 177-184.
- Nakassis D., 2015, Labor and Individuals in Late Bronze Age Pylos, στο Steinkeller P., Hudson M., επιμ.), *Labor in Ancient World*, 583-615.
- Nitsch E.K., Jones G., Sarpaki A., 2019, Farming practice and Land management at Knossos Crete: New Insights from δ13C and δ15N Analysis of Neolithic and Nrinze Age Crop Remains, στο Carcia D., Orgeolet R., Pomadere M., Zurbach J. (επιμ.) *Country in the City. Agricultural Functions in Protohistoric Urban Settlements (Aegean and Western Mediterranean)*, Oxford Arcaheopress, 152-168.
- Nosch M-L., 2004, ‘Red Coloured Textiles in the Linear B Inscriptions’ στο L. Cleland, Stears K. (επιμ.), *Colour in the Ancient Mediterranean World*, BAR International Series 1267, 32-39.
- Olivier J.P., 1960, ‘A propos d’une “liste” de desservants de sanctuaire dans les documents en linéaire B de Pylos’, Bruxelles, Presses Universitaires.
- Olivier J.P., 1967, ‘Les Scribes de Cnossos’, Rome.
- Olivier J-P., 1979, ‘L’origine de l’écriture linéaire B’, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Vol. 20, 43-52.

- Olsen B.A., 2014, *Women in Mycenaean Greece. The Linear B Tablets from Pylos and Knossos*, Routledge, London and New York.
- Palaima, T. G. 1990, 'Origin, development, transition and transformation: the purposes and techniques of administration in Minoan and Mycenaean society' στο Palaima, T. G., επιμ. *Aegean Seals, Sealings and Administration Aegaeum 5*, Liège, 83–104.
- Palmer L. R., 1956 "Military Arrangements for the Defence of Pylos," *Minos 4* (1956) 120-45.
- Palmer L.R., 1963, *The interpretation of Mycenaean Greek texts* Oxford University Press.
- Palmer L.R., 1995, The Last Days of the Pylos Polity, στο Laffineur R., Niemeier W-D., (επιμ.) *POLITEIA Society and State in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 5th Rencontre égéenne internationale University of Heidelberg, Archäologisches Institut 10-130 April 1994 (AEGAEUM 12)*, Vol.2 623-637.
- Palmer R., 1992, Wheat and Barley in Mycenaean Society' στο Olivier J.P., (επιμ.) *MYKENAIKA actes du IXe Colloque international sur les textes mykeniens et egeens organise par le Centre de l'Antiquite Grecque et Romaine de la Fondation Hellenique des Recherches Scientifiques et l'Ecole francaise d'Athenes (Athenes, 2-6 Octobre 1990)*, 473-497.
- Palmer R., 1994, Wine in the Mycenaean Palace Economy, στο Laffineur R., Palaima T.G., (επιμ.) *AEGAEUM 10*, Universite de Liege Histoire de l'art et arcaheologie de la Grece antique, Univeristy of Texas at Austin Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Palmer R., 1995, Wine and viticulture in the Linear A and B texts of the Bronze Age Aegean, στο McGovern P.E., Fleming S. J., Katz S. H., (επιμ.), *The Origins and Ancient History of Wine. Food and Nutrition in History and Anthropology*, 278-295
- Palmer R., 1999, Perishable Goods in Mycenaean Texts στο Jalkotzy S-D., Hiller S., Panagl O., (επιμ.) *Florent Studia Mycenaea Akten des X Internationalen Mykenologischen Colloguiums in Salzburg vom 1-5 Mai 1995*, 463-483.
- Parke H-W., 1977, *Festivals of the Athenians*, Cornell University Press.
- Pendlebury J.D.S, 1979, *The Archaeology of Crete. An introduction*, Methuen & Co. Ltd.
- Petrakis V. P., 2008 E-ke-ra2-wo ≠ wa-na-ka: The implications of a Probable Non-Identification for Pylion Feasting and Politics, στο Hitchcock L.A., Laffineur R., Crowley J. (επιμ.) *DAIS. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International*

Aegean Conference/ 12e Rencontre egeenne internationale University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008, AEGAEUM 29, 391-400.

- Petrakis V.P., 2011, Politics of the Sea in the Late Bronze Age II-III Aegean: iconographic preferences and textual perspectives στο Vavouranakis G., (επιμ.) *The seascape in Aegean Prehistory Monographs of The Danish Institute at Athens 14, Athens DIA*, 185-234.
- Pope, Maurice 2008. 'The Decipherment of Linear B', στο Duhoux Y., Morpurgo Davies A., (επιμ.), *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek Texts and their World*, Volume 1. Leuven: Peeters, 1-23.
- Renfrew C., 2006, 'Η Ανάδυση του Πολιτισμού Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3η χιλιετία π.Χ.' Μτφρ. Κοκώνης Δ., Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Roberts N., 1979, The Location and Environment of Knossos, *Annual British School at Athens*, Vol. 74, 231-241.
- Robkin, A.L.H., 1979, The Agricultural year, the Commodity SA and the Linen Industry of Mycenaean Pylos, *American Journal of Archaeology*, Vol. 83, No.4, 469-474.
- Sacconi A., 1995, 'Riflessioni sull economia micenea Economia di baratto o economia monetaria?' *Rivista di Filologia*, vol. 123, 257-271.
- Salgarella H., 2020, A note on the Linear A & B ideograms AB 131, *KTEMA Civilisations De L' Orient de la Grece et de Rome Antiques* Vol.45, 161-172.
- Schliemann, H. 1886. 'Tiryns. Der prähistorische Palast der Könige von Tiryns', Leipzig.
- Sarpaki A., 2001, Condiments and Dye Plants in Linear B: A Look at the textual and Archaeobotanical Evidence, στο Michailidou A., Kalogerakou P., Voutsas K., 'Manufacture and Measurement. Counting Measuring and Recording Craft Items in Early Aegean Societies, *Meletemata 33*', Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2001, 195-265.
- Sarpaki A., 2009, Knossos, Crete: invaders 'sea goers' or previously 'invisible', the Neolithic plant economy appears fully fledged in 9.000 BP, στο Fairbairn A.S, Weiss E., (επιμ.), *From foragers to Farmers: Papers in Honour of Gordan C. Hillman*, Oxford, 220-234.
- Sarpaki A., 2012 The taming of an island environment; Crete from dawn to noon (Neolithic to the end of the Bronze Age', *Annual of the British School at Athens*, Vol. 20, 35-45.

- Shay J.M., Shay C. T., 1978, 'Modern Vegetation and Fossil Plant Remains', στο., G., Rapp, and S.E Aschenbrenner (επιμ.) *'Excavations at Nichoria in Southern Greece Vol. 1 Site, Environs and Techniques'* 41-51.
- Shelmerdine, C. W., 1981, 'Nichoria in context: a major town in the Pylos Kingdom', *American Journal of Archaeology*, Vol. 85 (3), 319-325.
- Shelmerdine C. W., 1985, *The Perfume Industry at Pylos*, Goteborg.
- Shelmerdine C. W., 1997, 'Review of the Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the southern and Central Greek Mainland', *American Journal of Archaeology*, Vol. 101, 537-585.
- Shelmerdine C. W., 2001, *The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland* στο Cullen T. (επιμ.) *Aegean Prehistory A Review, American Journal of Archaeology Supplement 1 Archaeological Institute of America Boston*, 329-378.
- Shelmerdine C. W., Bennett J., 2008, *Mycenean States. Economy and Administration*, στο Shelmerdine C.W., (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, 289-306.
- Steele P.M., 2017, *Introduction: The Aegean Writing Systems*, στο Steele P., (επιμ.) *Understanding Relation Between Scripts The Aegean Writing Systems*, 1-6.
- Tournavitou, I., 2006, *A Mycenaean Building Reconsidered: The Case of the West House at Mycenae*, *Annual of the British School at Athens*, Vol. 101, 217-267.
- Tournavitou I., Strand E.A., Nosch M-L., Culter J., 2015, 'Textile production at Mycenae' στο Strand E.A, Nosch M-L., (επιμ.), *Tools and Textile and contexts: Textile production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, 253-266.
- Tracy S V., 2018, *The acceptance of the Greek Solution for Linear B*, *Hesperia*, Vol. 87, 1-16.
- Treuil R., Darque P., Poursat J-C., Touchais G., 2012, 'Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού' Μετάφρ. Πολυχρονπούλου Ο., Touchais A. Φ., Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Tzedakis Y., Martew M., 1999, *Minoans and Myceneans: Flavours of their time*, National Archaeological Museum, Athens.
- Uchitel A., 2005, *Land-Tenure in Mycenaean Greece and Hittite Empire: Linear B Land-Surveys from Pylos and Middle Hittite Land-Donations*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 48 No.5 473-486.

- Ventris M., Chadwick J., 1953, 'Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives' *JHS*, Vol.73, 84-103.
- Ventris M., Chadwick J., 1956, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge At the University Press.
- Ventris M., Chadwick J., 1973, *Documents in Mycenaean Greek*, second edition, Cambridge University Press.
- Verdelis, N.M, 1963, 'The West House' στο Chadwick J., (επιμ.), *The Mycenae Tablets III*, Transactions of the American Philosophical Society Held at Philadelphia, Vol. 52, 13-29.
- Veters M., Brysbaert A., Ntinou M., Tsartsidou G., Margaritis E., 2016, 'People and plants. Piecing together archaeological and archaeobotanical data to reconstruct plant use and craft activities in Mycenaean Tiryns' *Opuscula Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*, Vol. 9, 93-102.
- Voutsaki S., 2001, Economic Control, Power, and Prestige in the Mycenaean World: The Archaeological evidence, στο Voutsaki S., Killen, J., (επιμ.) *Economy and Politics in the Mycenaean Palace states, Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics*, Cambridge, Cambridge Philosophical Society, 195-213.
- Wace A.J.B., The House of Sphinxes, στο Bennett E.L., (επιμ.) *The Mycenae Tablets II*, Transactions of the American Philosophical Society NS Vol. 48, 9-13.
- Warren P., 1991, The destruction of the palace of Knossos, στο Karageorgis V., (επιμ.), *Proceedings of an International Symposium' The civilizations of the Aegean and their Diffusion in Cyprus and the Eastern Mediterranean, 2000-6000 BC, 18-24 September, Larnaca: Pierides Foundation*, 33-37.
- Weilhartner J., 2003, Oil and honey on some of the Linear B tablets from Knossos: Considerations about their possible Application, *JPR*, Vol. XVI-XVII, 46-52.
- Weilhartner, J., 2012, 'Religious Offerings in the Linear B tablets: an attempt at their classification and some thoughts about their possible purpose' στο *Actas del Simposio International: 55 Anos de Miceonologia (1952-2007), Faventia Supplementa I*, 207-231.
- Whittaker, H., 2012, Some Reflections on the Use and Meaning of Colour in Fress and Adornment in the Aegean Bronze Age' στο Nosch M-L., Laffineur R., (επιμ.), *KOSMOS Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age AEGAEUM 33*

Proceedings of the 13th International Aegean Conference, Danish Research Foundation's Centre for Textile Research 21-26 April 2010, 193-198.

- Wiener M.H., 2015, The Mycenaean Conquest of Minoan Crete, στο MacDonald C.F., Hatzaki E., Andreou S., (επιμ.), *The Great Islands. Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan*, Kapon editions, 131-142.
- Zangger E., 1993, *'The Geoarchaeology of the Argolid'*, Berlin, Gebr. Mann Verlag.
- Zohary D., Hopf M., Weiss E., 2012, *'Domestication of Plants in the Old World: The Origin and Spread of Domesticated Plants in Southwest Asia, Europe, and the Mediterranean Basin*, Oxford, Oxford University Press.

- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 2011, Το «παλίμψηστον» της αρχαίας Κυδωνίας στο Καψωμένος Ε.Γ., Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., Ανδριανάκης Μ., (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου)*, Τόμος Α, Φιλολογικός Σύλλογος «Χρυσόστομος», 85-151..
- Βασιλάκης Α., 2001, *'Μινωική Κρήτη'*, ΑΔΑΜ.
- Βασιλάκης Α., 2015. *'Κνωσός. Το ανάκτορο και ο Αρχαιολογικός χώρος'*, Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας & Θρησκευμάτων. Ταμείο Αρχαιολογικών πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Βασιλογάμβρου, Α., 2012, Οι αρχαιολογικές έρευνες στον άγιο Βασίλειο στο Ξηροκάμπι, *ΦΑΡΙΣ Περίοδος Δ' Τ. 56*, 3-7.
- Καραγιάννη Α., 2018, Χρονικές Διαιρέσεις και οργάνωση στις πινακίδες Γραμμικής Β από την Κνωσό και την Πύλο, στο Γαβριλάκη Ε., (επιμ.), *Πεπραγμένα ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 21-27 Οκτωβρίου 2011, 391-408.
- Κεραμόπουλος Α., 1922-1924, 'Περὶ τῶν ἐν τῷ Καδμείῳ τῶν Θηβῶν ἀνασκαφῶν' *Πρακτικά Αρχαιολογικῆς Εταιρείας*, 28-31
- Κοσμόπουλος Μ., 2010, 'Ανασκαφή Ἴκλαινας Μεσσηνία' *Πρακτικά Αρχαιολογικῆς Εταιρείας*, 33-51.

- Κωνσταντινίδη Σ.Δ., 2021, Ιερατείο και τελετουργίες στα κείμενα της Γραμμική γραφής Β στο Ράϊος Δ. Χουλιάρá Ε., (επιμ.), *ΣΤΟΜΑ ΠΑΝΤΩΝ ΔΕΞΙΩΝ. ΣΥΓΚΟΜΙΔΗ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΗ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΦΑΝΗ Ι. ΚΑΚΑΡΙΔΗ*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Κλασικής Φιλολογίας, 215-256.
- Μαρινάτος Σ.Ν., 1954, *Ανασκαφαί εν Πύλω*, Πρακτικά Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 299-316.
- Προμπονάς Ι., 1989, *‘Σύντομος Εισαγωγή εις την Μυκηναϊκὴν Φιλολογίαν’* Αθήνα.
- Τζαχίλη Ι., 1997, *Υφαντική και Υφαντουργία στο Προϊστορικό Αιγαίο 2000-1000 π.Χ.*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Φάπας Ι., 2009, *Τα αρωματικά έλαια και οι πρακτικές χρήσεις τους στη Μυκηναϊκή Ελλάδα και την Ανατολική Μεσόγειο (14ος – 13ος αι. π.Χ.)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

